

Anmeldelser

Arkivserien udg. af Selskabet til udgivelse af Arkivserien under redaktion af arkivar, mag. art. Poul Thestrup. Ekspedition Landsarkivet for Fyn, Jernbanegade 36, 5000 Odense C.

nr. 9 Steen Michael Ousager. Teoretiske og praktiske overvejelser ved registrering af arkiver. 1980. 58 s. kr. 50,00.

nr. 10 Kim Beck Danielsen. Benyttelse af købstadsfattigvæsensarkiver fra perioden 1869-90. 1980. 32 s. kr. 50,00.

nr. 11 Knud Erik Madsen. Det kongelige sundhedskollegiums arkiv. 1980. 38 s, bilag, kr. 50,23.

Arkivserien, med hjemsted på landsarkivet i Odense, fortsætter i hastigt tempo. Siden serien påbegyndtes for et par år siden er der udsendt 12 publikationer, som dels er skrevet af ansatte eller tidligere ansatte ved landsarkivet, dels af studerende, som har fulgt undervisningen i arkivkundskab under historiestudiet ved Odense Universitet. Mange af seriens numre behandler da også specielt fynsk materiale, men der er undtagelser, og en af dem skal omtales nedenfor.

Steen Michael Ousager tager gennem en analyse af den nu nedlagte Nordfynske Jernbanes arkiv godt fat om det uopslidelige emne, der hedder ordening og registrering af arkiver. På grundlag af omfattende litteraturstudier gennemgås de klassiske metoder og begreber, og under gennemgangen af det konkrete arkiv anskueliggøres, hvorledes proveniensprincippet langt fra løser de problemer, der opstår, når arkivordningen går ned under pakkeniveau. Navnlige ved uordnede privatarkiver er der mange valgmuligheder for den, der ordner arkivet. I øvrigt forekommer bogens mest inspirerende afsnit at være dem, hvor en registraturs funktion og udformning diskuteres. Konklusionen omkring registraturer er, at andet end det perfekte kan bruges, og at al arkivarens opsamlende viden helst skal ud til benytteren af det pågældende arkivfond. Specielt til denne publikation er der et meget stort noteapparat og en fyldig liste over dansk og udenlandsk litteratur med relevans for emnet.

Fattigvæsenet i slutningen af forrige århundrede hører ikke til det mest grundigt behandlede i købstadshistorierne. Kim Beck Danielsen har med sin undersøgelse af fattigvæsenets arkivalierne fra Odense 1868-90 ønsket at pege på hvilket skatkammer disse dele af de kommunale byarkiver er. Der er ifølge sagens natur meget personorienteret materiale, og arkiverne kan derfor også være nyttige for andre end socialhistorikere. Det vil i fremtiden

være en fordel, at man på arkivernes læsesale kan henvise specielt interesserede til den foreliggende undersøgelse som en nøgle til benyttelsen af tilsvarende materiale fra andre købstæder.

Arkivseriens nr. 11, Knud Erik Madsen, Det kongelige sundhedskollegiums arkiv er en administrationshistorisk analyse af det eneste af enevældens kollegier, som fortsatte uden ændringer efter 1848. Kollegiet oprettedes 1803 og bestod helt frem til 1907. Knud Erik Madsen har på Rigsarkivet gjort indgående studier i kollegiets sagområde og arkivdannelse og giver i sin oversigt i overskuelig form besked herom. De mange bilag med prøver fra sagerne lader forstå, at arkivet er interessant som andet end administrationshistorisk analyseobjekt. Sundhed, sygdom og dødsfald kan for hele landet belyses gennem en usædvanlig lang periode.

Der er set smukkere bøger i »kontorteknik« end arkivseriens (duplikeret A4), men til gengæld er det lidt af et særsyn, at det på så kort tid er lykkedes at få så mange nyttige artikler om arkivforhold ud til en større kreds. Man kan kun håbe, at der vil være energi og penge til at fortsætte serien længe endnu.

Margit Mogensen

Kulturminster. Tredje række bind 2. Udgivet af Selskabet for dansk kulturhistorie. 1979. 155 s, ill.

Efter en pause på seks år udsendte Selskabet for dansk kulturhistorie (stiftet i 1936) et nyt bind i skrifttrækken med titlen *Kulturminster*. Det seneste bind er helliget det 18. århundrede med Charlotte Paludans udgivelse af en ung embedsmands *rejsedagbog fra 1787* og Christian Waagepetersens artikel om århundredets damer i det store skrud, som de ses på samtidens portrætter. Der er desuden nekrologer over tre af selskabets medlemmer, som er afgang ved døden siden sidste bind af skriftet udkom. Det drejer sig om Christian Elling, Albert Fabritius og Alf Henriques, skrevet af henholdsvis Otto Norn, Sigurd Jensen og Anne E. Jensen.

Med indledning, noter og register fylder den nævnte dagbog ca. 100 sider, og der havde været rigeligt stof og kvalitet til en selvstændig publikation. Man kan nemlig formode, at slet ikke alle, som kunne have glæde af dagbogens tekst, finder frem til dette bind af *Kulturminster*. En alt for upræcis og raritetspræget etikette, som det kan anbefales det udgivende selskab at tage op til revision. Dagbogen viser sig at være en fortrinlig kilde til en periode, hvor alverdens initiativer udfolder sig både i land- og bysamfundet. Forfatteren hedder *Matthias Lun-*

ding, og han var i sommeren 1787, da rejsen foretages, nybagt jurist med ansættelse i kommercekollegiet. Der var mode i at gøre studieture, som den rejsedagbogen spejler, og den unge jurist har næppe foretaget turen uden en vis skelen til sin fremtidige karriere i kollegiet. Kollegiet gav en skitse til en rejseplan og et foreløbigt løfte om dækning af rejseomkostningerne, men gav ellers frie hænder, da rejsen var kommet i stand på Lundings eget initiativ. Foruden studiet af spinderi- og manufakturvirksomhed i almindelighed, blev det anbefalet at lægge mærke til alle former for »vindskibligheds anlæg«, hvad der i tidens sprog var en meget bred overskrift. Matthias Lundings notater afspejler naturligvis på mange måder statens officielle holdning til fabriksaktiviteterne, men manden var for ung og sprælsk til kun at se, hvad han skulle se, og bl.a. derved bliver dagbogen både fornøjelig og lærerig læsning. Originalen er i privateje og er kendt, men har ikke tidligere været trykt.

Det er først og fremmest købstæderne, der besøges, men også de såkaldte spindeskoler på visse godser blev besøgt, og undervejs og på stedet gøres en mængde iagttagelser om natur, bygningskultur og folkeliv. Også landbrug og kvægavl skildres i sin forskellighed fra landsdel til landsdel. Ruten gik direkte til Fyn, videre op gennem Østjylland til Nordjylland og derfra igen sydover til Sønderjylland og Slesvig-Holsten. På vej hjem over Sjælland, efter tre måneders rejse, blev der endelig tid til at se på spinderier ved Næstved, som kollegiet havde anbefalet som sammenligningsgrundlag for en vurdering af landets øvrige fabrikationer! Lunding indsendte ifølge udgiveren aldrig en egentlig rapport for rejsen, og hun antyder, at det kan skyldes, at han ikke helt havde fået rede på alt det seriøse som kollegiet gerne ville vide. Tydeligvis havde han smag for den selskabelighed, der faldt af undervejs hos godsejere og embedsmænd, og nu og da har iagttagelsesevnen nok været lidt sløret. Således måtte han i Svendborg køres rundt, da den stedlige birkedommer »ved sin Gieste Friedeh og Artighed havde forårsaget, at vi bare blevne ubequemme til at Gaae« (s. 19). Når opmærksomheden ikke er rettet mod fabrikation af alskens former for linned, gælder den som oftest de lokale kvinder og piger. De kan være »godlidende« som præstekonen i Vester Hæsingø der ved sin flid med de hjemmegjorte tøjer klæder sin »smukke talrige Familie« (s. 21) eller de kan være som amtsforvalterdatteren ved Odense, der var »skjøn som Venus og yndig som Gratiene« (s. 26). I det hele taget bemærker Lunding, når han ser mennesker, der falder i hans smag, og ved besøget i Slesvig-Holsten skriver han, at han overhovedet aldrig har set så mange smukke og velskabte folk som der, »og det af begge Kiøn« (s. 56-57).

Selv på det velstillede Fyn observeres mange tiggere, og det synes af forfatteren bemærket som et udtryk for, at den husflid og industri, han glædes over, endnu ikke er tilstrækkeligt udviklet. Noget dybt personligt indtryk fornemmer man ikke at de fattige har gjort på ham. Når der tales om »en velsignelse på tiggere« ved Vester Hæsingø (s. 21), og det om Odense hedder, at den »er og temmelig vel forsynet med Tiggere især af Børn« (s. 23) virker det nærmest som nødvendige skygger i det maleriske landskab. Netop det maleriske og idylliske i beskrivel-

serne viser os dagbogsskriveren som barn af sin tid. Visse steder er skildringen næsten rousseausk, som når det fortælles, at spindepigerne på Hindsgavl, der tillige var malkepiger, ved sidstnævnte arbejde skulle gå iført grå filthatte med røde bånd, og på Allingegård ved Viborg havde ejeren »enten givet eller befalet alle hans Bønder Piger at bære sorte Hatte med røde Baand« (s. 43).

En næsten drenget begejstring for alt mekanisk er karakteristisk for forfatteren. Spindemaskinerne beskrives grundigt, og det samme er tilfældet med andre former for sindrige konstruktioner. I Ålborg ser Lunding »et særdeles prægtig Fløyte Stue Uhr«, som med både første og anden stemme spiller fem minutter hver time, men det har også kostet hele 500 rd! (s. 38). En specialitet ved dagbogen er nogle frimodige referater af lokale holdninger til statens erhvervs politik. Om herren til Kolding slot hedder det, at »han var af de Tanker: at opmuntre Bondestanden til anden Fabrik Fliid, end til at forarbejde hvad Tøyer og Lærreder, de selv brugte, vare at gjøre dem til Fuskere i begge Deelee« (s. 46). En præst ved Haderslev citeres for en kostelig historie om, hvordan en snedig bonde narrede Landhusholdningsselskabet til at tildele ham den store medalje for fåreavl ved at indsende skindene af slagtefår, han netop havde købt, med falske attester (s. 48). Det synes ikke utænkeligt, at Matthias Lunding kan have tøvet med at skrive rapport over rejsen, fordi han havde hørt og set mere på visse områder end hans foresatte ville bryde sig om.

Som det vil ses af ovenstående, kan dagbogen både være til nytte og fornøjelse, og det bestemte ikke kun for den, der er interesseret i fabriks historie. Udgaven er i øvrigt forsynet med en ordforklaringsliste, og noteapparatet synes særdeles grundigt, også når det drejer sig om de mange kendte og ukendte personer, der mødes på rejsen.

»En Grand Corps« er titlen på Christian Waagepetersens artikel med undertitlen: Et bidrag til forståelse af det 18. århundredes dameportrætter. Gennem analyse af et antal kendte og mindre kendte portrætter af hoffets damer skildres disses korrekte dragt, når de optrådte rigtig officielt. De i bogstavelig forstand stive traditioner, som blev overtaget fra det franske hof, kendtes herhjemme til langt ind i forrige århundrede, men forfatteren konkluderer, at de i portrætkunsten – og vel til dels virkeligheden – kun spillede en virkelig rolle under Frederik V's og begyndelsen af Christian VII's regeringstid. Artiklen er nydeligt illustreret med de relevante malerier.

Margit Mogensen

Den Jyske Historiker. Historieteoretisk Tidsskrift. Nr. 17, Århus 1980.

Årbog for Arbejderbevægelsens Historie. Nr. 10, København 1980.

Der har i dette århundrede med mellemrum været ført en debat om lokalhistoriens mål, dens forhold til rigshistorien, »amatorhistorikernes« rolle og forhold til de »professionelle historikere« o.s.v. Naturligvis er debatten i tidens

løb særligt foregået i dette tidsskrift, som jo udgives af Dansk Historisk Fællesforening, der fra starten har været en paraplyorganisation for en lang række organiserede lokalhistoriske aktiviteter landet over. Imidlertid er der fra slutningen af 1960'erne for det første opstået en lang række lokale, mere eller mindre organiserede, grupperinger rettet mod den stigende centralisering, miljøspørgsmål o.s.v. og for det andet er der med den begyndende ændring i interessefeltet hos de »professionelle« historikere over mod en tilgang til stoffet, som anskuer mennesket i dets totale livssituation o.s.v. Disse to forhold har været med til at aktualisere debatten om lokalhistorien, ikke alene i Fortid's spalter, men også andre steder, således at man vel kan sige, at der i dag er et stærkt behov for at få diskuteret problemerne igennem. Denne interesse har så i 1980 medført, at de to temanumre om lokalhistorie, det her drejer sig om, har set dagens lys. Den Jyske Historiker (DJH), som er et bredt, alment historisk tidsskrift med en marxistisk grundholdning, søger at give et indtryk af hvad der foregår af aktiviteter på det lokale plan, medens Årbog for Arbejderbevægelsens Historie (Årbog), som navnet siger, beskæftiger sig med arbejderbevægelsens historie, i dette tilfælde på det helt lokale plan. Dette betyder at de ikke overlapper hinanden, men snarere supplerer hinanden, da de er ret forskellige.

Jeg vil derfor i det følgende omtale de to bøger særskilt inden jeg forsøger at komme med en samlet vurdering.

Hovedvægten i DJH ligger på 5 artikler omhandlede forskellige nutidige lokalhistoriske aktiviteter.

Der indledes med en artikel af Jan Skamby, som omtaler nogle lokalhistoriske projekter, herunder også museer, som søger at gå nye veje med hensyn til museers opbygning, forhold til omgivelserne o.s.v. Det første eksempel er et fransk museum, hvor det reelt er et lokalsamfund på ca. 150.000 mennesker, der udgør museet. Det næste eksempel er et museum, der er indrettet i en gammel biograf i et amerikansk storbyslumkvarter på befolkningens initiativ. For det tredje nævnes et svensk projekt, hvor Sveriges Radios voksenundervisning i samarbejde med oplysningsforbund og andre forsøger at få folk til på lokalt plan til at indsamle materiale om egnens nærmeste historie og bearbejde dette i lokale studiekredse. Endelig omtales det projekt om dagligdagen under Den anden Verdenskrig, som Lolland-Falsters stiftmuseum startede i 1975 på baggrund af oliekrisen og som havde til formål at dokumentere hverdagen under krigen.

Jan Skamby er sammen med Jacob Vedsted også forfatter til den næste artikel om lokalhistoriske studier i Hads herred. Her er der tale om et mere »traditionelt« sognehistorisk projekt, der planlægges og styres fra Odder Museum, hvor man søger at få så mange som muligt af den lokale befolkning til at være med i bearbejdningsprocessen, alt efter hvilke interesser man nu har. I E. Hannibal Knudsens og Gitte Marlings artikel behandles en enkelt kommune (Pandrup) i Nordjylland, men her var udgangspunktet de store sociale problemer, bl.a. meget stor arbejdsløshed, der var (og er) i kommunen og som en vigtig pointe, hvad man kunne gøre ved problemet. Et fjerde eksempel er »spritten«, som var det emne, et hold under Hobro kommunes fritidsundervisning ene-

des om at beskæftige sig med. Projektet resulterede bl.a. i en bog, som udkom samtidig med at Hobroafdelingen af De Danske Spritfabrikker A/S lukkede og produktionen flyttede til Ålborg.

Et andet sigte har Søren Kolstrups artikel om »Lokalhistorien, nuet og fremtiden«, som bl.a. søger at besvare spørgsmålet om, hvorvidt lokalhistorien kan bruges som værktøj i den daglige kamp. Forfatteren har med udgangspunkt i Poul Trier Petersens TV-stykke »Rejs dig Emil Kock« forsøgt at diskutere dette spørgsmål og andre med en gymnasieklasse. Konklusionen er at lokalhistorien er et nødvendigt middel til at fatte og ændre vores historisk-erfaringsmæssige livsbetingelser, som de kommer til udtryk i lokalmiljøet.

Disse 5 artikler rammes ind af 3 andre, som henholdsvis indleder og afslutter bogen. Indledningsvis trækker Steen Busck, meget kort, linierne op i den folkelige lokalhistorie fra slutningen af forrige århundrede til i dag, hvor der, som nævnt, igen er tale om et folkeligt lokalhistorisk engagement, hvilket er bogens udgangspunkt. Denne korte indledning følges op af Niels Lund, som beskæftiger sig med den tradition der er for at skrive lokalhistorie, navnlig den typiske sognehistorie, dens kronologi, disponering o.s.v., bl.a. over for hjemstavnsdigtningen. Forfatteren konkluderer, så vidt jeg kan se meget rimeligt, at sognehistorierne har den form de har, fordi de skal være en skrevet hukommelse der kan bruges til at ordne det fysiske og sociale univers.

Endelig afslutter Steen Busck med en annoteret bibliografi om lokalhistorisk litteratur, med særlig vægt på formidlingen og de nye politisk betonede lokalhistoriske aktiviteter. Denne bibliografi er på mange måder et nyttigt udgangspunkt for den, der vil orientere sig om, hvad der foregår og den, der vil orientere sig om, hvor debatten finder sted. Alt i alt mener jeg nok at dette temanummer må kunne virke inspirerende på mange, som kunne tænke sig at gå i gang med lokalhistoriske projekter af forskellig art.

I modsætning til DJH, hvor vægten lå på omtalen af de folkelige lokalhistoriske projekter, så er Årbogens stof helt anderledes. Denne består af 3 længere artikler plus en række forsknings- og litteraturoversigter. Artiklerne er udarbejdet af professionelle historikere efter de videnskabelige normer, og forfatternes tilknytning til det lokalområde, de beskæftiger sig med, er formodentlig mere bestemt af, at området er i besiddelse af et universitet end af en slægts/lødsels tilknytning til stedet. Dette er ikke sagt for at være negativ, men blot for at pege på, at motivationen og målet med lokalhistorien for de professionelle ofte kan være et andet end for amatører/lokalbefolkningen.

De 3 artikler har tilsammen det formål at diskutere metodiske og teoretiske aspekter ved en lokalhistorisk tilgang, samt give konkrete eksempler på lokalhistoriske studier.

Den første artikel er Stig Günther Rasmussens om »Arbejderklassen i lokalsamfundet«, hvori han undersøger arbejderbevægelsens »underskov« i Ålborg mellem 1890 og 1930. Han forsøger at fremdrage en lang række af de aktiviteter, der opstod i tilknytning til arbejderbevægelsen: aftenskoler, koncerter, idrætsforeninger, brænd-

selsforeninger o.m.a., aktiviteter, som det praktisk taget vil være umuligt at få øje på, hvis man kun beskæftiger sig med bevægelsen på landsplan. I tilknytning hertil indledes artiklen med nogle teoretiske overvejelser, specielt omkring repræsentativitetsbegrebet. Her tages udgangspunkt i, at lokalsamfundet i et eller andet omfang er anderledes end f.eks. det nationale samfund, altså at en repræsentativ lokalitet ikke behøver at være identisk med helheden, bare i mindre format. Hermed bliver forholdet mellem det lokale og det nationale også et andet end hidtil, nemlig at nationen/helheden består af en lang række u udviklede dele, som gensidigt påvirker hinanden i en lang udviklingsproces. Hermed bliver det også interessant at studere lokale områder, da det dermed bliver muligt at bestemme enkelte områders udvikling/graden af uens udvikling. Man må håbe at forfatteren engang vil få tid til at udvikle disse tanker mere.

Den anden artikel, af Bjarne Nilsson, Birgitte Roed Pedersen og Tøver Kyvsgaard om arbejderbevægelsen i Randers 1929-1939, er et ekstrakt af et større speciale med titlen »Fra New York til Randers«, men her er kun blevet den politiske analyse af arbejderbevægelsen i Randers og dennes kamp mod arbejdsløsheden tilbage. Det er spændende læsning, men det kan ikke løbe fra at være et ekstrakt.

Den sidste artikel er Lars Stigels om Lager- og Pakhusarbejdernes Fagforening i Århus 1956-1979, som søger at beskrive hvordan en lokal, socialdemokratisk ledet fagforening reagerer på overenskomstforhandlinger og hvilken lønpolitik den selv fører. Artiklen giver bl.a. et meget godt billede af, hvor stor afstanden kan være mellem den centrale ledelse i København og så den lokale afdeling.

De 2 sidste artikler må vist betegnes som konkrete eksempler på lokalhistoriske studier, hvilket formodentlig er det, der har kvalificeret dem til optagelse i dette temanummer, da de er blottet for eksplicite udsagn, endelige diskussioner, om metodiske og teoretiske problemer i forbindelse med lokalhistorien.

Årbogen slutter, som sagt, med en række forsknings- og litteraturoversigter vedr. lokalhistorie i Danmark, Sverige, England, Østtyskland og Vesttyskland. Disse afsnit er meget forskellige. I den ene ende har vi det danske afsnit, hvor en lang række folk er blevet bedt om at fortælle om den lokalhistoriske forskning, der foregår på den egn hvor de bor. Dette er blevet en blandet landhandel, lige fra rene forskningsoversigter til omtale af enkeltprojekter. I den anden ende af skalaen står bidraget fra DDR, som mere beskæftiger sig med lokalhistoriens propaganda-mæssige muligheder end med den konkrete forskning.

Konkluderende mener jeg på den ene side, at Årbogens bidrag hver især nok er interessante, specielt ved at vise, hvor langt ned vi kan komme i belysningen af lokalsamfundene, men på den anden side er jeg også skuffet over, at det metodiske og teoretiske ikke er mere fremtrædende end tilfældet er.

Sammenfattende kan man sige, at de 2 bøger udgør to ret forskellige tilgange til lokalhistorien: DJH, som lægger vægt på de nutidige folkelige aktiviteter, og Årbogen, som i højere grad fokuserer professionelt/videnskabeligt på Lokalhistorien.

Det sidste ord i debatten om lokalhistorien er ikke sagt med disse to bidrag, hvor inspirerende de end kan være, tværtimod, der er stadig en lang række problemer at tage fat i af metodisk-teoretisk art. Hertil kommer, at man må håbe at den udbredte historiografiske interesse, der gør sig gældende i disse år også vil udvide sig til at omfatte den lokalhistoriske tradition, specielt omkring den amatørhistoriske forskning. Det er forbløffende så lidt vi ved om disse historikere, hvad var formålet med det de skrev, hvorfor skrev de på den specielle måde, hvem skrev de for o.s.v. Jeg finder, at dette ville være væsentligt at få belyst, fordi de har bidraget med så store mængder stof i sognehistorier, amtsårhbøger og andre steder, at dette alene kunne berettige til en undersøgelse, men også fordi det måske kunne være med til at belyse baggrunden for den ret udbredte interesse der har været/er i brede kredse af befolkningen for historien.

Jens Christensen

Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg, Redaktion: Robert Egevang. I kommission hos Gyldendal. 1979. 308 s. ill. Pris kr. 148,50.

Arkitekturhistorikeren, overinspektør ved Nationalmuseets 2. afd. Harald Langberg blev på sin 60-årsdag i 1979 hyldet med et gedigent festskrift, hvis indhold i tid spænder fra vikingetid til ind i dette århundrede. Bidragsyderne er alle ansat ved 2. afd. eller redaktionen af Danmarks Kirker. I tråd med fødselarens store forfatter-skab om dansk bygningskultur og dens bevaring drejer et flertal af artiklerne sig om bygninger, bestående som for længst nedrevne. Der er dog også artikler om inventar, rejselev og andet som har tilknytning til Langbergs faglige virke i øvrigt. (Det særlige bygningssyn og Foreningen til gamle bygningers bevaring). Bogen rummer i alt 16 solidt funderede videnskabelige studier samt bibliografi over Harald Langbergs forfatterskab 1942-78, 234 numre. Ud over de større arbejder, først og fremmest tobindsværket Danmarks bygningskultur fra 1955, hæfter man sig ved de mange aviskronikker, hvormed han i tidens løb har bidraget til forståelse af bygningskulturen. At budskabet og interessen må være nået viden om vidner en næsten 20 sider tæt trykt tabula gratulatoria til fulde om.

Der er artikler af teoretisk, principiel art, og der er monografier om enkeltmonumenter. Som oftest kastes der ikke blot »strejflys« over de emner, der behandles, der gås grundigt til værks. Tit er det med udgangspunkt i et Langberg-citat, således at artiklerne fungerer som uddybning eller korrektiv til synspunkter fremsat af denne. Om det er de enkelte forfatteres idé eller redaktionens skal ikke kunne siges, men det er en udmærket idé, som har bevirket, at denne bog har fået langt mere helhedspræg end mange festskrifter ender med at få. Medvirkende hertil er selvfølgelig også, at kredsen af forfattere »af praktiske grunde«, som det diplomatisk siges i forordet, er indskrænket til »kirkeværkets« og museets egne folk. Ros til en redaktion som på det punkt har haft mod til at

skære igennem og derved give læserne en bog, der fylder sin ramme ud, men ikke sprænger den.

Artiklerne er som helhed trykt i kronologisk orden, men således at de teoretiske og bredere studier er taget først, dernæst de mere detailprægede.

Med artiklen Telt, hytte og bod giver Niels-Knud Liebgott eksempler på primitive bebyggelsesformer i vikingetid og middelalder. På grundlag af udgravninger inden for det sidste årti ved Dragør og Isefjorden påvises det, at man for dette upåagtede afsnit af bygningskulturen ikke længere kun er henvist til fantasien (som det indledende Langberg-citat lader forstå).

I sin summariske rapportstil er Richard Frederiksens: Københavns befæstning 1100-1380 blevet lidt tør, men et bykort over to sider med indtegnet rekonstruktion af byens middelalderlige vold- og rendesystem må fænge hos enhver Københavns-interesseret. Artiklen anvender i øvrigt den fra Projekt Middelalderbyen kendt metode med en systematisk sammenkædning af arkæologi og kildestudier.

Ebbe Nyborg tager i sin artikel Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri afstand fra Hal Kochs tese om sognemændene som de fremherskende bygherrer. Der fremlægges flere tungtvejende argumenter for at det i langt højere grad har været rigets stormænd eller et samarbejde blandt disse, der har været basis for det romanske kirkebyggeri. Fotografier, kort og skitser har i denne som i mange af de øvrige artikler i bogen dobbeltfunktionen som dokumentation og æstetisk nydelse. Hvad det sidste angår kan det nævnes, at det f.eks. er svært at få øjnene fra et pragtfuldt farvefoto af et romansk granitrelief fra Sinding kirke (s. 47), optaget af forfatteren. Tænk at enhver frit kan gå hen og se på originalen, måske blive nysgerrig efter at forstå baggrunden for at et sådant kunstværk kunne skabes i en »mørk« middelalder. Og så forhåbentlig konkludere, at selv i økonomiske trængselstider må der være råd til at værne om disse skatte.

Værnet om kirkerne er ikke blot et spørgsmål om fysisk bevaring, men i lige så høj grad et spørgsmål om at der til stadighed er fagfolk til rådighed, som kan påtage sig den systematiske registrering af det sete og herudfra formidle et overblik over f.eks. kirkebyggeriet. Tre artikler i denne bog demonstrerer fra forskellige vinkler betydningen heraf. Birgit Als Hansen og Morten Aaman Sørensen beretter om Butterup kirkes indre i middelalderen på grundlag af fund ved en nylig foretaget restaurering, Hugo Johannsen kommer »På sporet af en vestsjællandsk murermester« ved at sætte fokus på en række ensartede gotiske blændingsgavle på vestsjællandske kirker, og Elna Møller får rykket Ribe domkirkes ældste dele længere frem i 1100-tallet end tidligere antaget. Sidstnævnte artikel rokker ved kronologien omkring de jyske granitstenskirker. Er moderen jævn gammel med døtrene? spørges der i overskriften. Elna Møllers bud er et ja, idet Ribe er »moderen« (den hidtil formodede) og »døtrene« bl.a. den til 1140 daterbare Gjellerup kirke ved Herning. Som flere af de øvrige artikler har denne nydt godt af efterforskningsarbejdet forud for udsendelsen af nye bind af Danmarks Kirker. I sandhed et frugtbart overskud fra det tjenstlige forskningslager.

»Kalkbrænding og stenbyggeri hører sammen: uden mørtel intet murværk« hedder det i indledningen til Niels Jørgen Poulsens Kalkbrænderne ved Mariager Fjord. Det behandlede tidsrum er både kongens og adelens store byggeperiode mellem reformation og enevælde, og i modsætning til de fleste af bogens studier er der her først og fremmest benyttet skriftlige kilder: lensregnskaber og cancelliets brevøger. Mariager var et af de store kalkbrændersteder og der gives et erhvervshistorisk nærbillede, som kunne fortjene at blive fulgt af tilsvarende studier fra andre kalkrige egne.

Harald Langbergs arbejde for bevaring af de borgerlige københavnske huse hyldes indirekte igennem Hanne Christensens og Robert Egevangs artikel om lejevåningerne ved Charlottenborg (nedrevet omk. 1770), og Marie-Louise Jørgensens om et netop restaureret 1700-tals hus i gaden Åbenrå. I begge tilfælde må man forbavses over, hvor gode udsagn datidens knappe inventar- og rumbeskrivelser kan afgive, når de kommer i de rette hænder. En helt speciel type borgerhuse er de såkaldte skipperhuse, som opførtes i Dragørs glansperiode i slutningen af det 18. årh. De beskrives og vurderes indgående i ord og billeder af Gunvor Petersen.

Kirkerestaurering er en art fællesnævner for to artikler. Henrik Græbe skriver om den danske historisismes fader, arkitekten Herholdts mange besværligheder, da Skt. Peder kirke i Næstved stod foran sin ansigtsløftning omk. 1880, og Kjeld de Fine Licht ser på det magtfulde Frisenborgs restaurering af egne kirker ved omtrent samme tid. Her kan man virkelig tale om enkeltmandsbyggeri!

Da bygningskulturen er snævert forbundet med formål og tiltænkt funktion forekommer det rimeligt at f.eks. kirkeinventaret har fået plads i bogen. Nadverens rekvisitter, kalk og disk, var blandt de værdifuldeste af fundene fra Haraldsborg ved Roskilde. Dette og andet interessant og smukt fra den fine 1100-tals skat beskrives af Fritze Lindahl. Et festligt udsmykket dåbsfad fra Lisbjerg kirke ved Århus proveniensbestemmes spidsfindigt af Vibeke Michelsen.

Mere og mere tyder på, at den før-reformatoriske danske kirke havde siddepladser, bænke, i hvert fald til en del af menigheden. Men var det til almuen eller herremanden? Emnet er taget op af Erik Skov på grundlag af fund af siddeplanker i flere kirker.

Festskriftet er læst i sammenhæng en lang og krævende rejse gennem landet. Det sidste stykke har man dog behageligt følgeskab af Hans Stiesdal og Hugo Matthiesen. Førstnævnte har begået et kosteligt essay om Danmarksturene i 1950'erne med den da pensionerede inspektør ved Nationalmuseets 2, afd. Stiesdal siger (s. 272) om ham, at »ingen forstod som han at separere oplevelser af enhver art og nyde dem med måde. Nydelsen blev ham herved umådelig«. Prøv metoden på nærværende bog!

Margit Mogensen

Danmarks historie. Bd. 2. Tiden 1340-1648. Red.: Aksel E. Christensen, H.P. Clausen, Svend Ellehøj, Søren Mørch. 1. halvbind: 1340-1559, af Kai Hørby og Mikael Venge. 2. halvbind: 1559-1648, af Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen. Gyldendal 1980. 700 s. Pris: kr. 325.

Nu foreligger 2. bind af den nye Danmarkshistorie, man har set hen til længe. 1. bind kom i 1977, og hele værket er planlagt til at skulle omfatte 5 bind. 2. bind har fået så stort et omfang, at det har måttet deles i to halvbind; de sidste 143 sider er fælles arkiv- og kildeoversigt samt litteraturfortegnelse. Den nye Danmarkshistorie har været planlagt i adskillige år – allerede de historiestuderende i 1960'erne gik med forventninger om en ny grundig behandling af den danske historie, forventeligt og angiveligt efter principper, der minder om den meget benyttede og berømmede »Svensk Historia«, af S. Carlsson og J. Rosén. At værket har været længe undervejs, fremgår også af forfatterens egne oplysninger, Kai Hørbys del – tiden 1340-1523, har f.eks. været så godt som færdig allerede i januar 1974 (s.18).

Det fremgår af forordet til bind 1, at værket ikke mindst er beregnet til undervisningsbrug, f.eks. på universiteterne, hvor den som nævnt også har været imødeset. Til dette formål tjener også de mange forsknings- og litteraturafsnit. Desuden er værket – stadig iflg. forordet – beregnet for andre, der vil trænge dybere ind i problemerne inden for Danmarks historie. Der er således ikke tale om »populær« historieskrivning for den brede alménhed. Herudover indeholder hverken forordet til 1. eller 2. bind nærmere redegørelser for intentioner eller målsætninger eller oplysninger om, hvorvidt forfatterne har stået frit i deres disponering af stoffet eller har fået en linie udstukket af redaktionen.

Perioden er delt mellem forfatterne, således at Kai Hørby skriver størsteparten af 1. halvbind (1340-1523) og Mikael Venge den sidste og mindste del (1523-1559). I 2. halvbind er stoffet ikke delt periodemæssigt, men således, at E. Ladewig Petersen har skrevet ca. 3/5 af bindet, medens Helge Gamrath har skrevet ca. 2/5; desuden har førstnævnte koordineret hele fremstillingen og udarbejdet den samlede arkiv- og kildeoversigt.

Danmarkshistoriens bind 2 indledes med rigets samling under Valdemar Atterdag og den begivenhedsrige tid – ikke mindst udenrigspolitisk set – under ham og datteren Margrethe. Unionstidens forskellige nordiske foreklinger følges nøje, indtil unionens dramatiske afslutning under Christian 2. Den indre udvikling er heller ikke glemt i Kai Hørbys afsnit.

Herefter tager Mikael Venge over og behandler overgangen fra middelalder til nyere tid i beg. af det 16. årh. – en overgang, der ikke gik stille af. Den første del af adelsvældens tid tager Mikael Venge sig også af. De sidste knap 100 år af perioden 1340-1648 er i 2. halvbind med de mange krigsbegivenheder især i det 17. årh.s 1. halvdel, og de samfundsmæssige ændringer, der fører frem mod den enevældige stat. Hændelserne umiddelbart

før enevældens indførelse 1660 er således bemærkelsesværdigt nok ikke med i bind 2, det er muligvis fordi redaktionen og forfatterne mener, tiden 1648-1660 snarere indleder en ny epoke end afslutter en gammel – »adelsvælden«.

Selve fremstillingen veksler mellem den ydre og indre politik, og der standses flere steder op med en bredere samfundsbeskrivelse, således kan i 1. halvbind især nævnes afsnittet »Stat og samfund i senmiddelalderen« (s.62-125) og i 2. halvbind »Samfund og stat ved 1560« (s.373-402). Endvidere er der hele 17 kommenterede litteraturversigter, samt flere indledningsafsnit om kildematerialet og forskningen vedr. de enkelte perioder. Det kan af og til virke lidt forvirrende og medføre gentagelser, at der er en oversigt over forskningen både før en periode og litteraturomtale bagefter igen. Men der er ingen tvivl om, at forsknings- og litteraturversigterne er det, der mest gør værket nyttigt. P.gr.a. den lange planlægnings- og udarbejdelsestid for bogen er det nemlig også flere steder sådan, at de nyeste artikler og bøger er kommet med i litteraturversigterne, medens deres resultater ikke har kunnet indarbejdes i selve fremstillingen af periodens historie, således at litteraturversigterne er helt up to date.

Det må anbefales først at fordybe sig i litteratur- og forskningsversigterne. Særdeles nyttig er den afsluttende arkiv- og kildeoversigt, der både indeholder en frestilling af den danske arkivhistorie, en omtale af de fleste vigtige grupper af utrykte kilder til periodens historie, diskussion af de metodiske problemer, de forskellige kildegrupper rejser, præsentation af samtidens historiskrivning og endelig en oversigt over publikationer af kilder til senmiddelalderens og det 16.-17. århundredes historie.

Fremstillingen af Danmarkshistorien 1340-1648 giver en bred og grundig indføring i først og fremmest den politiske og økonomiske historie i dette tidsrum. Der lægges, ud over de politiske ydre og indre begivenheder, megen vægt på de socio-økonomiske strukturer, og heri repræsenterer denne nye Danmarkshistorie noget nyt i forhold til de fleste andre lignende værker; man har naturligvis også kunnet bygge på de mange afhandlinger med økonomisk- socialhistorisk sigte, der er kommet det sidste halve århundrede. I den forbindelse kan der peges på rapporterne fra de nordiske historikermøder, om ødegårdsproblemer 1964 og den senmiddelalderlige adel 1971, for blot at nævne nogle. Det nye er her, at de fremkomne resultater har kunnet blive samlet til et større hele.

Denne – ikke explicit udtrykte linie – kan f.eks. ses i Kai Hørbys afsnit om »Stat og samfund i senmiddelalderen« (s.62-125), hvor indfaldsvinklen mest er den økonomiske og sociale samt den retshistoriske. I indledningsafsnittet (s.62) præsenteres samfundsbeskrivelsen som gående på hovedtræk af: lovgivning, retstilstand, økonomiske, sociale og kulturelle forhold. Det sidste findes der dog ikke noget om; ganske vist behandles kirken, men det er strukturelt, økonomisk og politisk, ikke i henseende til fromhedslivet. Det nævnes, at baggrunden for kirkens fremtrædende position var omsorgen for sjælens frelse; men der gøres intet ud af, hvordan dette gav sig religiøse

udslag. Et værk som f.eks. Anne Riisings »Danmarks middelalderlige prædiken« omtales kun i litteraturoversigten, men den religiøse forestillingsverden står der ikke noget om i teksten. Man må ellers tro, at de talrige bevarede danske kalkmalerier fra senmiddelalderen kunne få en plads i denne forbindelse – men de er end ikke nævnt, hverken som kilde til troslivet, som kunstnerisk frembringelse, som kilde til dagliglivet eller som bidrag til studiet af adelshistorien (jfr. de bevarede adelige våbner, som dog er omtalt på tryk flere andre steder). Læser man således kun denne fremstilling af Danmarkshistorien i senmiddelalderen, vil man ikke opdage, at der findes kalkmalerier eller anden kunst for den sags skyld. Det eneste, der er nævnt om kirkeligt byggeri, er i forbindelse med fabrica, »til finansiering af det senmiddelalderlige kirkebyggeri, som ikke er ubetydeligt«.

Begreber som humanisme og renaissance får ikke megen plads i denne Danmarkshistorie; de nævnes, men definition og indhold af disse meget anvendte begreber gøres der ikke noget ud af. Reformkatholicismen, bl.a. repræsenteret ved Poul Helgesen, er der ikke levnet plads til, selv om Poul Helgesen omtales i indledningen til perioden 1523-1559 (s.275) som karmelitermunk og først i litteraturoversigten efter afsnittet om middelalderstatens opløsning 1523-1536 som reformkatolik (s.313); det er således først her, denne kirkelige retning bliver præsenteret.

Det religiøse indhold i omvæltningen – »reformationen« – får levnet 2 sider, hvoraf en forklaring på begrebet »reformation«, dens opståen og konsekvenser får 12 linier, og prædikanterne 8 linier. Det være langt fra herværende anmelder at hævde, at de ændringer, der skete i det danske samfund i beg. af det 16. årh., udelukkende bundede i religiøse og åndelige strømninger, eller at Danmarkshistorie skal være kirkehistorie, men det er et spørgsmål, om man ikke her er gået for langt i den anden grøft. I det mindste finder jeg, at begreber og forestillinger inden for den ikke-materielle sfære burde være præsenteret og diskuteret noget mere, om ikke andet så af pædagogiske grunde.

Et andet aspekt af kirkens stilling i samfundet i senmiddelalderen var det forsorgsmæssige, og en konsekvens af inddragelsen af kirkegodset var, at denne opgave blev statens. Hvordan dette forhold var under den katolske kirke og hvordan dette problem blev løst – eller måske snarere ikke løst – finder jeg noget stedmoderligt behandlet, aldenstund de fattige i datidens samfund efter alt at dømme har udgjort en stor del af befolkningen og været et problem, som de følgende århundrede fattiglovgivning flere gange bestræbte sig for at løse. I det hele taget er den mindre bemidlede del af befolkningen og dens levevilkår mindst talt ikke fremtrædende. Vi hører nok om, at bønderne i løbet af det 17. årh. blev mere og mere beskattet, men denne øgede beskatning sættes mest ind i en statsfinansiell og strukturmæssig sammenhæng: »skattestaten« fremstår i modsætning til »stændersamfundet«. Her savner jeg også en definition af slige begreber, en definition, som forfatteren til dette afsnit, E. Ladewig Petersen, dog foretager i sin del af »Dansk Socialhistorie« (bd. 3, 1980, s. 17).

Heller ikke købstadsbefolkningens levevilkår i det dag-

lige behandles meget, selv om vi både for det 16.-17. århundredes vedkommende og hvad middelalderen angår (bl.a. gennem de mange gennemførte arkæologiske og andre undersøgelser af byerne i de seneste år) ikke er udvidende om f.eks. husenes indretning, klædedragt, redskaber etc. Det er mest byernes økonomiske forhold, der behandles. Blandt behandlingen af de økonomiske forhold får de merkantilistiske eksperimenter og kompagnidannelsen under Chr. 4. naturligvis en omtale, herunder også kompagnierne, der handlede oversøisk. Men Jens Munks rejse og Grønlands »genopdagelse« omtales dog ikke. Når vi er ved ekspansionen, må det bemærkes, at islændingen Jon Olafssons optegnelser fra Ostindien (udg. i »Memoirer og Breve« bd. VII) ikke er med i den samlede bogliste, heller ikke Ove Gjeddes rapporter herom (trykt i Schlegel: »Sammlung zur Dänischen Geschichte«). Jon Olafssons optegnelser om sit liv som bøsseskytte i København – en kilde til bl.a. det københavnske dagligliv – er heller ikke med i boglisten, som dog ikke lader flere adeliges memoirer uomtalt.

Men heller ikke samfundets top – »adelsvældens« magnaters dagligliv gøres der noget ud af. Det store renessanceslotsbyggeri, som det danske kulturlandskab endnu den dag i dag vidner om, nævnes blot en passant; de kunstneriske og litterære resultater af denne ledende stands økonomisk gunstige stilling i adelsvældens periode ses der bort fra. Kronens borg- og slotsbyggeri får kun en bisætning tildelt, omendskønt fænomenet ikke kun har en arkitekturhistorisk interesse, men i høj grad også en militær betydning.

Sætter man sagen på spidsen, så har datidens mennesker ikke haft noget rigt åndeligt liv; de har næppe malet eller sunget, hverken salmer (den danske salmedigtning i det 16. og 17. årh. var dog ikke helt ubetydelig) eller folkeviser (som jo i høj grad blev nedskrevet i de adelige kredse i denne periode), eller beskæftiget sig synderligt med åndelige materier, på den anden side har de heller ikke hverken boet eller spist. Naturligvis er en Danmarkshistorie ikke en fremstilling af dagliglivet som sådan; men de dagligdags materielle, åndelige og kulturelle fænomener bør dog indgå i samfundsbeskrivende afsnit, der som nævnt findes i bogen. Tilsvarende værker, som f.eks. Schultz' Danmarkshistorie, gør mere ud af slige emner, og også Carlsson og Rosén: »Svensk Historia« bringer forholdsvis mere om f.eks. kulturelle og materielle forhold.

Det må retfærdigvis siges, at billeder dog nævnes, nemlig som kilder til perioden 1523-1559 (s.91-92), hvor portrætter af kongerne Chr. 1. og Fr. 1. omtales – men vi får rigtignok ikke nogen af disse billeder at se! Danmarkshistorien er nemlig anderledes end de fleste andre både Danmarks- og Sverigeshistorier ved, at den aldeles mangler illustrationer (bortset fra nogle kort). Hvad grunden er, er uvist. Må værket ikke være for populært? Der findes dog billeder i Carlsson og Roséns »Svensk Historia«. Er det for dyrt? Eller er forfatterne ikke opmærksomme på den informative værdi i billeder? Der har dog i en årrække været undervist i billedlige kilder og deres brug ved Københavns Universitet.

I omtalen af de berømte og ofte behandlede dokumenter til Kalmarunionen (s.126-131) bliver der gjort ikke så

lidt ud af de ydre kriterier for unionsbrevet af 1397. Her savner man i høj grad en afbildning af brevet, ikke mindst af pædagogiske grunde. De læsere (studerende eller andre), der kunne tænke sig at se, hvad sagen her drejer sig om, kan jeg henvisse til bl.a. »Svensk Historia« bd. 1. s. 231, hvor der også er en transskription af unionsbrevet.

Dette bind af Danmarkshistorien har som fortrin først og fremmest de kommenterende og ræsonerende litteraturoversigter, det omfattende arkiv- og kildeafsnit og boglisten sidst i 2. halvbind. Desuden er det fortrinligt, at den kronologiske fremstilling ofte brydes af bredere samfundsbeskrivelser. Disse samfundsbeskrivelser er præget af vor tids interesse for socio-økonomiske strukturer – af ikke-marxistisk model. Men denne tendens går ud over andre dele af samfundslivet, der enten udelades eller kun nævnes i forbigående. Fremstillingen er på den måde efter min mening lidt vel skematisk – ordet kedelig vil jeg ikke bruge. Dens værdi som lærebog vil sandsynligvis p.gr.a. forskningsoversigterne være betydelig, selv om jeg dog finder, at der er en del begivenheder og begreber, som forudsættes bekendt på forhånd, ting som man næppe kan formode, at alle studerende – hvadenten det er på universiteterne, seminarierne eller andetsteds – er inde i. Det er en dyd, at der bliver gjort meget ud af at diskutere de forskellige opfattelser af begivenhederne; men flere steder savner man en præsentation af selve begivenheden eller fænomenet først; flere andre eksempler end de ovenfor nævnte kan fremdrages.

Det er også en dyd, at det jævnlige, ikke mindst i Kai Hørby's del, ærligt siges, at forskningen ikke er nået langt nok; men flere steder kunne man nok ønske sig et fingerpeg om, hvordan og ved hjælp af hvilke kilder man kunne forsøge at komme videre – pædagogisk ville det være en fordel.

Vi har her fået en grundig behandling af den danske historie fra senmiddelalderens start til midten af det 17. årh., en behandling, der bygger på de seneste årtiers nyindvundne resultater. Men dette bind er ikke let læst, og der er ikke få skævheder i stofvalget, som i en del tilfælde vil kræve, at man konsulterer andre brede fremstillinger af Danmarkshistorien for at få et all-round overblik. Heldigvis giver de grundige forskningsoversigter mulighed for at finde frem til de steder, hvor man skal søge videre.

Susanne Krogh Bender

Dansk biografisk Leksikon. 3. udg. Redigeret af Svend Cedergren-Bech. Gyldendal. Bd. 3: Brüggeman-Dolmer, 672 s., 1979, bd. 4: Dons-Frijs, 678 s., 1980, bd. 5: Frille-Hansen, 725 s., 1980 og bd. 6: Harald-Høedt 672 s., 1980. Pr. bd. 485 kr. (lærred), 650 kr. (vælskbind). Sælges kun samlet i subscriptions.

Det er et kendt fænomen ved udgivelsen af flerbindsværker, at forlagene ikke overholder de fastsatte udgivelses-terminer. Den skæbne synes imidlertid ikke at skulle

overgå Dansk biografisk Leksikon. I skrivende stund er der udkommet seks bind, hvoraf de to første, A-Brüel, tidligere er anmeldt her i tidsskriftet (se Fortid og Nutid XXVIII hefte 3 s. 482). Derfor skal kun de seneste fire bind anmeldes her.

De seks udkomne bind udgør lidt mere end en tredjedel af værket. Men til trods herfor er det for tidligt at lave en systematisk gennemgang af biografierne af f.eks. historikere, erhvervsfolk eller politikere, da værket kun er nået til bogstav H. Dog er biografierne af kongerne udkommet, hvorfor der nedenfor skal foretages en sammenligning mellem anden og tredjeudgavens kongebiografier.

Forinden skal der dog knyttes nogle kommentarer til bd. 3-6. Et karakteristisk træk ved 3. udgaven er de forskellige længder, biografierne af nulevende personer har. Selv om man ikke kan måle kvalitet ud fra kvantitet, er det påfaldende, at biografierne af kunstnere og forfattere er tilmålt mere plads end videnskabsmænd og erhvervsfolk. Af nulevende historikere er f.eks. Vagn Dybdahl tilmålt 1/2 side, Svend Ellehøj 1/2 side, Povl Eller 1/2 side og Kristof Glamann 3/4 side, mens forfattere og kunstnere som Elsa Gress får 3/4 side, Flemming Flindt 1 side, Henry Heerup 1 3/4 side, Ellen Gotschalk 3/4 side og Piet Hein 2 1/4 side. Det tyder på, at man også i tredje udgaven har svært ved at frigøre sig fra biografi-genrens forkærlighed for kunstnere. Men selv inden for kunstens verden må man undre sig over den vægning, der er foretaget. Tag f.eks. biografierne af to jævnaldrende nu afdøde kunstnere som Carl Th. Dreyer og Holger Gabrielsen. Carl Th. Dreyer, der uden sammenligning er den mest betydningsfulde danske filminstruktør, biografieres meget koncentreret på 1 side af Peter Schepelern. Holger Gabrielsen, der var en betydningsfuld skuespiller og sceneinstruktør, biografieres på 3 1/2 side af Karen Krogh! Den sidstnævnte biografi kunne sagtens være strammet uden at have lidt skade derved. Endelig er det også urimeligt, at der i biografierne af bildende kunstnere ofte ofres plads på detaljerede beskrivelser af arbejder, der ikke kan karakteriseres som hovedværker.

Foruden biografier med tilhørende registre indeholder bd. 3-6 rettelser og tilføjelser til de tidligere udsendte bind. Men der er da også ting i samme fire bind, som bør rettes. F.eks. er rigsarkivar Vagn Dybdahl næppe blevet student samme år, som han er født. Med hensyn til Helge Larsens reviderede biografi af Jacob J. Dampé skal opmærksomheden henledes på et uomtalt manuskript, som beror i Videnskabernes Selskab. I 1854 blev der udskrevet en prisopgave over emnet: Hvorvidt poesien flor eller forfald har stået i sammenhæng med nationernes forfatning og krigeriske eller rolige tilstande? Dampé, der i 1848 var blevet løsladt efter sytten års politisk fængsel, udarbejdede i den anledning en 208 kvartside stor afhandling med titlen: Om sammenhængen mellem den politiske tilstand og digterkunstens tilstand (se Det kgl. danske Videnskabers Selskab 1742-1942). Samlinger til Selskabets Historie V. Manuskripter og tegninger i Selskabets arkiv. 1973). Det lyder interessant. Formodentlig øste han af egne erfaringer og lavede en kontroversiel besvarelse.

Men som nævnt er det muligt at foretage en samlet vurdering af tredje udgaves biografier af kongerne i den

oldenborgske og glückborgske linje, og sammenligne dem med anden udgaves, som stammer fra midten af 30'erne. I alt drejer det sig om 20 biografier, hvoraf en er overført uændret til tredje udgaven. Det drejer sig om L. Laursens biografi af Chr. V. Fire biografier, Fr. VII (Helge Larsen), Fr. VIII (Helge Larsen), Chr. VIII (H.P. Clausen) og Chr. IX (Helge Larsen), er reviderede udgaver af biografierne fra 2. udgaven. Der er i alle fire tilfælde tale om betydelige omarbejdelser; men mest interesse samler sig naturligvis om de nyskrevne artikler. Lad det være sagt straks, at forfatterne har en varierende opfattelse af, hvornår der er tale om en nyskreven artikel. Kai Hørby's biografi af Chr. I er bortset fra 17 linjer i verbal overensstemmelse med 2. udgavens biografi – og de pågældende 17 linjer bringer ikke meget nyt, men er overvejende en præcisering af kongens udenrigspolitik. Alligevel figurerer artiklen som nyskrevet. Det er dog heldigvis en undtagelse. De andre har da i det mindste gennemgået en sproglig omarbejdelse, men indeholder ikke alle nye oplysninger.

Et gennemgående træk ved de nyskrevne artikler er, at de ofte malende beskrivelser af kongernes karakter, der stammer fra de litterære kilder og som anden udgavens forfattere ofte tillagde stor betydning, er udeladt. Tredje udgaves forfattere opfatter kongerne politiske aktører, der handler ud fra nærmere bestemte udenrigs- og/eller indenrigspolitiske overvejelser. I flere tilfælde har forskningen siden 1930'erne ydet bidrag, der kan udbygge eller præcisere detaljer i kongernes politiske handlingsgrundlag. Her kan man f.eks. i Chr. IV-biografien pege på forskningen omkring kongens udlån til adelen og betydningen heraf for kongens indflydelse. Men der er, som det f.eks. nævnes i Fr. II-biografien, stadig huller i vor viden om de forskellige konger. Hertil kommer, at historikere alt efter deres historiesyn har vurderet personer og begivenheder forskelligt. Hvor det er tilfældet, er det en god idé (som f.eks. i Chr. III-biografien) at redegøre for de varierende synspunkter i en form for forskningsoversigt og ikke uden videre sætte alt på plads, som man gjorde det i anden udgaven.

Et andet gennemgående træk ved tredje udgaven er, at kongerne stort set er tilmålt plads efter den rolle, de har spillet i Danmarkshistorien. Det må siges at være rimeligt, at biografien af den ubetydelige Chr. VI er forkortet betydeligt i forhold til anden udgaven. I samme åndedræt må man imidlertid beklage, at linjen ikke er fulgt konsekvent op. Chr. VII biografien svulmer unødigt på grund af Svend Cedergreen-Bechs udpensling af kongens sindsygdhed og sexliv. Der behøvedes ikke mange linjer for at beskrive de to tings betydning for kongens politiske rolle eller manglende samme. Er man interesseret i pikant læsning, er Dansk biografisk Leksikon vel ikke stedet, man skal begynde.

Endelig er en række af anden udgavens biografier blevet forbedret ved at medtage oplysninger, som var kendt i 1930'erne men som uvist af hvilken grund blev udeladt. F.eks. nævnte Hans Jensen i Fr. V-biografien intet om stavnsbåndsskærpselsen i 1746, oprettelse af en seddelbank 1746 eller krongodssalget i 1760'erne. Men ellers er det som nævnt nye detaljer omkring de forskellige konger og deres virke, der adskiller anden og tredje

udgavens biografier. Ser man bort fra biografierne af Chr. X og Fr. IX, som har kunnet få en afsluttet form på grund af de pågældendes død efter anden udgavens udsendelse, er der kun i eet tilfælde tale om en afgørende nyvurdering. Det drejer sig om Fr. II, hvor Frede P. Jensen på overbevisende måde gør op med anden udgavens karakteristik af kongen som værende uden interesse for statsstyret. Ligeledes neddæmpes omfanget af hans tidlige udenrigspolitiske ambitioner.

I anmeldelsen af de to første bind i tredje udgaven af Dansk biografisk Leksikon diskuteredes betimeligheden af at udsende en helt ny udgave af værket frem for at supplere anden udgaven med en række supplementsbind. Sammenligningen af anden og tredje udgavens kongebioografier må siges at understøtte det sidstnævnte argument. Kun undtagelsesvis er der sket så store landvindinger, at det ville have været vanskeligt at nøjes med et tillæg til anden udgavens biografi. Nu udgør kongerne ganske vist en meget lille population, og det er ikke dem, der er forsket mest i siden 1930'erne. Derfor afventes udfaldet af senere systematiske sammenligninger med spænding.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Danmarks Kirker, Holbæk amt, hft. 1-3, i alt 244 s. ill. Ved Marie-Louise Jørgensen og Hugo Johannsen. Nationalmuseets forlag. 1979. Pris i løssalg hft. 1 kr. 39,50 og hft. 2 og 3 kr. 59,50. Danmarks Kirker, Århus amt, hft. 19, 91 s. ill. Ved Kield De Fine Licht, Vibeke Michelsen og Niels Jørgen Poulsen. Nationalmuseets forlag 1980. Pris i løssalg kr. 68,50.

Nationalmuseet har i 1979 og 1980 fortsat udsendelsen af værket *Danmarks Kirker* med hæfter om kirkerne i Holbæk og Århus amter. For Holbæk amts vedkommende drejer det sig om et indledningshæfte samt to hæfter, der beskriver kirkerne i den sydlige del af amtet, Merløse herred, og for Århus amt om kirkerne i Vester Lisbjerg herred nord for Århus. Under udgivelse er også Ribe amt. Fra samtlige nævnte amter udsendes de enkelte hæfter nu som sluttede enheder, der i modsætning til tidligere tilbydes i løssalg – til en pris lidt over abonnementsprisen. Ændringen i udgivelsespraksis angives at have fundet sted bl.a. for at imødekomme ønsker fra skoler, menighedsråd og private om at kunne anskaffe beskrivelser for én egns kirker uden at skulle være forpligtet til at købe hele det store, dyre værk. Det findes jo på ethvert større bibliotek. Det er en glimrende idé, blot det ikke får til følge, at særlig populære hæfter hurtigt bliver udsolgt, så værket en skønne dag ikke kan købes samlet.

I de snart halvtreds år, der er gået siden arbejdet med kirkeværket begyndte, er det trods den vekslende udgivelseshastighed lykkedes at få en god bid af landet dækket ind. Når Holbæk amt afsluttes (de gamle amtsgrænser fra før 1970 anvendes af praktiske grunde fortsat) vil Danmark øst for Store Bælt være beskrevet kirke for kirke.

Endnu mangler Fyn og en større del af det nordlige Jylland; Århus amt nærmer sig dog med dette hæfte 19 sin afslutning, idet der i alt er planlagt 21 hæfter. Disse oplysninger findes dels på hæfternes omslagssider, dels på de smukke smudsomslag.

Hæfte 1, Holbæk amt (55 s.) indeholder en almindelig indledning med redegørelse for den rækkefølge, hvori kirkernes historie og bestanddele beskrives. Dernæst finder man en fagordbog som i de tidligere amtsbind, pædagogisk tilrettelagt med anskueliggørende tegninger, så også den mindre arkitekturkyndige kan være med. Endelig er der fortegnelse over de benyttede arkivalier, forkortelsesliste og engelsk oversættelse af indledningen. Både i indledningshæftet og i de øvrige hæfter er alle billedteksterne desuden både på dansk og engelsk. Om det er tilstrækkeligt til at en ikke-dansk kyndig kan bruge værket kan måske diskuteres, men da værkets fotografier og tegninger er en central bestanddel, er det et vigtigt sted at placere oversættelser. Smudsomslaget på indledningshæftet er interessant; det viser et koloreret søkort over amtets nordlige del (Ods herred) fra ca. 1700. På kortet er kirkerne indtegnet naivt stiliseret, og det samme er tilfældet med områdets herregårde. Smukt er det i de lyse pastelfarver, og samtidig er der tale om et meget tidligt kort, som ikke er almindelig kendt.

Danmarks Kirker er rammende blevet karakteriseret som en stor museums katalog over ting, der stadig er i brug. Beskrivelsen er knap og klar som sædvanligt for en katalogtekst, men noterne og henvisningerne til arkivalier og litteratur rækker videre. Inden forfatterne er nået frem til den koncentrerede fremstilling kan undersøgelserne vedrørende den enkelte kirke have stået længe på, og det er netop denne grundighed, der giver beskrivelserne autoritet. Den faste opbygning af teksten er nyttig ved læsningen af en enkelt kirke, men lidt trættende, hvis man tager et hæfte af gangen. Da savner man blot et enkelt afsnit, hvor de beskrevne kirker sættes i forbindelse med hinanden, og hvor det særlig bemærkelsesværdige kunne trækkes frem.

I hæfte 2, Holbæk amt behandles kirkerne i Butterup, Nr. Jernløse, Kvanløse og Sdr. Jernløse og i hæfte 3 kirkerne i Søstrup, Sdr. Asmindrup, Granløse og Tølløse. En omtale af de enkelte kirker vil her føre for vidt, men i almindelighed skal det bemærkes, at visse kirker synes at høre til i den »gode« ende: alle med bevarede romanske træk i murværk og udsmykning, og inventaret spænder over en lang periode (se f.eks. Søstrup). Vil man vide noget om restaureringspraksis og teori til forskellig tid, er der både i ord og billeder givet god besked. Ved Tølløse kirke har man dog på dette område fået byttet lidt om på et par figurtekster (fig. 5 og fig. 8 henholdsvis s. 223 og 226), men billederne illustrerer, hvordan en nyere tid restaurering har gjort kirkerummet lysere og venligere.

Århus amt hæfte 19 beskriver kirkerne i Søften, Trige, Ølsted, Grundfør og Spørring. Disse kirker er i udseende markant forskellige fra de nordvestsjællandiske, bl.a. ved de nøgne granitkvadresten, som er almindelige i store dele af Jylland. Den romanske stenkunst har nået en blomstring i flere af kirkerne. Et blik på stenportalene i Spørring og Trige kirker vil overbevise. Til det interessante inventar i denne egns kirker hører også træskærer-

arbejder, herunder en prægtigt udsnittet og bemalt prædikestol i Søften kirke. Den bærer Frederik 2.s og dronning Sofies våbenskjolde og den er i hele sin glans i rødt, hvidt og gul at skue på dette hæftes omslag. Det er karakteristisk, at der er forholdsvis få velbevarede kalkmalerier i Vester Lisbjerg herreds kirker, men fine klenodier blandt inventar i sten, træ og sølv.

For hver kirke kan det konstateres, at der er opklaret mange problemer, både historiske, arkæologiske og kunsthistoriske. Hvor der er tvivl synes hovedprincippet at være, at den markeres åbent. Herved bliver værket en videnskabelig anspore for nye generationer og det faktum, at værket gennem fotografi og beskrivelse gør inventar m.v. i de enkelte kirker kendt, kan måske bidrage til, at der værnes mere om det – så der fortsat kan være noget at studere og nyde. Udskyd ikke fornøjelsen, men tag et af de nye håndterlige hæfter under armen og gå på kirketur.

Margit Mogensen

Klaus Ebbesen. Stordyssen i Vedsted. Studier over tragtbægerkulturen i Sønderjylland. Arkæologiske Studier volume VI. Udgivet af Forhistorisk-Arkæologisk Institut, Københavns Universitet. Akademisk Forlag, København 1979. Red. C.J. Becker. Oldsagstegninger: Henning Ørnsnes. Oversættelse til engelsk af resumé, Jennifer Dupuis. 119 s. incl. 90 figurer, 41 tavler og 1 foldeplan. Kr. 120.

Den foreliggende publikation indeholder i virkeligheden ikke ét men to arbejder, der fremtræder uafhængige af hinanden. Dels publiceres, som også hovedtitlen angiver, stordyssen i Vedsted men de dertil knyttede meget vigtige fund og iagttagelser, og dels publiceres i et appendix et studie over Trollebjerger-, Fuchsberg- og Gingster stilene. Sidstnævnte studie burde nok retteligt have været udsendt som en selvstændig tidsskrift artikel men er altså endt som et appendix uden egentlig logisk sammenhæng med bogens hoveddel. Da de to dele er adskilte emner skal de i det følgende også anmeldes særskilt.

Med publikationen af Stordyssen i Vedsted er et af de hidtil bedste og mest informative fund til bedømmelse af keramikofferskikken ved megalitgrave blevet publiceret. Kvaliteten beror først og fremmest på de heldige bevaringsomstændigheder, med bl.a. en senere forseglende høj, der har overleveret os de væsentligste dele af anlægget og dets materiale intakt. Også Hans Neumanns omhyggelige udgravning har imidlertid bidraget væsentligt til fundets store informationsværdi, og Klaus Ebbesens publikation fuldender værket. Denne fremtræder som en kort og klar beskrivelse af anlægget og dets materiale. Specielt af værdi er fundkatalogets beskrivelse sammenholdt med afbildningerne af materialet og ikke mindst udbredelseskortene pl. V-XXI, på hvilke spredningen af skårene fra hvert kar kan aflæses. Med disse ting har forfatteren videregivet et sæt af oplysninger, som i sig selv udgør et kildemateriale for videre analyser. Jeg

har da også selv benyttet mig af den klare objektive fremstilling til at danne mig en mening om, hvad stordyssen i Vedsted fortæller os om megalitgravens funktion og keramikofferskikkens karakter. Da den konklusion jeg er nået til ikke stemmer overens med Klaus Ebbesens, skal jeg bruge resten af afsnittet om Vedsted dyssen til at belyse dette problem.

Studiet af tragtbægerkulturens store stengrave er i de senere år blevet tilført nye impulser og nye synsvinkler. Medens man blot for få år siden udelukkende koncentrerede sine tolkninger om gravens funktion i tilknytning til de døde, dvs. som opbevaringssted for de døde og som center for forfædre dyrkelse, så er der i de senere år dukket arbejder op, der understreger gravens funktion i forhold til de levende (Flemming 1973, Renfrew 1976, Chapman under trykning, Madsen under trykning). Således har den store subsistensøkonomisk uproduktive arbejdsindsats, der er investeret i opførelsen af disse anlæg, været fremhævet. Det har givet mere været selve bygningen af monumentet og de krav, som den ledende person i den forbindelse har kunnet stille til sine klans eller stammefæller, der har manifesteret hans position i samfundet, end det har været monumentets senere funktion som opbevaringssted for hans lig. Dette indikerer også, at gravens væsentligste primære betydning har ligget inden for et relativt begrænset tidsrum i en periode før og i tiden umiddelbart efter, at den person den er opført til, døde. Nye ledende skikkelser i det samme samfund ville hellere foranstalte bygning af nye monumenter, end se sig nødsaget til at anvende allerede eksisterende. Herved får vi de karakteristiske klumpninger af megalitgrave i centrum af bebyggelserne med tilsyneladende sammenfaldende eller kun lidt forskellige dateringer ud fra en ren stilanalyse af den tilknyttede keramik. En sådan gruppe af megalitgrave har vi bl.a. klart repræsenteret i Vedsted området (p. 9-15).

I og med, at et samfund rejser et monument for en leder, markerer det også, at den jord hvorpå monumentet rejses tilhører ham og det samfund, hvis centrale personlighed han er. Efterhånden som en serie storstensgrave rejses markeres lokalsamfundets ejendomsret til området stadig kraftigere, og skønt selve rejsningen og den tilknyttede anvendelse af en storstensgrav sikkert udgjorde den primære funktion for det datidige samfund, så er det i høj grad et spørgsmål, om det i virkeligheden ikke har været den sekundære funktion som territorie markering, der har været den vigtigste. Det er specielt denne sidste funktion, der på det seneste har været analyseret (Chapman under trykning, Madsen under trykning).

Vedsted dyssen giver imidlertid anledning til at se nærmere på den primære funktion, og her er det specielt spørgsmålene om antallet af begravelser i kammeret og den tidsmæssige udstrækning af hensættelsen af offerkeramik. Om begravelser i kammeret skriver Klaus Ebbesen bl.a. »Det lille tragtbæger dokumenterer som nævnt begravelse i MN I. Herefter skal man imidlertid frem til slutningen af mellemneolitiske tid, før der igen kan dokumenteres gravlæggelser.« (p. 29). Denne bedømmelse synes ikke at ændres, hvis man betragter de sandsynligt udrømmede redskaber, der så vidt de kan dateres også må anbringes i sen mellemneolitiske tragtbægerkultur.

Klaus Ebbesen synes dog alligevel at hælde til den anskuelse, at der med sikkerhed er foregået flere gravlæggelser i tidlig mellemneolitikum. Det fremgår bl.a. af hans behandling af fundomstændighederne ved det ovenfor omtalte tragtbæger.

Han skriver »Kammeret var ca. 1,0-1,2 m under sidestenenes top dækket af en ca. 10 cm tyk, noget uregelmæssig stenlægning af flade sten, de fleste ca. 10-30 cm store. Umiddelbart på denne lå to flintøkser« (daterbare til sen mellemneolitiske tragtbægerkultur) ---- »Under brolægningen fandtes midt i kammeret et ovalt gravleje, ca. 1,75 m langt og lidt over 1,0 m bredt. Det havde rundede hjørner og var noget ødelagt i østsiden. Det var omgivet af aflange fliser, som var stillet på kant.« ---- »Rummet inden for de kantstillede fliser var fyldt med et lag hvidbrændt flint og på grænsen af flintlaget fandtes inden for stenrammens nordøstlige hjørne et lille tragtbæger. Det lå på siden og var helt. Sandsynligvis er det skredet ned fra flisebrolægningen over flintlaget.« (p. 19) og senere »Desværre kan der ikke knyttes gravgaver til dette første gravleje.« (p. 29). Denne tolkning af fundomstændighederne finder jeg uacceptabel. Jeg kan ikke indse, hvordan et tragtbæger kan skride ned fra en bundbrolægning og blive aflejret under denne. Når dette tragtbæger ydermere ligger inden for rammen af det primære gravleje direkte på et hvidbrændt flintlag, der som i utallige andre eksempler må opfattes som et gulvlag, så må dette tragtbæger retteligt være en gravgave, der tilhører den primære begravelse. Den ovenoverliggende stenbrolægning tilhører senere, og hvis vi skal dømme efter de daterbare oldsager på den, meget senere begravelse. Faktisk er der intet sikkert vidnesbyrd i Vedsted dyssen for, at der har foregået mere end én begravelse i kammeret i den tidlige del af mellemneolitikum. Dette er en iagttagelse, som korresponderer med observationer i enkelte andre veldokumenterede jyske megalitgrave (Madsen 1979: 317). Klaus Ebbesens opfattelse hænger dog givetvis sammen med hans bedømmelse af offerskårlaget. Ud fra en stilanalyse af de 107 udskilte lerkar fanesat foran og på gravmonumentets facade når han til nedenstående tabel over keramikens datering (gengivet efter tabel 2 p. 32).

Datering	Antal Σ 107
MN I	61 (3 MN Ia(?); 31 MN Ib).
MN I/II	16
MN II	6
MN III	1
MN IV A/B	0
MN V	1
Udaterede	22

Han konkluderer herudfra, at »Offerhandlingerne begynder i Troldebjerg-stilens tid og når deres maksimum i Klintebakke-stilens tid« og »De regelmæssige lerkarhensættelser ved stordyssen synes at ophøre i løbet af MN II« (p. 32). Denne opfattelse bringer ham til den endelige konklusion »Tværtimod må fundforholdene tolkes sådan,

at der på randstenene og området syd for disse successivt er blevet hensat ét eller flere lerkar ad gangen. Man må således forestille sig, at megalitgravene foruden gravsteder også har haft funktion som offerpladser. Oftringerne ved Vedsted-stordyssen er særligt intensive i MN Ib. Regner man imidlertid med, at Klintebakke-stilen dækker ca. 100 år, og at en del lerkar helt er forsvundet p.g.a. bevaringsforholdene, bliver der dog næppe hensat mere end ét lerkar pr. år.« (p. 46). Som en støtte for en successiv hensættelse nævnes, at det ikke er muligt at finde klare grupperinger i den måde keramikken er hensat på, hverken type eller dateringsmæssigt (p. 32). Sådanne ville dog heller ikke være at forvente, hvis keramikken var blevet hensat ved én lejlighed. Ikke engang ved flere større hensættelser ville det være sikkert at en gruppering ville kunne iagttages.

Meget i Klaus Ebbesens tolkning står og falder med hvorvidt stilanalysen anvendt på enkeltkar er så sikkert et dateringsmiddel, at vi ud fra de repræsenterede kar kan sige, at hensættelserne kontinuert har strakt sig over en periode på mindst 100 år. Jeg har tidligere alvorligt kritiseret anvendelsen af stile som et entydigt dateringsmiddel (Madsen 1978, 1980). En række forskellige forhold kan danne baggrund for dannelsen af stile og flere af disse kan medføre at forskellige stile kan være sideløbende, og at selv stile, der i det væsentligste er tidsmæssigt betinget alligevel i udstrakt grad overlapper hinanden. Med dette in mente er det tvivlsomt, om man med nogen sikkerhed kan hævde, at keramikken ved Vedsted dyssen ikke kan være resultatet af en enkelt samlet hensættelse, og det er helt sikkert, at man ikke kan afvise en model, der opfatter keramikken som hensat ved to lejligheder. Den første hensættelse formodentlig tidligt i MN Ib, omfattende den alt overvejende del af keramikken, er sket i forbindelse med opførelsen af dyssen og begravelsen af en enkelt person i den. En anden og mindre hensættelse er sket omkring overgangen MN Ib-II, hvor en ny og muligvis mindre betydningsfuld person er blevet gravlagt i kammeret. Denne opfattelse af handlingsforløbet ved Vedsted-dyssen stemmer bedre overens med, hvad der ovenfor generelt blev sagt om megalitgravens funktion. Ligeledes stemmer det også bedre overens med de opfattelser, man må nå til i forbindelse med andre nyere megalitgravesundersøgelser. Jeg er således selv i færd med at bearbejde tre fund, der viser, at der formodentlig kun er foregået en enkelt eller et par hensættelser ved gravene. Poul Kjærums har i forbindelse med Jordhøj jættestuen påvist, at der er foregået et begrænset antal hensættelser (Kjærums 1970). Stilsammenligninger mellem fundmateriale fra de nært ved hinanden liggende jættestuer ved Hagebrogård og på Vroue Hede (Jørgensen 1977) viser, at ingen af disse har et identisk offerskår materiale. Hver især fremviser de relativt stilhomogene materialer, som efter min opfattelse kan være hensat ved én eller højst to lejligheder. Materialerne er imidlertid langt fra samtidige. Hagebrogård er ganske klart det ældste og Vroue III lige så klart det yngste. Herimellem ligger Vroue I og II. Der er dermed indikeret en succession i bygningen og brugen af megalitgravene i området. I det sydvestjyske område er helt tilsvarende iagttagelser gjort, og de samme konklusioner som her er draget (Gebauer 1979).

Bogens appendiks eller anden del, om man vil, indeholder først og fremmest en stilanalyse af keramikmaterialet fra Troldebjerg. Vi får her præsenteret de forskellige ornamentikelementer, deres placering og hyppighed. Hele det enorme materiale, der er tale om, fremlægges i en kortfattet form, der gennem sin diagrammæssige opstilling er let tilgængeligt og af stor værdi for studiet af tragtbægerkulturens keramik. Dog kunne man nok have ønsket sig, at disse diagrammer var fulgt op af afbildninger af udvalgte typiske eksemplarer, såvel som af mere sjældne varianter.

Klaus Ebbesens argumentation for, at man kan udskille en selvstændig Troldebjerg stil virker overbevisende, og ligeledes demonstreres det klart, at stilen forekommer i et større område og i en række forskellige fundsammenhænge. Dermed er i hvert fald et større diskussionspunkt fra de senere år afsluttet. Hvorvidt de såkaldte bukseornamenter skal henregnes til Troldebjerg stilen, som Klaus Ebbesen foreslår, fordi de indgår som et homogent element på Troldebjerg, eller de skal henregnes til Fuchsberg stilen, som jeg tidligere har foreslået, fordi de indgår som et homogent element på bl.a. Toftum (Andersen og Madsen 1978), kan diskuteres. I førstnævnte tilfælde vil det føre til, at der er Troldebjerg stil på Toftum og i sidstnævnte til, at der vil være Fuchsberg stil på Troldebjerg. Denne rokning er dog uden egentlig betydning, hvis blot der med den følger en erkendelse af, at selv om Troldebjerg og Toftum har fælles stilelementer, så gør det dem ikke til hverken blandede eller delvis samtidige pladser. Stiludviklingens dynamiske karakter gør, at der kan være væsentlige stilistiske overlapninger mellem to materialer selvom de er tidsforskellige. Dette tilslutter Klaus Ebbesen sig da også tydeligt ved at sætte et klart spørgsmålstejn ved sidestillingen af keramiske grupper og -stile med kronologiske faser (p. 87). Der er grund til at understrege dette sidste, fordi det af Klaus Ebbesen erkendes som en ændringsholdning fra tidligere arbejder, en ændring som man må hilse med glæde (jvf. Madsen 1978, 1980).

Litteratur.

- Andersen, N.H. og Madsen, T. 1978. Skåle og bægre med storvinkelbånd fra yngre stenalder. *Kuml* 1977:131-160.
- Chapman, B. under trykning. The Emergence of Formal Disposal Areas and the »Problem« of Megalithic Tombs in Prehistoric Europe. i Chapman and Randsborg (eds.) *The Archeology of Death*.
- Flemming, A. 1973. Tombs for the Living. *Man* 8:177-193.
- Gebauer, A.B. 1979. Mellemlneolitisk Tragtbægerkultur i Sydvestjylland. En analyse af keramikken. *Kuml* 1978:117-157.
- Jørgensen, E. 1977. Hagebrogård - Vroue - Koldkur. Neolithische Gräberfelder aus Nordwest-Jütland.
- Kjærums, P. 1970. Jættestuen Jordhøj. *Kuml* 1969:9-66.
- Madsen, T. 1978. Perioder og periodeovergange i neolitikum. *Hikuin* 4:51-60.
- Madsen, T. 1979. Earthen Long Barrows and Timber Structures: Aspects of the Early Neolithic Mortuary

- Practice in Denmark. Proceedings of the Prehistoric Society, 45: 301-320.
- Madstén, T. 1980 Anmeldelse af: Klaus Ebbesen. Die jüngere Trichterbecherkultur auf den dänischen Inseln 1975. Fortid og Nutid. XXVIII 4: 677-79.
- Madsen, T. under trykning. The Settlement System of the Early Agricultural Societies in East Jutland, Denmark. A Regional Study. i Kristiansen, K. (ed) Settlement, Ecology and Economy in Scandinavian Prehistory.
- Renfrew, C. 1976 Megalith, Territories and Populations, i Laet, S. J. de (ed) Acculturation and Continuity in Atlantic Europe:198-220.

Torsten Madsen

David Liversage: Material and Interpretation – the Archaeology of Sjælland in the Early Roman Iron Age. Publications of the National Museum, Archaeological-Historical Series, Vol. XX Copenhagen 1980. 204 s., heraf 65 helsides plancher og 30 ill. med kort, diagrammer og fund. Dansk resume. Kr. 150.

Afhandlingens mål er to-sigtet: at fremlægge et komplet arkæologisk fundstof fra et geografisk begrænset område, og med dette som udgangspunkt at vurdere periodens kulturhistorie. Området er Sjælland (+ Møen) og perioden er ældre romersk jernalder.

Bogen rummer 3 hovedafsnit: Fundkataloget (p. 9-58), genstandsgennemgang (p. 59-104), samt et afsluttende kapitel med bredere kronologiske og kulturhistoriske betragtninger (p. 105-137).

Fundkataloget rummer en fortegnelse over samtlige sjællandske fund opdelt på fgl. kategorier: skeletgrave, brandgrave, bopladser (eller bopladsindicerende fund), keramik fra moser, offer- og depotnedlæggelser med metal, samt usikre fund. Inden for hver af disse kategorier er kataloget opbygget alfabetisk efter fundlokalitet. Til lokalisering er i øvrigt angivet sogn og herred samt fundets UTM-koordinat i kvadratkilometer-net. Hvert afsnit er forsynet med et lille oversigtskort. Kataloget er ledsaget af en række fundplaner og oldsagstegninger, fordelt i teksten eller samlet bag i bogen, hvor også en række fotografier er at finde. Anthropologiske bestemmelser af skeletmaterialet er sammenstillet i fig. 3 og 4, opdelt efter køn og alder og med skematisk oversigt over det medfølgende gravgods.

I bogens andet hovedafsnit foreligger en gennemgang og fgl. oldsagstyper: fibler, metalnåle, drikkehorn, bæltgarniture, guldgenstande, våben, romersk import, keramik og dagligdags genstande af ben, tak, metal og brændt ler. Fiblerne og keramikken udgør tyngdepunktet i gennemgangen.

Fibler. De 28 fibler (eller fibelpar) er genstand for en omhyggelig gennemgang, der dels omfatter de tekniske detaljer ved fremstillingen, dels en typologisk sammenstilling med Almgrens klassiske typeinddeling fra 1897.

De tekniske faktorer har iflg. forfatteren haft stor

indflydelse på fiblernes udvikling – fra de ældste og omhyggeligt smedede til de yngre, ofte støbte, og i en mindre kompliceret fremstillingsform. Som resultat af de typologiske undersøgelser kan fibler af Almgrens gr. II og IV parallelliseres med de sjællandske, hvorimod gr. V omdefinieres og underinddelt – ikke som en videreudvikling af gr. IV som anført af Almgren, men som en fibelgruppe med elementer fra såvel gr. II som IV. Kronologisk opdeles fiblerne i 4 tidsgrupper: tidlig og sen B1, tidlig og sen B2 (i det fgl. B1a, B1b, B2a, B2b). Opdelingen foretages alene på typologisk grundlag.

Keramik. En særlig kronologisk betydning tillægges bopladskeramikken, der i typer og antal formodes at afspejle de faktiske forhold i langt højere grad end gravkeramikens selektive sammensætning. Kronologisk tillægges bopladsgrubernes keramikindhold afgørende vægt, idet de opfattes som sluttede fundenheder.

Bogen rummer en omfattende typologisk gennemgang baseret på fgl. kriterier: karrenes enkeltelementer (rande, hanke, halsformer etc.), karrenes form (14 formkategorier beskrives indgående) samt karrenes ornamentik (motiver, kombination, teknik etc.). Med dette som udgangspunkt diskuteres keramikken fra en række bopladsgruber. Materialet sammenlignes og indordnes i en typologisk udviklingsmodel, hvor karform afløser karform i en glidende udviklingssekvens uden fast definerede typer. På basis af de undersøgte pladser opstilles 6 keramiske faser: Trelleborg, Rødby, Hørby, Nissehøj, Gurede og Hemshøjgård. Heraf tilhører de tre første førromersk jernalder. Ældre romertid opdeles således i 3 faser. Enkelte pladser (Esbønderup og Ganløse Almager) må placeres i yngre romertid. Faserne rækkefølge er baseret på typologi. Den relative kronologi, der her er søgt tilvejebragt, er i sig selv af lokal karakter. En synkronisering med den generelle nordeuropæiske kronologi gennemføres derefter via den metaldaterede gravkeramik. Til den metaldaterede keramik henregnes ikke alene keramikken fra grave med metal (fibler), men desuden al anden keramik fra den pågældende gravplads, idet hele gravpladsen opfattes som én kronologisk enhed. Resultaterne bliver en datering af faserne fra Hørup til Hemshøjgård:

1. Hørup dateres til sen førromersk jernalder efter gravurnerne fra denne periode.
2. Nissehøjfasen sammenholdes med de tidligste skeletgrave, der imidlertid mangler metaldaterede genstande.
3. Gurede-fasen dateres til sen B1 og tidlig B2.
4. Hemshøjgård-fasen placeres i sen B2.

Ældre romertids 180-årige forløb opdeles således i tre 60-årige sekvenser, hvorved den absolutte kronologi for keramikken bliver, at Hemshøjgård og Gurede sættes til henholdsvis 120-180 e.Kr. og 60-120 e.Kr., hvorimod den ældste fase, Nissehøj, der mangler metaldatering, er mere usikker.

I afhandlingens sidste store afsnit forsøger forfatteren at sætte de fremkomne resultater ind i en større kronologisk sammenhæng (afs. 4.1.), samt at opdele det nordeuropæiske område i geografiske kulturgrupper (afs. 4.2). Til slut fremsættes nogle betragtninger over befolkningsudvikling og økologisk tilpasning (afs. 4.3).

Indledningen til det kronologiske afsnit er en kort forskningshistorisk oversigt fra Vedel (1872) til Becker (1961) og Hachmann (1961). Hovedparten af afsnittet indeholder imidlertid en omfattende diskussion af periodens kronologiske forhold inden for det germanske område. For per. B1a lægges hovedvægten på Böhmen, men med kronologisk synkronisering til områderne ved Nedre-Elb og Przeworsk-kulturen i Vestpreussen. Herved påvises den overgangsfase mellem førromersk jernalder og ældre romertid, som tillige kan udskilles i det sjællandske materiale. Motyková-Sneidrová's per.III for Böhmen og Wolagiewicz's »slovakiske bølge« er synkron med den sjællandske B1b. En omfattende gennemgang af gravpladser fra Nedre-Elb, fra Böhmen, fra Øst-Pommern (Odry 1-3) og Przeworsk-kulturen fører til en parallelisering mellem den sjællandske B2a og det europæiske materiale, samt en synkronisering af per.B2b med den polske B2/C (Godlowski) og en tilsvarende fase for Hamfelde i Nord-Tyskland (Bantelmann). Gennem et kombinationsdiagram for udvalgte grave fra Møllegårdsmarken udskilles en tilsvarende B2b for Fyn.

Med det keramiske materiale og gravskikken som udgangspunkt forsøger forfatteren dernæst at udrede det kulturelle tilhørsforhold mellem Sjælland og andre dele af det nordgermanske område.

Resultatet af disse betragtninger er en opdeling i Nordeuropa i en østlig og en vestlig gruppe. Den østlige gruppe består foruden østersø-erne Øland, Gotland og Bornholm af det svenske fastland, Sjælland og Lolland-Falster, Jylland og Fyn udgør til sammen den vestlige gruppe, hvortil også det nordtysk-polske område knytter sig. Denne tilstand afspejler de forudgående perioders nære kulturelle kontakt mellem Nordtyskland-Sønderjylland ved bronzealderens slutning, og som i løbet af førromersk jernalder knytter Fyn og Jylland nært til hinanden. Det påfaldende kulturelle skel mellem øst og vest rykker fra Storebælt til Øresund ved overgangen til yngre romersk jernalder for senere at forsvinde.

I det afsluttende kulturhistoriske kapitel giver forfatteren en omfattende oversigt over arkæologisk materiale med relevans for økonomiske, økologiske og demografiske slutninger.

Med dette – hovedsagelig jyske – materiale som baggrund opstilles to kulturhistoriske tolkningsmodeller, den ene omtalt som »den sen-forhistoriske økonomiske system«, den anden en tolkning af befolkningsudviklingen gennem jernalderen i Danmark.

Kort refereret er »det sen-forhistoriske økonomiske system« opstået i midten af bronzealderen, baseret på kvægavl og med fastliggende bebyggelse, omgivet af agersystemer. Med romertid udvikles en anden type landbrug, forløberen for middelalderens 2- og 3-vangsbrug: ny plovtype, nye markanlæg, ændrede bebyggelsesformer, gødning af markerne etc. Tilsammen udgør disse elementer et nyt økonomisk system, der var det gamle overlevet. Både det sen-forhistoriske, det før-middelalderlige- og det middelalderlige økonomiske system vurderes af forfatteren som vellykkede systemer, idet de hver for sig gav mulighed for en betragtelig befolkningsstiltvækst.

Den efterfølgende model af den demografiske udvik-

ling er baseret på, som der skrives, en »praktiserende arkæologs« indtryk af det arkæologiske materiales skiftende omfang gennem jernalderen. Med dette som udgangspunkt tolkes befolkningsmængden som faldende fra yngre romertid, med et minimum i 5.-6.-århundrede og efterfulgt af en ny befolkningsstiltvækst. Men som forfatteren slutter: »Det hele er ikke umiddelbart til at forstå«.

Denne korte gennemgang har især betonet afhandlingens resultater. Baggrunden – metoderne – såvel som samspillet mellem afhandlingens mål og dens resultater vil blive kommenteret i det følgende. Først skal opmærksomheden dog rettes mod fundkataloget.

Totalpublikationer af arkæologiske fundgrupper er vigtige, ikke alene som dokumentation for en efterfølgende analyse, men – endnu vigtigere – som et arbejdsredskab for periodens forskere. Et fundkatalog skal med andre ord kunne bruges, det skal være systematisk opbygget og logisk at arbejde med, foruden naturligvis så komplet som muligt, alt sammen krav, som dette katalog opfylder.

Problemerne opstår først, når fundkataloget skal tjene som dokumentation for teksten i det efterfølgende afsnit (genstandsgennemgang), hvor det bliver meget omstændeligt at gå fra én henvisning i teksten (og der er mange) til den henviste figur (opslag: fra tekst til katalog – som i øvrigt ikke står samlet, fra katalog til figur, der skal findes andetsteds i teksten eller på planche bag i bogen). Hertil kommer, at katalogets fundtegninger er afhandlingens eneste illustrationer, så læseren er henvist til disse opslag for at følge med i de typologiske diskussioner. Et enklere henvisningssystem havde gjort bogens typologiske afsnit betydelig mere overskueligt, for slet ikke at tale om virkningen af typetegninger placeret i selve teksten.

Bogen er udstyret med en lang række smukke og instruktive tegninger. Det havde foret det samlede indtryk, om de var udført efter ensartede retningslinier med et tilstræbt fællespræg. Ansvar for næppe tilskrives forfatteren alene (og slet ikke tegnerne), men snarere det forhold, at en institution som Nationalmuseet, i hvis regi bogen er fremstillet, ikke råder over egen tegnestue.

Ved et tilfælde er dette fundkatalog udkommet samtidig med et andet – og mere skematisk – katalog over gravfundene fra Sjælland, Lolland-Falster i såvel ældre som yngre romertid (L. Hedeager, *Præhistorische Zeitschrift* 55:1, 1980). En sammenligning af de to kataloger rummer enkelte uoverensstemmelser. Det drejer sig imidlertid i de fleste tilfælde om en afvigende vurdering af fundet som gravfund eller løsfund, ligesom forskellig tidsmæssig placering af overgangsfund vil findes. Hvor fundenes inventarnumre ikke er helt identiske, skyldes afvigelsen et medregnet eller udeladt skeletmateriale. Et enkelt vigtigere fund, der er gledet ud af fundkataloget, er Spjellerup Præstegårdsmark (Eggers 1951 nr. 223, Hedeager 1980 105 og 106 (kun den ene med import).)

Og herfra til den typologiske og kronologiske bearbejdning, hvor fiberne og bopladskeramikken udgør analysets grundelementer.

Fiberne indordnes i en typologisk udviklingssekvens, der i store træk svarer til Almgrens. Som en arbejdshypotese opstilles 4 typologiske faser, benævnt B1a, B1b, B2a, B2b.

Bopladskeramikken stammer fra gruber, d.v.s. sluttede fund, der afspejler keramikmængdens udformning og sammensætning på et givet tidspunkt. På grundlag af en række typologiske elementer (jf. tidligere) opstilles 6 keramiske faser.

Gravkeramikken er efter forfatterens opfattelse ikke så velegnet til finkronologiske studier, idet udvalget i gravene er lille og selektivt, og gamle og nye former kan være blandede. Gravkeramikken kan dog dateres via fiblerne. Derefter anvendes den som forbindelsesled mellem fibel- og boplads-kronologien. Da keramikmængden imidlertid er meget sparsom, vælger forfatteren at anvende samtlige kar fra en gravplads ud fra den antagelse, at alle grave nok er samtidige.

Den kronologiske synkronisering foretages på fgl. måde: Med udgangspunkt i den opstillede arbejdshypotese for fiblernes kronologi opdeles gravkeramikken i tilsvarende faser: B1a mangler metaldateret keramik, B1b og B2a kan ikke adskilles i det keramiske materiale, mens B2b udgør en fase for sig. Dateringen af bopladskeramikken sker herefter ved en parallellisering med gravkeramikens datering (idet dog kun 2 faser kan dateres).

Der er flere grundlæggende svagheder ved denne kronologi. For det første hviler den på en uverificeret arbejdshypotese (fiblernes datering). Det samme er tilfældet, hvis man vælger bopladskeramikken som kronologisk udgangspunkt (hvad forfatteren gør for at konstruere gravkeramikens B1a). I realiteten er hverken fiblernes eller bopladskeramikens finkronologiske sekvenser dateret (hverken stratigrafisk, via import eller ved C-14). Enhver kronologisk argumentation vil således få karakter af en ringslutning. For det andet er gravkeramikens datering baseret på en antagelse af, at små gravfelter er kronologiske enheder (inden for 60 år), således at også ikke-metaldaterede grave kan anvendes, idet materialet ellers er for lille. En eventuel kronologisk spredning på de enkelte gravfelters keramik vil således aldrig kunne konstateres, når forfatteren explicit går ud fra, at gravene er samtidige.

For det tredje tager forfatteren ikke metodisk stilling til bopladsernes anvendelsestid, d.v.s. hvornår gruber fra en boplads er samtidige og hvornår der er tale om tidsmæssige forskelle. Implicit betragtes de som samtidige, når materialet passer ind i den typologiske opdeling. I et enkelt tilfælde anvendes horisontal bopladsstratigrafi som udgangspunkt for en typologisk forskydning (Nischøj).

Keramikens typologiske opdeling er som nævnt baseret på en række enkeltelementer, formkategorier og udsmynings-elementer. Forfatteren betragter typologiske ændringer som en jævnt glidende bevægelse, en sammenstilling af længelevende og kortvarige elementer, og finder det derfor vanskeligt og misvisende at arbejde med for fast afgrænsede typer og faser.

Denne holdning indebærer også, at forfatteren afstår fra at anvende skematiske tegninger af f.eks. randformer, karformer, hankeformer etc., der kunne tjene som en kærkommen illustration til den omfattende tekst. Der anvendes heller ingen form for kombinationsstatistik, hverken af elementer eller typer. Disse metoder har ellers været velkendte gennem snart 20 år til løsning af netop

den type kronologiske problemer, som der her er tale om (jf. f.eks. M. Ørsnes, Form og stil, 1966. Senest S. Jensen: En nordjysk grav fra romersk jernalder. Kuml 1979).

Der foretages således ingen systematisk og metodisk afgrænsning af enkeltelementer, typer eller faser. Dokumentation for de fremkomne kronologiske resultater er derfor ikke umiddelbart tilgængelig for læseren. Det betyder samtidig, at systemet er vanskeligt at anvende i praksis, ligesom det præges af, at forfatteren til tider fortaber sig så meget i sit stof, at også læseren mister overblikket.

Når forfatteren arbejder med et så finmasket kronologisk system (180 år fordelt på 3 og 4 faser), kan man tillige undre sig over, at der intetsteds tages stilling til det helt centrale problem: er det overhovedet muligt at udskille så korte perioder i arkæologisk sammenhæng. Bl.a. må det forudsætte et materiale, der er stort nok til at adskille geografiske og kronologiske variationer, ligesom det må forudsætte fuld kontrol over brugstiden for fiblerne. Ellers vil man ikke kunne anvende perioderne, fordi der er for stor mulighed for overlappinger, ligesom der er for stor mulighed for at forveksle en geografisk – eller blot en stor samtidig – variationsbredde med en kronologisk variation.

Metodiske arbejder har netop sandsynliggjort, at de typologiske overlappinger er så store, at det ikke er muligt at arbejde med kronologiske rammer på 60 år eller derunder. (B. Almgren: Bronsnycklar och djurornamentik vid övergången från vendeltid til vikingatid, 1955, M. Ørsnes: Südsandinavische Ornamentik in der jüngerer germanischen Eisenzeit. Acta Archaeologica 40, 1969, B. Gräslund: Relativ datering, TOR XVI, 1974, K. Kristiansen: Periodeovergange i bronzealderen, Hikuin 4 1978). På historisk kendt materiale, hvor man har forsøgt at etablere en tilsvarende arkæologisk situation, viser resultaterne ligeledes, at det ikke er muligt at nå frem til en pålidelig afgrænsning af så korte perioder (M.K.H. Eggert, S. Kurz & H.-P. Wotzka: Historische Realität und archäologische Datierung: Zur Aussagekraft der Kombinationsstatistik, Praehistorische Zeitschrift 55:1, 1980).

Det ville således ikke have svækket afhandlingens kronologiske resultater, om de havde været ledsaget af metodiske overvejelser omkring finkronologiens metodiske forudsætninger og praktiske anvendelighed. Men det skal dog straks tilføjes, at de samme indvendinger også kan rejses mod en række andre finkronologiske arbejder fra de senere år.

»Materiale og Forklaring« har forfatteren kaldt sin bog. Det vil derfor være naturligt til slut at forsøge en vurdering af samspillet mellem afhandlingens mål og dens resultater.

Hvordan er det f.eks. lykkedes forfatteren at tolke de finkronologiske resultater i kulturhistorisk sammenhæng, og hvilke faktorer ligger bag en finkronologisk synkronisering med visse germanske områder og ikke med andre? Hvordan testes de to kulturhistoriske modeller, der er opstillet især på basis af et arkæologisk materiale fra den vestlige kulturprovs (Jylland, Fyn), på materialet fra den østlige (Sjælland)?

Lykkedes er det ikke. Der er intet forsøg på at sam-

menknytte finkronologi og kulturhistorie. I stedet betjener forfatteren sig af større og mere operationelle kronologiske enheder (førromersk jernalder, ældre romertid etc.) i det kulturhistoriske afsnit. Der er heller intet forsøg på at teste de to kulturhistoriske modeller.

Tilbage står derfor det principielle og generelle spørgsmål om forholdet mellem kronologi og kulturhistorie.

Uden en opdeling af tidsfølgen i operationelle enheder er kulturhistoriske analyser selvsagt uden mening. Men med hvilket formål laver man en afhandling, der for 2/3 vedkommende består i at etablere en finkronologi, som man derefter afstår fra at bruge i den kulturhistoriske del. Det virker, som om forfatteren under sit mangeårige arbejde med bogen undervejs har fået nye impulser og interesser, hvis resultat er blevet denne modsætning.

Konflikten mellem kronologi og kulturhistorie sprænger således bogens enhed. Til trods for titlen lykkes det ikke forfatteren at få bogen til at fremtræde som en *sammenhængende* videnskabelig afhandling. Det skal imidlertid ikke underkende bogens store værdi i kraft af en systematisk og omhyggelig materialebearbejdning.

Det må også tjene forfatteren til ære, at han er opmærksom på, at andet arkæologisk materiale og andre metoder er relevante for de økonomisk-økologiske modeller, som udvikles i afhandlingens sidste del. Dette afsnits omfattende gennemgang af agersystemer, bebyggelsesmønstre, hustyper etc. rummer mange interessante vurderinger og hypoteser, der vil kunne tjene som inspiration for fremtidig forskning.

Lotte Hedeager

Michael Gebühr: Der Trachtschmuck der älteren römischen Kaiserzeit im Gebiet zwischen untere Elbe und Oder und auf den westlichen dänischen Inseln. Brandenburg, Mecklenburg, Fünen, Langeland, Lolland. Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte, herausgegeben von Herbert Jankuhn und Klaus Raddatz. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1976. 256 s., heraf 140 s tekst, 49 s kombinationsdiagrammer, 26 s. kort og 6 s. tilhørende listemateriale, 19 s. histogrammer og 16 s. rekonstruerede dragtsmykkeskiks-kombinationer; i alt 171 ill. foruden 4 sider fotografiske plancher.

Målet med afhandlingen har været at undersøge fgl. 3 hovedpunkter:

1. En rekonstruktion af forskellige smykketyper funktion og bæremåde på grundlag af sluttede gravfund.
2. En analyse af hvilken personkreds i den daværende befolkning dragtsmykkerne kunne tilskrives.
3. Dragtsmykkernes geografiske udbredelse og kronologiske inddeling.

Metoderne, der anvendes, er fgl.:

1. en *kvalitativ* undersøgelse af enkelte skeletgrave med det formål at fastlægge sikre dragtsmykke-placeringer, og dernæst –

2. ved hjælp af korrelationstabeller og kombinationsdiagrammer over gravgaveantallet og dragtsmykke-kombinationerne at tilvejebringe et *kvantitativt* analysegrundlag, og endelig –
3. ved hjælp af udbredelseskort at bestemme regionale grupper.

Materialet, der ligger til grund for analyserne, er udelukkende publicerede gravfund fra ældre romertid fra Fyn, Langeland, Lolland, såvel som Brandenburg og Mecklenburg, herunder Vorpommeren. I alt er et materiale på ca. 1500 grave (med gravgaver) blevet inddraget i undersøgelsen, og de omfatter foruden skeletgrave også alle former for brandgrave.

Bogen er opdelt i 3 hovedafsnit. Det første indeholder et katalog over skeletgrave med dragtsmykker, foruden en gennemgang – med ledsagende skematiske afbildninger – af de enkelte dragtsmykke-kombinationer, altså den *kvalitative* undersøgelse (Abb. 10-39). Kapitlet afsluttes med en gennemgang af dragten ud fra tekstilfund, herunder især de mosefundne dragter fra Danmark og Nordtyskland, der kan dateres inden for ældre jernalder.

Andet hovedafsnit udgør afhandlingens egentlige tyngdepunkt. Det indeholder en lang række *kvantitative* undersøgelser til belysning af sociale- og regionale tilhørsforhold for de enkelte dragtsmykke-kombinationer.

Første del af kapitlet omfatter en undersøgelse af materialet fra Fyn, Langeland, Lolland. Ved hjælp af kombinationsdiagrammer (Abb. 40-51) kan det sandsynliggøres, at indholdet i skeletgravene og urnebrandgruberne (Brandschüttungsgräber) korresponderer, og ved hjælp af de antropologisk bestemte grave søges en udskillelse af kønsspecifikke gravgavekombinationer (s. 91-92) opdelt på de to underperioder, Per. I og II (Albrechtsens datering). Herefter følger en grafisk fremstilling af forholdet mellem det numeriske antal gravgaver pr. grav og antal grave, opdelt i underperioder, køn og gravformer (Abb. 53-74), samt et forsøg på i skemaform at vise de enkelte dragtsmykketyper fordeling efter gravenes antal af gravgaver, opdelt i underperioder og gravskik (Abb. 75-79).

Disse analyser skulle sandsynliggøre, at der først med Per. II sker en egentlig social differentiering i dragtformen, hvor bl.a. de mindre rige grave kun har en enkelt fibel (evt. to, der da aldrig udgør et par).

Ved undersøgelse af enkeltkomponenter kan forfatteren desuden sandsynliggøre, at: brandgravene hovedsagelig indeholder fibler af type Almgren II, skeletgravene derimod type IV, at fibler i kvindegrave gennemgående er mindre end fibler fra mandsgravene (der eventuelt er kronologisk betinget), samt at fibler af type Almgren IV især er repræsenteret i de rige grave, mens fibler af type V er knyttet til »mere almindelige« grave. I Per. I er mandsgravene ofte udstyret med bæltespænder, i de rige grave med firkantede eller halvkredsformede, i de mindre rige med jernspænder. I Per. II forsvinder bæltespænder som almindeligt inventar i mandsgravene, men træffes derimod forholdsvis hyppigt i kvindegravene.

Som et sidste led i analyserne af det ø-danske materiale bliver de mulige dragtsmykke-kombinationer (Fibel, Bælte, Nål og »Smykke«) gennemgået efter antal, perio-

de, gravtype og det gennemsnitlige antal gravgaver pr. grav inden for hver af de i alt 16 kombinationer.

Dragtsmykke-kombinationerne i kvindegravene inddeles derefter i 5 hovedgrupper:

- I. Uden dragttilbehør af metal. Gennemsnitligt 3,6 gravgaver pr. grav.
- II. 2-fibel dragt. Gennemsnitligt 4,4 gravgaver pr. grav.
- III. 2 fibler + yderligere 1 ting. Gennemsnitligt 6,0 gravgaver pr. grav.
- IV. Fibler, bæltespænder og smykker. Gennemsnitligt 16,0 gravgaver pr. grav.
- V. Som IV + profileret metalnål til hovedsmykke. Gennemsnitligt 20,8 gravgaver pr. grav.

For mandsdragen er sociale forskelle vanskelige at erkende inden for dragttilbehøret. Mest almindelig er bæltespænder og evt. en enkelt fibel. Ingen bestemt dragtskik eller kombination kan forbindes med bestemte våbenkombinationer eller våbenarter.

Undersøgelsens andet hovedområde omfatter Vorpommeren, Mecklenburg og Brandenburg.

Efter en vurdering af det gennem materialepublikationer tilgængelige materiale foretages delanalyser tilsvarende de danske: korrelationstabeller for Vorpommeren og brandenburg (Mecklenburg er undersøgt i et tidligere arbejde af forfatteren),¹ opdelt i underperioder B1 og B2 (Eggers) (Abb. 83-88), en grafisk fremstilling af forholdet mellem antal gravgaver pr. grav og antallet af grave, fordelt på de tre geografiske områder, samt en opdeling i mands- og kvindegrave i B1 og B2 for Mecklenburg (Abb. 89-96). En sammenligning af områderne vil vise, at Brandenburg som det eneste mangler de rige grave. De andre områder, herunder Fyn, Langeland, Lolland har en væsentlig rigere »overklasse«. Mænd og kvinder er desuden repræsenteret i lige høj grad blandt de rige grave i B2, hvorimod kvinderne er underrepræsenteret i B1. Det er en generel tendens for hele det undersøgte område, at gravgodset bliver rigere i B2.

I modsætning til det Fynsk-Langelandske materiale er det nordtyske overordentlig velkarteret. Et grundkort (Abb. 146) angiver samtlige behandlede lokaliteter. Kortene abb. 147-150 viser fgl.: Udbredelsen af mands- og kvindegrave med gravgaver, udbredelsen af grave med højt gravgaveantal (d.v.s. mere end 11), og med lavere (6-10), begge fordelt på køn, samt endelig et kort der angiver forekomsten af guld i gravene.

Grave med fibler, 1-2-3-4, samt kombinationer med spænder og nåle fra mands- og kvindegrave opdelt i underperioder B1 og B2 er ligeledes karteret (Abb. 151-160), såvel som dragtsmykke-kombinationer (Fibler, Bælte, Nål og »Smykke«) (Abb. 161-171).

Kortene er desuden ledsaget af en omfattende tekst, hvor forfatteren gør rede for de forskellige kombinationer og deres udbredelse, ligesom diagrammer over dragtsmykke-kombinationerne viser den numeriske fordeling efter antallet af gravgaver opdelt efter køn og i kronologiske undergrupper (Abb. 97-112). Et ledsagende, og meget omfattende, tabelmateriale (s. 181-203) viser de til

henholdsvis 1,2,3 og 4 fibler hørende dragtsmykkers numeriske fordeling efter gravgaveindholdet pr. grav, kronologisk underinddelt, samt tilsvarende tabeller for de enkelte dragtsmykke-kombinationer.

Disse analyser afsluttes med rekonstruktionsskitser, analogt med skeletgravfundene fra Fyn, Langeland og Lolland, baseret på regionale-, sociale-, kronologiske- og kønsspecifikke undergrupperinger (Abb. 113-144).

Af særlig interesse er desuden en undersøgelse over fordelingen af fibler og bæltter efter aldersgrupper på gravfelterne Kemnitz og Hamfelde. Fibler findes almindeligst i barnegrave (under 10 år) og i voksengrave (over 20 år), mens bæltter næsten udelukkende findes i voksengrave (over 16 år). Desuden viser undersøgelsen, at dragtsmykke-skikken for kvinder er uafhængig af alder.

Kapitlet afsluttes med en sammenligning af dragtsmykkeskikken mellem Fyn, Langeland og Oder, Elbeområdet. Den største lighed finder forfatteren mellem Fyn, Langeland og det nordlige Vorpommeren, mens den største modsætning er mellem Fyn, Langeland og Brandenburg.

Som et gennemgående træk er de profilerede nåle i kvindegravene af større betydning i Danmark end i Oder-Elbeområdet, og bæltespænderne mere almindelige i mandsgravene i Nordtyskland end på Fyn, Langeland. I det danske materiale kan kvindedragter med 1 fibel ikke med sikkerhed erkendes.

I tredje hovedafsnit, afslutningskapitlet, forsøger forfatteren at besvare de spørgsmål, der i indledningen blev opregnet som afhandlingens egentlige mål, og som her kort skal resumeres.

1. »Welche Funktion besaßen die in den Gräbern des Arbeitsgebietes gefundenen und für Trachtbestandteile gehaltenen Gegenstände zu Lebzeiten der Bestatteten, und, falls es sich tatsächlich um Reste der Tracht handelt, wo und wie wurden sie getragen?« En sammenligning af de velundersøgte skeletgrave viste, at dragtsmykker var såvel en del af dragten som en »ægte gravgave«. I mandsgravene er en enkelt fibel hyppigt anbragt ved halsen, en anden kan sidde på brystet eller ved bækkenspartiet. Kvinderne derimod har ofte flere fibler; 1 på hver skulder er almindeligt, og evt. en tredje – og fjerde – (af afvigende type) på brystet. Bæltespænder og remtunger forekommer i mands- og kvindegrave, altid placeret i bækkenområdet; profilerede nåle derimod kun i kvindegrave, placeret ved hovedet.

Dragtsmykkernes funktion kan belyses ud fra skriftlige kilder, billedfremstillinger, mosefund og skeletgravfund fra andre områder end de i undersøgelsen inddragne. Herefter kan fgl. antages: En enkelt fibel holdt mandens sagum (kappe), to fibler på skuldrene kvindens peploslignende dragt, hvor en tredje og evt. fjerde på brystet sættes i forbindelse med en underklædning eller en sagum. Bæltspændet har forbindelse med mandens bukser, hos kvinden vel med »peplosdragen«. Halssmykker og perler har derimod

1. M. Gebühr (1970). Beigabenvergesellschaftungen in mecklenburgischen Gräberfeldern der älteren römischen Kaiserzeit. Neur Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 6 (Festschrift für H. Jankohn).

ingen funktion, der er betinget af dragten, men er udelukkende ornamentale.

2. »Welche Personkreisen in der damaligen Bevölkerung können bestimmte, aus dem Material erschlossene Trachten zugeordnet werden?«

Den almindeligste dragt i alle dele af det undersøgte område er helt uden dragtsmykker af metal. For den resterende del viser mandsgravene fgl. karakteristiske dragtsmykke-kombinationer: Enten fibel eller bælte eller en kombination af fibel og bælte. Kvindegravene indeholder en kombination af fibel-nål-bæltespænde og funktionsløse smykker. I modsætning til mandens dragtsmykker synes kvindernes i højere grad underlagt variationer betinget af statusforskelle.

3. »Wie waren diese Trachten verbreitet und inwiefern lässt sich hier eine Entwicklung im Rahmen zweier unterschiedlicher Zeitstufen feststellen?« Forskellige regionale variationer af dragtsmykke-kombinationer fremhæves. Tidsmæssigt er det kun kvindeudstyret, der er underlagt forandringer. Mændenes dragtsmykke-kombination er derimod så godt som uændret gennem hele ældre romertid. Gennemgående er inventaret i grave fra B2 rigere end i grave fra B1, og forfatteren mener heri at kunne se en fremvoksende overklasse i B2, der i Mecklenburg og Vorpommeren omfattede såvel mands- som kvindegrave, på Fyn, Langeland og Lolland derimod kun kvindegravene.

Denne meget begrænsede gennemgang af de omfattende analyser, som afhandlingen rummer, må primært tjene som en kort oversigt over forfatterens arbejdsmetoder og fremkomne resultater, samt udgøre grundlaget for de efterfølgende kommentarer, der vil blive koncentreret om fgl. tre hovedpunkter: Materialet, Metoderne og Resultaterne.

Materiale. Det anvendte materiale er hentet fra allerede publicerede fundkataloger, der i visse tilfælde omfatter større områder (eks. Fyn, Langeland) med gravpladser og enkeltfund, i andre enkelte meget store brandgravpladser (eks. Körchow, Kr. Hagenow; Fohrds, Kr. Brandenburg). Her vil muligheden for en registrering af *alle* grave, rige såvel som fattige, i højere grad være til stede end ved de enkeltfundne grave, hvor gravenes rigdom ofte vil få indflydelse på, om fundet når frem til et museum. Dette forhold vil igen kunne få indflydelse på diagrammerne over gravgaveindholdets antal pr. grav, optalt regionalt, således at visse områder kan blive underrepræsenteret med »fattige« grave, overrepræsenteret med rige.

Arbejdet med et så stort, og trods alt så forskelligartet, materiale, som det her behandlede, bør principielt ledsages af en form for repræsentativitetsanalyse. Det må imidlertid fremhæves som en væsentlig udfordring for arkæologien ikke blot at publicere materiale, men også sideløbende søge at udnytte det mere systematisk til kulturhistoriske analyser (og ikke blot kronologiske). Herved kan eventuelle problemer og mangler i materialet

påpeges og således komme til at virke retningsgivende for forskningen. Forskning på grundlag af publiceret materiale bør efterhånden have samme prioritet som primær materialebearbejdning, og her har forfatteren taget et vigtigt og dristigt skridt mod en sådan ligestilling.

Metoder. De kvantitative metoder er afhandlingens bærende idé, og det omfattende skema- og kortmateriale er desuden anvendeligt til et begrænset selvstudium. Det er dog en begrænsning, at de to hovedområder, på den ene side Fyn, Langeland, Lolland og på den anden Nedre Oder/Elbe ikke umiddelbart kan sammenlignes. Det danske materiale behandles som et underordnet »hjælpe-materiale« for en bedre forståelse af det tyske, men bogens titel indebærer ikke denne underordning af det ene område. Skemaer og tabeller er enten kun udført (eller medtaget) i begrænset omfang for det ø-danske materiale, eller det er udført på en måde, der ikke gør det umiddelbart sammenligneligt med det nordtyske (eks. Abb. 75 ff.).

Det nordtyske materiale er karteret på ikke mindre end 26 kort, det danske slet ikke, skønt forfatteren nævner at også dette område rummer visse regionale særtræk (s. 10). Det har sikkert ikke været forfatteren bekendt, at et sognekort over Danmark med tilhørende register har været udarbejdet og tilgængeligt (på Nationalmuseet) siden 1961.²

De anvendte metoder er alle kvantitative, men ikke statistiske. Det vil sige, at de repræsenterer en numerisk bearbejdning af et meget omfattende materiale uden egentlige statistiske tests.

Forskellige former for kombinationsdiagrammer afslører forskellige regionale- sociale-, kronologiske- og køns-specifikke undergrupperinger, der er nye og af væsentlig interesse for romertidsforskningen. Den anvendte metode til undersøgelse af det sociale tilhørsforhold – en optælling af antallet af gravgaver pr. grav – er dog på forhånd underlagt visse subjektive restriktioner. Perler defineres f.eks. som en kæde (tæller altså 1), men med visse undtagelser, der f.eks. omfatter gulpperler. Flere bennåle regnes til et nålegarnituret og altså lig 1 gravgave, uafhængig af det faktiske antal nåle, osv. (s. 92). Det subjektive skøn er ikke urimeligt, men principielt bør målemetoden være defineret således, at undtagelser og forholdsregler undgås.

De mange diagrammer ville endvidere vinde i overskuelighed, hvis de i stedet blev udført som histogrammer (søjlediagrammer), og det totale antal grave angivet i tilknytning til hvert enkelt diagram.

Som nævnt er de anvendte metoder kvantitative og ikke statistiske, hvilket begrænser analysernes omfang og kompleksitet. Helt enkle resultater ville således kunne frembringes ved hjælp af simple statistiske beregninger. Et enkelt eksempel kan nævnes:

I skemaform opstilles antallet af henholdsvis 1-, 2-, 3- og 4 fibler efter deres tilhørsforhold til gravenes indhold af gravgaver (Tabel I 1a, s. 181). Forfatteren udleder

2. Geodætisk Instituts sognekort samt et register over Danmarks administrative inddeling (sogn-herred-amt), udarbejdet af Voss og Ørnsne 1961.

Sognekortet og det tilhørende register publiceres i: »Studies in Scandinavian Prehistory and Early History« 2, 1981.

bl.a. heraf, at 2-fibel-dragten er en forløber for 3- og 4-fibel-dragten og må ses i modsætning til 1-fibel-dragten. Men ved hjælp af en simpel statistisk metode, der kan anvendes til at teste mulige forskelle blandt 2 eller flere fordelinger (χ^2 , kaldet chi-square) er det muligt at vise, at den egentlige forskel ligger mellem på den ene side 1-, 2-, 3-fibel-dragten, og på den anden side dragten med 4 fibler, hvis fordeling efter gravgaveindhold afviger signifikant fra de øvrige.

Til slut må den omfattende kvantitative bearbejdning af materialet dog fremhæves som noget positivt. Dels tjener den til at underbygge mange af de iagttagelser, der er afhandlingens egentlige resultat; dels rummer den mulighed for, inden for visse rammer, selv at arbejde videre med materialet. Ud fra denne synsvinkel ville en række mere overskuelige tabeller over gravenes faktiske indhold (altså »ubearbejdede«) være en nyttig ting. For den læser, der ikke ønsker at arbejde videre med analyser af materialet, ville bogen være mere overskuelig, hvis tabeller og diagrammer, der ikke direkte er nødvendige som dokumentation af teksten, var udeladt – eller begrænset i omfang.

Resultater. Forfatterens mål var at klarlægge og definere regionale-, sociale-, kronologiske- og kønsspecifikke variationer i dragsmykke-udstyret, og overraskende og interessante iagttagelser er blevet resultatet af disse undersøgelser. De regionale forskelle og ligheder i områderne omkring Østersøen er et væsentligt bidrag til forståelse af de overregionale kontakters karakter, såvel som den kronologiske og kønsspecifikke undergruppering viser træk af samfundet, der ikke tidligere har været dokumenteret. Mere svagt står de sociale undersøgelser, hvor der ud fra en subjektiv opdeling i diagrammerne over gravgavehyppigheden defineres 3 undergrupper, betegnet »overklasse«, »mellemlasse« og »underklasse«. Forfatteren gør selv opmærksom på, at det blot er valgte betegnelser. Alligevel er det ikke helt rimeligt at anvende sådanne værdiladede betegnelser, når deres funktion og tilknytning til samfundet i øvrigt ikke analyseres. Dette har forfatteren dog på original vis rådet bod på i sine senere arbejder.³

Som doktorafhandling blev arbejdet afsluttet i 1971, men først publiceret i 1976, og litteratur fra de mellemliggende år har kun i meget begrænset omfang kunnet indarbejdes i teksten. For et arbejde som det foreliggende, der for sin tid betegnede et vigtigt metodisk nybrud, er 5 år en utilfredsstillende lang »produktionstid«. Nye og vigtige arbejder har i de senere år fundet vej gennem trykken, ikke mindst af forfatteren selv, der med energi og iverdigdom har fulgt visse delaspæker fra sin disputats op, f.eks. Lübsowgravens sociale aspekt; samt af overordentlig interesse de social-antropologiske undersøgelser på gravfelterne Kemnitz og Hamfelde.³

Lotte Hedeager

Nordlandsbåden – analyseret og prøvesejlet af Vikingeskibshallens Bådelaug, Working Papers 12, nationalmuseets Forlag 1980. 285 s. ill., kr. 98.

På Gottorpmuseet ved Slesvig står en godt 23 m lang båd af egetræ, udgravet af Nydam Engmose på Als eftersommeren 1863. Sammen med i hvert fald 3 mindre både var den nedlagt i mosen sent i 300-tallet efter Kristi fødsel sammen med en stor mængde krigsudrustning – for 1500 år siden. Senere er der fundet rester af tilsvarende både der karakteriseres ved manglende mast og sejl, klinklagte bord, ensdannede stævne, krumvoksede spanter med tværskibs bjælker og tofter – samt jævnt fordelte keiper til årerne på rælingen.

De selvsamme træk fandtes hos de loaklt fremstillede nordlandsbåde rigget med råsejl, som folkelivsforskeren Eilert Sundt siden 1860 havde viet sin interesse, oprindeligt tilskyndet af de mange forlis i Tromsø stift med disse både ved torskefiskeriet i farvandet omkring Lofoten. Bådtypen viste sig at være meget velsejlende, skrog og rig var sammen med det trapezformede råsejl færdigudviklet – efter alt at dømme i løbet af århundrede. Ved fundet af vikingskibet ved Tune 1867 blev man opmærksom på hvor mange århundrede bådtypen havde været i brug, men navnlig de småbåde, der sammen med storskibet blev udgravet af gravhøjen ved Gokstad 1880, afslørede så store overensstemmelser med de råsejlede nordlandsbåde i skrog og rig, at bådtyperne knyttedes sammen i den arkæologiske forskning af Det nordiske Skib.

Brøgger og Shetelig sammenfattede 1950 det nordiske skibs udviklingshistorie fra Nydambådene over vikingetidens både og skibe med sejl til nordlandsbåden i 19. årh., yngste led i en årtusindlang kæde. Men et afgørende punkt var de ude af stand til at vurdere, og det var skibenes sejlegenskaber. Det nordiske skibs ældste udformning fra Nydam blev fremdrevet med årer, ikke med sejl, der først ses på afbildninger fra Gotland i 600-tallet. Vikingeskibene fra Tune, Gokstad og Okeberg var fremdrevet både med årer og råsejl ligesom nordlandsbåden – og hvad var mere naturligt end at forestille sig, at sejlet kun blev anvendt ved rumsködets sejlsads med vinden ind agten fra? Ved andre vinde kunne årerne lægges ud efter at sejlet var bjerget.

Problemerne er siden da ikke blevet mindre. Ved fundet af f.eks. det store handelsskib i Roskilde fjord blev det klart, at vikingerne havde skibstyper der i kraft af størrelse, lasteevne og fåtaligt mandskab ikke kunne roes, men udelukkende måtte manøvreres med det store råsejl. De lave krigsskibe derimod, kunne let roes mod vinden – og de norske skibe fra gravene, fik efterhånden en mellemlacering, de ansås at være kompromisser mellem lette rofartøjer og anvendelige råsejlere. Sejlegenskaber og fremdriftsmidler måtte derfor knyttes tættere

3. Gebühr, M. (1974): Zur Definition älterkaiserzeitlicher Fürstengräber vom Lübsow-Typ *Prähistorische Zeitschrift* 49
 Gebühr, M. (1976): Das Gräberfeld Hemfelde, Kr.Hzgt.Lauenburg – Grösse und Altersaufbau der bestattenden Bevölkerung. *Die Heimat* Nr. 11. 83. Jahrg.
 Gebühr, M. Kunow, J. (1976): Der Urnenfriedhof von Kemnitz, Kr. Postdem-Land. Untersuchungen zur anthropologischen Bestimmung, Fibeltracht, sozialen Gliederung und »Depot« sitte. *Zeitschrift für Archäologie*, Nr. 10.

sammen til de forskellige skibstypers funktion; fælles-trækkene fordunkledes i takt med erkendelsen af at det nordiske skib ikke var eet, men mange udtryk for en fællesnordisk skibsbygningstradition med rødder tilbage til Nordeuropas kelto-romerske kultur.

Dette skisma er øjensynligt baggrunden for at Vikingeskibshallens bådelaug nu fremkommer med en bog om museets nordlandsbåd RANA på et tidspunkt, hvor fremlægningen af de sidste 20 års danske skibsfund afventedes med allerstørste interesse. I sig selv er bådelaugets anstrengelser med bogen kronet med held. Dygtigt fremlægger Erik Andersen det materiale fra norske arkiver som bl.a. stammer fra Eilert Sundts undersøgelser af bådene med råsejl – og målbevidst redegøres for den brydning, der henimod århundredskiftet førte til råsejlens afløsning af listebådenes gaffelrig på de traditionelt byggede nordlandsbåde – med det resultat, at sejlads med råsejl efterhånden gik i glemmebogen. Den årtusindgamle tradition, som kunne have givet uvurderlige oplysninger til brug ved diskussionen om vikingeskibenes sejlegenskaber, døde i løbet af et par menneskealder stille ud og forsvandt.

I det følgende afsnit redegør Morten Gøthsche og Bent Andersen for Rana's historie og den rekonstruktion, man siden 1971 har valgt at følge. Det viser sig, at Rana, der er bygget til torskefiskeri ved Lofoten omkring 1890, oprindeligt slet ikke havde råsejl, men som de konkurrerende listebåde, var forsynet med gaffelsejl og bovspyd af jern. Ved overtagelsen af Rana som vrage, besluttede man sig til, øjensynligt af forskningsmæssige grunde, at forsyne båden med råsejl af gammel norsk type, men det betyder unægteligt, at Max Vinnens redegørelse om Rana's sejlegenskaber bliver svagere, end tilsigtet. Grunden hertil er også, at Vinnens indlæg er skrevet efter kun få sæsoners sejlads med et gradvist ændret skib, der først henimod slutningen af den omtalte prøvesejlads var færdigrestaureret, trimmet og velsejlende. Erfaringsgrundlaget har ganske enkelt været for ringe og først i de kommende år kan de egentlige resultater af dette efterlignende forsøg, hentes hjem.

1976 krydsede det 9 tons tunge handelsskib, Imme Aros (kopi af skibet fra Ellingå) ind igennem Roskilde fjord med lederen af Vikingeskibshallen, Ole Crumlin-Pedersen, om bord – så naturligvis kan vikingeskibe med råsejl krydse op mod vinden, det har Imme Aros kunnet siden 1975 – ligesom de mange andre kopier af nordiske skibe fra vikingetid og tidlig middelalder, som spejdere og andre unge siden 1963 har bygget med faglig bistand og godkendelse af vort førende vikingeskibsmuseum i Roskilde. På den baggrund kan Rana-projektet ses som et eksperiment blandt mange i danske farvande, og bogen må kunne danne skole for fremlægningen af erfaringsmateriale fra de øvrige.

Per Ole Schovsbo

Norges innskrifter med de yngre runer. Sjette bind, første hæfte: Bryggen i Bergen, ved Aslak Liestøl. Udg. af Norsk historisk Kjeldekrift-institutt for Kjeldekriftfondet. Oslo 1980. 96 s., ill.

Femte bind af NoIyR, som værket almindeligvis forkortes, udkom 1960 ved Sophus Bugges mangeårige medarbejder, Magnus Olsen († 1978) under medvirkning af Aslak Liestøl; denne havde atter været Magnus Olsens medarbejder fra og med 3. bind af NoIyR (1954), og siden 1948 havde han virket som konservator ved Universitetets Oldsaksamling »med særlig forpliktelse til å forstå den runologiske aveling«, som Magnus Olsen skriver i fortalen til 5. bind, og som sådan har han siden 3. hefte haft »hovedansvaret for hvad der meddeles om selve runeminnesmerkene og om lesningen av innskriftene«.

Det er altså en erfaren – og forlængst internationalt anerkendt – runologs navn, der nu står på titelbladet, og samtidig opdager man (hvis ikke man har vidst det før), at forf. er en fremragende runefotograf – »eg sjølv er ansvarleg for illustrasjonar, både fotografi og teikningar, der ikkje noka anne er sagt«. På samme måde er han ansvarlig for tekstene og selve redaktionen.

Det foreliggende hefte indeholder 44 innskrifter, kun godt 5 % af det materiale som venter på publicering. Det har taget redaktøren 20 år at sætte sig ind i og assimilere sig med stoffet, år der dog også er anvendt til andre ting, og som heller ikke har været frie for sygdom.

Innskrifterne er, tro mod værkets tradition behandlet i monografier; det drejer sig om runer ristede på små pinde og trækors, på bly og på guld. De bindes sammen af det forhold, at de »har latinsk tekst eller meir eller mindre laus tilknytning til miljø med ei viss latinkunne«. Sådan skriver forfatterredaktøren, og med rette taler han om en viss latinkundskab, for stort set er det noget af det rædsomste latin, man bliver præsenteret for i disse innskrifter, der begynder med eksempler på skønne vagantviser fra 1200-tallet: »Eg brenn av (kjarleiks)eld til den framifrå jenta og veks dagleg i hennar kjarleik (min kjarleik til henne veks dagleg)« – fortsætter med exx. på antifoner, nævner velkendte trylleord (*agla*) og trylleformler (*sator arepo*), giver masser af exx. på englehilsenen (Ave Maria) i kortere, længere og fuldstændig form (værneformel), Pater Noster, sygdomsbesværgelser, og ender med det rene kaudervælsk, d. e. meningsløse runesammenstillinger, som utvivlsomt har givet sig ud for gode, ærlige sygdomsfordrivende kraftformler.

Genstandene har navne efter lokaliteter i byen, de beskrives kort, ledsaget af forfs.s udmærkede fotografier og evt. tegninger, findestedet nævnes, som regel i dets forhold til et af de mange veldokumenterede brandlag fra 1198, 1332 etc., af og til med en nærmere præciseret datering.

Denne ordning medfører at genstande fra samme brandlag og fra samme gård behandles på vidt forskellige steder.

Behandlingen er meget bred og meget grundig; læseren har ikke mange spørgsmål efter hver læsning. Ved vagantsangene citeres paralleltekster in extenso, og efter den

besværlige tydning af indskrifterne søger forf. at finde frem til baggrunden for netop disse teksters tilstedeværelse i Bergen: de er bragt dertil af studenter, der har frekventeret udenlandske universiteter, og »dei har kanskje brukt disse tekstene i undervisninga si.«

Selve anlægget af bogen kan måske give anledning til nogle overvejelser. Det er vanskeligt at finde frem til alle de guldkorn, bogen vittterligt er fuld af. Man spørger sig selv om ikke bundetheden til de tidligere bind af NoIyR på en måde er for stor?

Siden det topografiske princip, der tidligere har været enerådende, er forladt til fordel for en inddeling efter indskrifternes art, havde det så ikke været en fordel, ikke at køre så strengt efter det monografiske princip? Man kunne have ønsket sig en bred indledning med en gennemgang af de fejlmuligheder, der gør sig gældende ved de latinske indskrifter, deres forhold til forlæg osv. sammen med f.eks. ekursen om Ave Maria og Pater Noster-indskrifterne, *sator arepo* (en hel lille ekkurs i sig selv) og *agla*. Alt dette gemmer sig nu rundt omkring, og man skal lede sig frem til de mange væsentlige generelle betragninger. I øvrigt er der – vel på grund af værkets lange tilblivelsestid – visse inkonsekvenser, som når *agla* s. 88 behandles med henvisn. til N 643 og 639, men ikke til behandlingen under 636 (p. 71), som dog er udførligere, men mangler i registret (under *agla*). Endelig er der p. 91 kun henvisning til N 642 (p. 88).

Det virker også noget tilfældigt at ekursen om Pater Noster og Ave Maria står efter de indskrifter det drejer sig om. Det fører til gentagelser, jfr. p. 42 og p. 39 og 37, og der spores en vis vaklen – eller er der tale om en udvikling i synet på Ave Maria som værn (især i forbindelse med madopbevaring), eventuelt som afløser af futhark-indskrifter? eller som lærer-forskrift eller elev-forsøg? Pudsig nok har allerede den gamle svenske runolog Liljegren i sin Run-Lära (1832) været inde på den tanke at Ave Maria »synes ... ristad blott för att forestafwa menige man detta lärostycke« (p. 173).

Måske vil man heller ikke vente at finde hovedbehandlingen af en indskrift som 616 med en lang række personnavne i a- og b-linjerne, under de latinske indskrifter fordi der findes et Pater Noster i c-linjen (pp. 28-31).

Ved 621 kommer man i vildrede, for overskriften er Nordre Engelgården, men der står tydeligt at pinden er fundet i Nordre Bugården (p. 37).

I almindelighed kan man tilslutte sig forfatterens ræsonnementer ang. indskrifternes tilblivelse og indhold; men når der er en bred træpind, der kun bærer indskriften *uenit*, latin: han, hun etc. kommer eller kom, og når der tilsyneladende ikke har stået mere på den pind – i alt fald i forbindelse med *uenit*, så lyder det kunstigt, når det foreslåes, at her er tale om en ufuldendt indskrift, fx. indledningen til en antifon: *venit lumen tuum ...* Her kan have været tale om en ganske prosaisk henvendelse mand til mand.

Det er givet, at med denne udgave af den latinske del af Bergen indskrifterne har vi fået langt sikrere grund under fødderne, når det gælder analysen af disse middelalderindskrifter med runer som ofte er forvaskede til ukendelighed. Med næsten detektivisk snilde og omfattende viden langt ud over runologiens grænser har Liestøl nået

frem til en tolkning af mange af disse indskrifter, som man ofte har affærdiget med betegnelsen, utydesformler, *ephesia grammata*.

Væsentlig for forståelsen af disse tekster er bl.a. påvisningen af at visse skriftnormer bygger på gængs udtale af latin (f.eks. brugen af p for udlydende t, måske vokalharmonni), men også at afhængighed af forlæg med fx. forkortelser kan præge runetexten (pp. 93, 95). Interessant er tanken om at visse mere sjældne binderuner kan give forkortelsestegn (p. 61), ligeså påvisningen af, hvordan forkert opløsning af forkortelsestegn i latinske manuskripter kan have bevirket netop den udformning af indskriften – eller måske findes afskriverfejlen i mellemled. Spændende i dansk sammenhæng er 632 fra Maria-kyrkju-Almenningen (pp. 55-62), hvor brugen af det korte s for c, og omvendt det lange for s, peger mod Danmark. Den nærmeste parallel finder Liestøl i håndskriftet Thott 710 4° (Ohr 266) fra midten af 1400-tallet. Det drejer sig om en formel mod malaria, en sygdom som nok var hyppigere i Danmark end i Norge, og den synes overført til runer i Danmark – eller i hvert fald af én, som brugte danske middelalderruner. I denne forbindelse kan man anføre Danmarks længste runeindskrift, også en malaria-formel, på runepinden fra Ribe, der omvendt røber en dansker, der har brugt et norsk forlæg.

Af særlig interesse er det lys der kastes over de grønlandske indskrifter. Det er vanskeligt, for ikke at sige umuligt at give en blot tilnærmelsesvis tidsfæstelse af de senere grønlandske indskrifter, mens Bergen-materialet giver et sikkert grundlag for datering. Der er meget i Bergen-indskrifterne, som har lighedspunkter blandt de grønlandske indskrifter; fx. løruner som Kingigtorsuaq stenens på pinden 633 fra Mariakyrkju-Almenningen, »som må seiast å vera uforklára« (p. 64). Der er endvidere brugen af u og stunget u for o (p. 25), b brugt for oprindeligt bilabialt b (p. 25, – en særlig vestlig norm?).

Af Umiviarssuk fisken gives en overbevisende nytolkning, dens kaudervæsk tolkes – det er virkelig genialt – som byggende på et forlæg med misforståede forkortelsestegn og et fejllæst runeskrevet forlæg af Davids 118. salme, vers 49 (p. 45 f.).

De mulige paralleller til Narssaq pinden 1 har Liestøl i tidligere oversigtsartikler været inde på, men forholdet berøres igen med den måske noget tvivlsomme parallel fra 628 fra Gullskoen (p. 46).

I Bergen er også fundet både en tværarm og et helt kors, begge af træ, (630 og 642) omtrent som de trækors der kendes fra Herjolsnes, men her i Bergen uden nogen forbindelse med begravelser, hvorfor Liestøl da også fremsætter den tanke at korset – der har været sat fast på et eller andet, måske har fungeret i forbindelse med et husalter – og så på Grønland er kommet med i graven (p. 90). Man må dog stille det spørgsmål, hvorfor de to kors, der er fundet i fyldmasse, ikke kan være kommet fra en kirkegård, ganske som det antages for den flade guldring, nr. 635, der ligefrem – omend med spørgsmålstegn – henlægges til Lavranskirkegården.

Der er kun ganske få tryk- eller andre fejl i bogen, men p. 89 gengives korset forkert i forhold til fotografiet, indskrift 1 gengives som 2, det er tværarmen som bærer den gennemgående indskrift. Punktet, som angiver en

usikker rune mellem a og f, kan heller ikke være rigtigt anbragt. Det ser ud til at de to indskrifter: 1) og 2), som i indledningen ligner hinanden meget, er blevet blandet sammen. Også i gengivelsen af a)2) p. 88 er der fejl, fotografi og runegengivelse viser tydeligt *basti*, translitterationen har *bastii*.

I ordregistret: *destera* kan vist ikke med rette betegnes som et substantiv, og efter *furo* bør *n* rettes til *v* = verbum: *laf*. efter *salus*, læs *lat*..

p. 63. Det »teikn som ser ut som ein dobbel kross med tre føter« er et processions-patriakalkors, som står i sit stativ. Jfr. utallige romanske gravsten.

Den flade guldring, 635, med de lidt forvanskede evangelistnavne er et særdeles interessant stykke. Forf. finder at indskriften består af majuskler samt to runer, nemlig et tvivlsomt a samt s. Men den eneste rune er s'et. Den tvivlsomme a-rune er en A-versal uden tværstreg og med en alt for kort venstre skræstreg. Dette viser i forbindelse med den forvirrede slutning, at guldsmeden var analfabet og ikke anede hvad han skrev. Indskriften er, såvidt vi kan se, ikke punslet med trambuleret (eller tremuleret). Af form og udseende svarer ringen til ringe med den kendte THEBALGVTVTHANI, som Fritze Lindahl daterer til 1100'erne, en datering, der stemmer udmærket med den norske ring. Denne datering kan sikkert indsnævres noget på grund af det i indskriften forekommende u, der placerer indskriften i sidste halvdel af 1100'erne.

Rettelserne og ankerne er dog få og små, heftets positive og givtige sider er fremherskende; det lover godt for det fremtidige arbejde. I forordet meddeles det at stuttruneevneren Ingrid Sanness Johnsen er i gang med »brevtekster og eigarmerke«, således at vi kan glæde os til et nyt hefte af det så længe savnede værk snart. Man har med længsel imødeset den samlede udgave af den kolossale mængde indskrifter fra Bergen - o. 850 - hvis brogede indhold Aslak Liestøl har ladet os få et indblik i gennem flere mindre afhandlinger: druk-digte, trylleformler til helse for både sjæl og legeme, vagantviser og antifoner, handelsbreve, kaudervælsk og politiske intriger - ofte stof der ellers ikke kendes fra norske indskrifter. Det er en af de store værdier fra dette hefte, at det så tydeligt illustrerer, hvor almindelige, hvor dagligdags runerne var i det bergensiske milieu i middelalderen.

Marie Stoklund og Erik Moltke

Kai Hørby: Menneske og samfund i middelalderen. Gyldendal 1979. 86 s., kr. 63.20.

I forordet gør Kai Hørby omhyggeligt rede for, hvorledes bogen er blevet til - arbejdsfrugter af forskellig karakter: radioforedrag, forstudier til socialhistorien, skitser fra nu pågående studier i italiensk byhistorie. Resultatet for læseren er en række inspirerende og meget informerende stykker om væsentlige emner inden for middelalderens historie. Bogen er uprætencios, giver ikke udseende af at ville dække noget felt, ej heller at udtømme nogen emner, og slet ikke at ville sige det sidste ord i nogen sag.

Forfatterens store indsigt i periodens problemer viser sig netop i hans forsigtige og afventende holdning og i hans problematisering af de forskellige temaer.

For den ikke særligt sagkyndige giver bogen levende billeder af middelalderliv: plovmanden, der beskriver sit hårde arbejde, købmanden, der rejser om med sine luksusvarer, den unge kone, der instrueres af sin gamle ægtemand med hensyn til sine pligter. I løbet af bogens første del præsenteres en række typiske borgere i det middelalderlige Europa.

Anden del er nok så krævende læsning. Som i første del er ideen den at vise, hvor der er forskelle mellem det middelalderlige samfund og samfundet i dag, og hvor der er ligheder. Med forsigtighed påpeges eksempelvis forstadier til kapitalismen og forstadier til vore dages politiske teori. Forfatteren er ikke de enkle parallellers mand, tværtimod advares der gang på gang mod for let seet forskelle og ligheder.

Forfatteren ønsker først og fremmest at tegne en skitse af nogle middelalderlige samfundsforhold, og behandler demografiske, retshistoriske, ideologiske og statsteoretiske emner. Her skal blot kort gengives nogle hovedsynspunkter: Begrebet middelalderen dækker over en periode, der snarere burde splittes op i flere, i hvert fald markeres et vendepunkt i udviklingen omkring 1200. Her fandt en revolutionerende ændring i det økonomiske system sted med overgangen fra luksushandelen, varetaget af vandrekøbmand, til den organiserede, internationale grovvarerhandel. Det middelalderlige samfund var kendetegnet af mobilitet, levende dokumenteret i bogens første kapitler i skildringen af bevægeligheden i munkeverdenen, og ved middelalderens midte begyndte bevægeligheden også at gøre sig gældende på det økonomiske område med differentieringen i produktions- og handelslivet, der indtræder i forlængelse af den tidlige middelalders befolkningstilvækst. Senmiddelalderen med dens stærke økonomiske aktivitet, hvor forskellige opfindelser nyttiggøres til frigørelse af arbejdskraft, står i stærk modsætning til den tidlige middelalder med dens ødselhed i anvendelsen af samme.

Bogen indeholder en kommenteret bibliografi, der naturligvis er nyttig. Endnu nyttigere ville præcise henvisninger have været, da bogen, trods det brede publikum, den ønsker at nå, i høj grad har karakter af forskningsoversigt.

Nanna Damsholt

Hans Gregersen: Stygge Krumpen - den sidste Børglumbisp. Et historisk portræt. Grafisk tilrettelægning og tegninger: Henrik Bygholm. 78 s., 1979, kr. 68.

En ung lærer i Sæby, Hans Gregersen, har skrevet en bog om Børglumbispen Stygge Krumpen. Forfatteren har tidligere fået udgivet bøger om lokalhistoriske emner, og det er prisværdigt, at han nu er gået i gang med en historisk skildring af den berygtede Børglumbisp. Hvad der indtil nu foreligger om Stygge Krumpen har været ret begrænset. Thit Jensens blodrige reformationsroman

»Stygge Krumpen«, som udkom i 1936, kan man i denne forbindelse se bort fra.

Hans Gregersen indleder med at fortælle om munkevæsenet, som det fungerede i middelalderen og i årene forud for reformationen. På Børglum Kloster levede og virkede munkene i omkring 350 år. Bispestolen flyttedes 1130 til Børglum efter at Vestervig havde mistet sin strategiske placering ved Limfjordens tilsanding. I bogens første afsnit redegøres for den daglige husholdning på klostret. Klædemestere, der ofte var en adelig, havde ansvaret for, at fadeburene ikke løb tomme og at bøndernes tiende – i form af naturalier – om efteråret blev samlet og anbragt i fadeburene. Det var ham, der meddelte, når måltidet var parat, og det var ham, der havde overopsynet med serveringen. Når bispem på rejse eller visitats i sit stift, fulgte køkkenpersonalet med, og derfor måtte bispens følge blive stort. Selv om det var en kirkens mand var det nødvendigt at medbringe bevæbnet eskorte, der kunne sikre bispem en hurtig og problemløs færd. Rundt omkring i stiftet havde bispem sine gårde, hvor hovedkvarteret kunne slås op. Ofte red køkkenpersonalet i forvejen, så bispem efter endt arbejde kunne sætte sig til et veldækket bord. Når fasten var ovre, spiste man godt og solidt. Fersk kød fik man normalt kun om efteråret. Vinteren igennem var det saltet kød, der kom på de flade trætallerkener, og måltidet medførte flittig brug af øl.

Under Børglumbispen hørte købstæderne Sæby og Thisted, hvoraf Sæby var den vigtigste, da byen fungerede som ind- og udskibningshavn. Af større gårde havde bispem tilsynsret over Voergaard, Sæbygaard, Birkelse og Sejlstrup. Også et halvt hundrede bøndergårde administreredes fra Børglum, hvortil kom fire møller og seks kirker. Man forstår, at en biskop, der havde så meget at forvalte, mere var en herskernatur end en ydmyg Guds tjener.

Stygge Krumpen blev født omkring 1485, det nøjagtige år kendes ikke. Faderen var adelsmand. Stygge fik en fire-årig teoretisk uddannelse, han studerede først ved universitetet i København og kom herfra til den nordtyske by Greifswald, hvorfra han vendte tilbage til Danmark som magister. I 1514 blev han kongelig sekretær, hans anseelse og indflydelse voksede, og som 34-årig blev han 27. juli 1519 udnævnt til biskop for Børglum stift, han overtog bispestolen efter sin morbroder Niels Stygge Rosenkrantz. I 17 år ledede Stygge Krumpen landets nordligste stift, han var en handlekraftig og viljestærk personlighed, der brugte sin stilling og magt til fremme af egne planer og til at argumentere imod den lutherske lære.

Stygge Krumpens forhold til kong Christian II var i begyndelsen godt, men da kongen prøvede på at begrænse kirkens og adelens magt, blev det ham for meget. Han sluttede sig fra nu af sammen med en række af Jyllands mest indflydelsesrige mænd med det formål at få Christian II afsat til fordel for Frederik I. Få dage efter kongeskiftet viste Frederik I på forskellig vis sin taknemlighed mod de biskopper, som havde støttet ham, bl.a. fik Stygge Krumpen Sct. Laurentiidag den 10. august 1524 Købstadprivilegium til sin livsvigtige havn, Sæby. I privilegiebrevet læser man, at byen og dens indbyggere »maa og skal herefter indtil evig tid nyde, bruge og beholde fri købstadret og byfred, sejlads, handel og

købmandsskab og alle andre herligheder, privilegier og friheder, ingen i nogen måde undtaget«. Sæbys nye status må ses som en taknemlig gestus fra kongens side.

Et spændende afsnit i bogen omhandler Stygge Krumpens forhold til den unge adelsdame, Elsebeth Gyldenstjerne, med hvem han langt ude var i familie, hvorfor samlivet efter den tids kirkeret må karakteriseres som blodskam. Elsebeth Gyldenstjerne ledsagede Stygge Krumpen rundt omkring i stiftet og holdt ofte til på Voergård og Sæbygård. De to herregårde omtales som bispens lysthuse. Her morede de sig med spil, jagt og fester.

Bogen giver en interessant orientering om katolicismens sidste år i Danmark. Stygge Krumpen var virksom for at bevare kirkens magt, og han deltog i de kampe og stridigheder, der opstod efter Frederik I's død 1533 og under Grevens Fejde 1534-36. Anholdelsen af Stygge Krumpen voldte ingen problemer, han var ikke klar over kongens planer og havde derfor ikke truffet modforanstaltninger. Han blev anholdt og ført til Sønderborg slot, hvor han sad indtil han blev løsladt i 1542 mod skriftligt at forpligte sig til ikke at modarbejde kongens beslutninger. Hans sidste år tilbragte han som lensmand på Asmild kloster ved Viborg. Stygge Krumpen døde 21. januar 1551 og blev begravet i Mariager klosterkirke, hvor Krumpenslægten har sin familiegravelse. Han er afbildet på gravstenen i hel figur med Bibel i den ene hånd og bispestav i den anden.

Hans Gregersen har gjort flittig brug af ældre, dansk arkivregistratur, han har været i Rigsarkivet, Det kgl. Bibliotek og han har hentet oplysninger fra de kirkehistoriske samlinger. Når nogle afsnit er knapt så udførlige som andre skyldes det formentlig, at kildematerialet ikke har været fyldigt nok. Taget under ét må bogen betegnes som velskrevet, og den vil utvivlsomt interessere alle, der gerne vil vide noget nærmere om forholdene i Nordjylland på Stygge Krumpens tid.

Ejnar Jakobsen

Eino Jutikkala: Bonden – Adelsmanden – Kronan. Godspolitik och jordegendomsförhållanden i Norden 1550-1750. Nordisk Ministerråd. Gyldendal/Liber. Kbh. 1979, 88 s.

En fremstilling af nordiske landboforhold i nyere tid er et naturligt led i serien Temahefter i Nordens historie, som Nordisk Ministerråd udgiver i samarbejde med Gyldendal. Den finske historiker Eino Jutikkala skriver i sin »Inledning«, at arven fra ældre tider antagelig føles stærkere inden for agrarhistorien end på noget andet historisk område. Mange forhold ændres, men bebyggelses- og kulturformer har her bevaret træk, der bærer præg af udviklingen helt tilbage til en fjern fortid.

Udgangspunktet er ejendoms- og brugsforhold i Norden ved middelalderens slutning. Centralt i skildringen står adel og bønder, mere i baggrunden står kronen (kongemagten), der dog i flere henseender har øvet indflydelse. Mens norske og finske historikere næsten udelukkende har behandlet især 1600-tallets landbohi-

storie ud fra bøndernes synspunkt, har dansk og svensk historieforskning mere ligeligt fremhævet træk, der belyser såvel positive som negative sider af forholdet mellem adel og bønder. Islands særegne tilstande er kort omtalt af Björn Teitsson. Det følgende omhandler adelsprivilegier, bondejords overgang til adelen, der ikke var nogen homogen gruppe. I Sverige modsat i Danmark kunne adelen ekspandere i en stormagtsperiode; her klarede den gamle adel sig også under reduktionen. Storbrugenes størrelsesforhold og produktionsbetingelser i de to lande sammenlignes. I Danmark taler Henrik Pedersen ud fra 1688-matriklens oplysninger om »hovedgårdenes højst ulige fordeling over landets forskellige egne«. Jutikkala fremhæver, at Danmark var det eneste nordiske land, hvor der fandtes herregårde i alle landsdele.

Afsnittet om de danske fæstebønder belyser en periode, som navnlig Hans H. Fussing har skildret, mens min bog »Det danske Landbosamfund 1500-1800«, der udkom sent på året 1978, desværre ikke var Jutikkala bekendt, da han skrev. Et så væsentligt forhold som hoveriet i Danmark er ikke fyldestgørende belyst m.h.t. den nyere periode, og et eksempel på sjællandske fæsteforhold, fremdraget for godt 40 år siden, kan virke misvisende sammenholdt med de omfattende landsdelsundersøgelser, som nu foreligger, og som nødvendigvis må supplere, til dels revidere tidligere fremstillinger. Hvad angår danske husmænds forhold, bør det siges, at Jutikkalas oplysninger er mere dækkende.

For danske læsere har denne kortfattede fremstilling da navnlig sin store værdi ved at belyse svenske, norske og finske landboforhold. Det kan tilføjes, at Jutikkalas slutningsafsnit, »Likheter och olikheter. Det efterlämnade arvet«, i beundringsværdigt koncentreret form siger noget meget væsentligt om udviklingen i Norden i den omhandlede periode.

Fridlev Skrubbeltrang

Poul Harris: Marselis-slægten. Blade af dens historie. Centrum, Jyllands-Postens Forlag, 1980. 240 s. plus udfoldelig tavle. Ill., kr. 155.75.

Handelshuset Marselis og dets virksomhed i Danmark og Norge i tiårene omkring 1650 findes hyppigt omtalt i den historiske litteratur, og familien har forlængst fået en fast plads i de samlede fremstillinger af Danmarks og Norges historie. Derimod har Marselis ikke tidligere været genstand for en selvstændig monografisk behandling hverken i Norge eller Danmark, selv om familiens virksomhed og betydning nok kan retfærdiggøre det.

Historikere som J.A. Fridericia, Louis Bobé, C.O. Bøggild-Andersen og Johan Jørgensen for at nævne de vigtigste har alle været opmærksomme på Marselis' betydning og har lagt grunden til et nærmere studium af familiens virksomhed som købmænd, långivere, bjergværksejere, postadministratorer m.m., men uden selv at gå igang med arbejdet. Det er derfor blevet den tidligere hollandske konsul Poul Harris, der i den bog, der her skal omtales, har kunnet publicere den første samlede danske fremstilling af Marselis-slægtens historie. Harris mener

selv, at de danske historikeres tilbageholdenhed med at give sig i kast med familien Marselis' historie måske kan skyldes den hårde dom og kritik, som familien har været udsat for i den foreliggende litteratur, »historiens dom« om man vil (s. 15). Taget i betragtning hvor stedmoderligt og mangelfuldt eller direkte udforsket store dele af ældre dansk handels- og økonomisk historie er, mener jeg langtfra, at dette forhold behøver at være en forklaring. Dertil kommer, at det ingenlunde er nogen let og taknemmelig opgave at give sig i kast med en undersøgelse af Marselis' virksomhed på grund af dennes i høj grad internationale karakter. Det kan i sig selv være nok til at afholde en historiker fra at begynde en behandling heraf. Forskningsmidler og rejsepenge har altid været en mangelvare, og arkivbesøg i udlandet er i høj grad en forudsætning for på tilfredsstillende måde at beskæftige sig med Marselis' virksomhed, også set i relation specielt til den del, der fandt sted i Danmark og Norge. Denne bliver først rigtig forståelig og sat i rette sammenhæng og perspektiv, når den bliver set på baggrund af Marselis' internationale virksomhed. Marselis' handelshus kan med et moderne udtryk betegnes som en multinational koncern med sine afdelinger og aktiviteter spredt ud over det meste af Europa: hovedkontorer i handelscentrene Amsterdam og Hamborg og filialer i økonomisk mindre udviklede lande (Danmark-Norge, Polen, Rusland). Marselis' virksomhed og udvikling kan således være en case study i centrum-periferi-problematikken, forholdet mellem økonomisk og socialt mere og mindre udviklede områder. Marselis drog uden al tvivl fordel af den på europæisk plan ulige udvikling og skyldte den sin merkantile succes.

Harris har som ikke-faghistoriker med sin fremstilling sat sig en mere begrænset opgave: han vil fortælle *slægtens* historie og vurdere, om dommen over den kan betragtes som retfærdig, og det er selvsagt rimeligt, at fremstillingen bliver bedømt ud fra disse intentioner.

Med hovedvægten lagt på slægtens, personernes historie og med disse gjort strukturerende for dispositionen kan der rejses den første alvorlige indvending mod Harris' bog: ved at have sat enkeltpersonernes skæbne i centrum og kun at lade dem binde sammen af det fælles slægtsforhold mistes en væsentlig del af muligheden for at skabe en sammenhæng i og forståelse af Marselis' historie. I stedet for Marselis' historie præsenteres vi for mere eller mindre forbundne »historier« eller »blade« af slægtens historie, hvis vi skal blive i forfatterens sprogbrug. Dette er selvsagt ikke nogen tilfældighed, men ligger i forlængelse af Harris' historie- og samfundssyn, som det kommer til udtryk i bogen. Han formulerer det selv sådan, at alle nu som tidligere har lige sociale muligheder, og at det er den lille gruppe af iderige og foretagsomme mennesker, der altid findes, der kommer frem (forstået som socialt opadstigende) og som skaber historien (s. 15-16). Hertil vil jeg fremholde, at det, der forbinder medlemmerne af familien Marselis, er deres fælles erhvervsaktivitet og forbundne økonomiske interesser på en lang række områder, og at det derfor er dem, der bør være strukturerende for at give fremstillingen sammenhæng og mening, også selv om Harris har villet skrive slægtens og ikke handelshusets eller rettere handelshuse-

nes historie. Det bliver nu engang en mere eller mindre konstrueret skelnen mellem slægt og handelsvirksomhed, der er helt urimelig at opretholde, ikke mindst da det er det sidste, der har givet Marselis betydning, og dertil kommer, at slægtens historie må ses under alle dens aspekter, og det er direkte handelsvirksomheden, der var konstituerende herfor og af mest afgørende betydning også for Marselis' »private« eller familiemæssige dispositioner. Den »kærlighed«, som Harris ser som årsag til giftermål i familien (bl.a. s. 36, 56), vil jeg hurtigt nedtone til fordel for rent forretningsmæssige overvejelser: det var i høj grad sådanne, der i handelshuse af Marselis' format var styrende for ægteskabsforbindelser og ikke noget så luksuriøst som et overvejende følelsesbetonet forhold, selv om dette ikke totalt skal udelukkes.¹⁾

Det viser sig, at den valgte disposition med udgangspunkt i de enkelte personer medfører en lang række kronologiske brud og gentagelser, der opløser en række umiddelbare forståelsesmæssige sammenhænge. Handelshuset Marselis' grundlægger Gabriel Marselis den ældre må således dø i flere omgange: første gang i afsnittet om ham selv, senere også i afsnittet om en af sønnerne, Selio Marselis, og begge steder anvendes der direkte afsnitoverskrifter, der meddeler begivenheden (s. 40, 95). Det er ikke heldigt.²⁾ Blandt de emnemæssige brud på dispositionen og noget vildledende overskrifter skal jeg kun give et par eksempler: i kapitlet om Gabriel Marselis d.æ. fortælles der efter beretningen om Christian IV.s kornopkøb i Rusland i 1620'erne og Marselis' andel heri under overskriften »En grotesk pantsætning« brat om, at Christian IV. havde haft sin kongekrone sat i pant til Marselis i Hamborg (s. 37f.), hvilket foranlediger Harris til en række vidtløftigheder om kongekroner og deres brug i øvrigt. Først senere får vi en knap og utilstrækkelig forklaring på, hvorledes det kunne gå til, at Marselis havde fået den position og rolle i forhold til den danske kongemagt. Og her ser jeg helt bort fra, at pantsætningen af kongekronen først er sket efter Gabriel Marselis' død (1643), nemlig efter krigen 1644-45 og skete til arvingerne A.B. Berns & L. Marselis i Hamborg i fællesskab,³⁾ hvorfor en omtale af pantsætningen slet ikke hører hjemme her.

I afsnittet om Gabriel Marselis den yngre angives det, at der efter en kort introduktion om personens liv, skal fortælles om Marselis-slægten som storgodsejere på internationalt plan, idet der indledes således: »I perioder brillerede også medlemmer af Marselis-slægten som storgodsejere« (s. 109). Dette samtidig for at give en fornemmelse af Harris' særlige stil og forhold til emnet. Indhold-

det svarer imidlertid ikke hertil: i afsnittet fortælles kun om familiens forskellige privatboliger og lystgårde, og det var selvsagt ikke disse, der gjorde Marselis til storgodsejere på internationalt plan (s. 109-111). Det er først de store godsovertagelser i Danmark og Norge efter 1660 som pant eller ejendom for givet kredit til kongemagten, der berettiger til at karakterisere familien som godsejere på internationalt plan, og disse godsoverdragelser behandles først i et senere afsnit (s. 123 ff.). Der kunne gives flere eksempler på misvisende overskrifter og uheldige kronologiske brud (f.eks. s. 114, 116), men det skal være nok hermed.

Nok er Harris den første, der offentliggør en samlet dansk fremstilling af Marselis-slægtens historie, men hermed være ikke sagt, at han er den første, der foretager en pløjning i hidtil uopdyrket jord. Han har kunnet trække stærkt på Erik Amburgers på tysk udgivne bog fra 1957 om Marselis, specielt med henblik på virksomheden i Rusland, men også hvad angår virksomheden i Vesteuropa.⁴⁾ Der er i realiteten kun meget lidt at finde hos Harris, som ikke kan genfindes hos især Amburger i hans meget stofmættede bog. Harris har tilmed ikke altid angivet, at en række iagttagelser om handelshuset er overtaget fra Amburger eller allerede findes i den foreliggende forskning.⁵⁾ Dette nævnes kun for at påpege en vis tendens igennem hele bogen, et forsøg på at få læseren til at acceptere denne bog som mere end en amatørers forsøg på en traditionel populariserende historiefortælling, men også i en eller anden form at acceptere den som et egentligt selvstændigt bidrag til den historiske forskning. Harris nævner flere gange, at han har foretaget mange besøg på arkiver, biblioteker og museer både her og i udlandet (bl.a. s. 12, 15), taler om sine studier og studieresultater osv. Bag arkivbesøgene ligger der imidlertid ingen mere eller mindre systematisk anlagt arkivforskning. Harris kan ikke selv læse 1600-tallets skrift, men har i nogle tilfælde indhentet hjælp hertil. Hvad der har styret de fleste af arkivbesøgene synes i stedet at have været henvisningerne i Amburgers bog, hvorefter der i en række tilfælde er henvist direkte til det utrykte materiale uden at angive Amburgers bog som mellemed (f.eks. note 85, 158, 171, 307, 308). Hvad jeg vil udtrykke hermed er, at Harris' bog ikke kan tillægges nogen selvstændig videnskabelig værdi, heller ikke på trods af den ubestrideligt store energi, Harris har udvist i sit indsamlingsarbejde både hvad angår dansk og udenlandsk litteratur, ligesom en række oplysninger og vurderinger slet ikke vil kunne holde for en nærmere prøvelse. Derimod må vi være Harris taknemmelig for det billed-

1. Jeg kan om ægteskabet som et led i Marselis' forretningsdispositioner henvise til min afhandling »*Familien Marselis. Den dansk-norske kronens leverandør, bankier og producent 1625-1670*«, Ms. 184 s., Hist. Inst., Århus Universitet 1976, s. 8 ff., 35 ff., 77 f.
2. Harris benytter af en eller anden grund til stadighed det misvisende »stamhus« om Marselis' handelshuse.
3. Jfr. min ovennævnte afh. s. 58 f. og der anf. henvisninger.
4. Erik Amburger: *Die Familie Marselis. Studien zur russischen Wirtschaftsgeschichte*, Giessen 1957. Fejlagtig titel hos Harris s. 236.
5. F.eks. findes betragtningerne om navnet Elswoud (s. 29) hos Amburger (s. 27); korrektionerne til *Dansk Biografisk Leksikon* 2. udg. ang. A.B. Bern's kone (s. 42) er allerede rettet i samme værks tillægsbind; den i note 62 anførte rettelse havde allerede O. Nielsen haft øje for (*Personalhistorisk Tidsskrift* 1, 1880, s. 203).

stof, der gengives i bogen, og hvoraf en del ikke tidligere har været umiddelbart tilgængeligt for et dansk publikum (specielt s. 122, 144).⁶)

På et område mener Harris selv især udtrykkeligt at have bidraget med noget nyt, og det er angående en af Marselis' danske kampagner, Albert Baltser Berns og hans genealogi, hvor en helt ny slægtstavle er blevet resultatet (se især s. 44 og tavlen bag i bogen). Jeg skal gøre opmærksom på, at Harris' nytolkning af det forhåndenværende kildemateriale angående Berns' forældres herkomst bl.a. beror på en klippefast tillid til H.U. Ramsings værk om københavnske ejendommers besiddelsesforhold før 1728,⁷) og en udtalt mistillid til Oluf Nielsens arbejder i denne sammenhæng.⁸) Harris går så vidt i sit rekonstruktionsforsøg, at han ikke alene laver en ny slægtstavle, men også forsøger de begravede familiedømmer i St. Nikolai kirke med dertil svarende slægtsrelationer, idet den forudsætningsløse læser må tro, at der s. 53 og 55 er tale om en direkte gengivelse af sider fra kopibogen over kirkens begravelser. Det er det imidlertid ikke, men er også Harris' forsøg på en rekonstruktion af familieforholdene og kan derfor slet ikke, som han selv mener, tjene som støtte til hans øvrige nytolkninger (se s. 53).⁹) Det er ikke stedet her til at gå nærmere i detaljer med Berns' genealogi, men jeg agter at vende tilbage hertil i en anden sammenhæng.¹⁰) Her skal der kun advares mod at tage Harris' rekonstruktionsforsøg for gode varer, da det på afgørende punkter strider mod det eksisterende kildemateriale.

Harris har med sin bog villet rehabilitere Marselis og vise, at slægten ikke var så slem som sit rygte. Hvad Marselis foretog sig i sin samtid var ikke noget usædvanligt eller særligt graverende set ud fra samtidens forudsætninger, og hvad andre købmænd og godsejere i en tilsvarende position foretog sig var ikke bedre egnet til at tjene deres rygte, mener Harris. Således vurderet kan der være noget rigtigt i Harris' rehabiliteringsforsøg: Marselis var måske ikke værre end så mange andre af samtidens initiativrige foregangsmænd. Korrupsion, svindel og enorme profitter var ikke noget særligt for Marselis, for Danmark eller for Europa i 1600-tallet. Hvor oprustningens og krigens krav møder købmændens opstår den slags stadig, hvad de seneste års afslørende skandalesager har vist (Lockheed m.m.). Men ved en samlet vurdering af Marselis' virksomhed mener jeg ikke, at man kan nøjes med denne betragtning. Marselis' mange initiativer og stigende rigdom havde en pris: økonomisk og socialt betød det ødelæggelse eller en radikal ændring af mange menneskers eksistensgrundlag og levevilkår. Med kongemagten i ryggen kunne Marselis skalte og valte med

arbejdskraften ved sine bjergværker og de omkringboende bønder, kræve gårde nedlagt, forlange arbejdskørsel m.m. og som godsejere ændre afgifts- og arbejdsbetingelserne uden at befolkningen kunne beskytte sig herimod eller havde et socialt sikkerhedsnet under sig, når Marselis initiativer radikalt ændrede eller forringede deres vilkår. Marselis-familien var initiativrig, og hvad der styrede initiativerne var muligheden for at tjene penge uden hensyn til de menneskelige omkostninger. Som et af de første eksempler på en multinational concerns virksomhed i Danmark-Norge er Marselis-forretningen meget illustrativ på godt og ondt. Selvfølgelig betød det accelereret udnyttelse af landenes råstofressourcer, indførelse af ny teknik og nye organisationsformer etc., men når det skete i et samfund, hvor kongemagten/staten helt og holdent stod bag de nye entreprenører på bekostning af den menige befolknings behov og interesser, kan det ikke undre, at vi hører mange samtidige klager over Marselis' virksomhed. Ud fra den samtidige menige almues interesser var Marselis' og andre moderne entreprenørers virksomhed noget nyt og hensynsløst, der nok berettigede dem til at klage og at betegne deres virksomhed som afpresning og udbytning. Det bliver et spørgsmål om fra hvilken social gruppe i samfundet, man ønsker at foretage sin vurdering, og her har Harris helt klart foretaget et valg. Det er legitimt, men viser også under hvilken forudsætning, Harris' rehabiliteringsforsøg må ses.

Det vil slutteligt være rimeligt at bedømme Harris' bog som den populariserende historiefortælling, den er. Fremstillingen er letløbende og letlæst; udstyret er i orden, der er adskillige illustrationer m.v. Udenomsværkerne er således til stede, og en bog om Marselis opfylder givetvis et behov ikke mindst i Århus-området, hvor Marselis-navnet efterhånden er blevet meget kendt og anvendt i de forskellige sammenhænge spændende fra sportsbegivenheder over den kongelige residents i byen til pålægsindustrien. Hvem var egentlig Marselis, er sikkert et spørgsmål mange århusianere på et tidspunkt stiller sig. Når jeg ikke mener, at bogen kan være fyldestgørende på dette område, hænger det ikke sammen med nogen som helst afstandtagen fra forsøg på en populær formidling af viden om fortiden; det er mere et spørgsmål om måden, det skal gøres på. Selvfølgelig må man kræve af den populariserende historieskrivning, at den skal være underholdende og oplysende, og det er Harris' bog også et stykke hen ad vejen, men man må ideelt set også kræve, at den samtidig giver en sammenhængende forståelse af emnet, klargør tidens betingelser og vilkår, så læseren ikke blot sidder tilbage med spredte historier, men giver

-
6. Yderligere findes der ud over det af Harris gengivne maleri af Gabriel Marselis d.y.s. lystgård Elswoud (s. 122) endnu et samtidigt maleri af maleren Jan Wouwerman, gengivet af C.J. Connet: Elswout, *Jaarboek Haarlem* 1933, s. 48/49.
 7. H.U. Ramsing: *Københavns Ejensomme 1377-1728*, Kbh. 1943 ff., bd. 1 ff. (endnu ikke færdigudgivet efter forfatterens død).
 8. O. Nielsen) *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*, bd. 4, Kbh. 1885.
 9. Kopibogens opgivelser aftrykt i *Personalthistorisk Tidsskrift* 1, 1880, s. 192-223 (O. Nielsen) og i *Danmarks Kirker* 1, Kbh. 1945-58, udg. af Nationalmuseet ved V. Hermansen, Aa. Roussell og J. Steenberg, s. 577-613 (Johan Jørgensen).
 10. Indtil da kan jeg henviser til den note 1 nævnte afh. s. 7-10, 132 og der anf. henvisninger.

et samlet meningsfyldt billede af emnet. At Harris ikke opfylder disse ideelle fordringer, skal han ikke specielt kritiseres for – det er der i det hele taget kun få, der gør.

John T. Lauridsen

Tove Clemmensen og Mogens B. Mackeprang: Kina og Danmark 1600-1950. Kinafart og kinamode. Nationalmuseets forlag 1980. 360 s., ill. Kr. 260.

Umiddelbart før Tove Clemmensen forlod Nationalmuseets 3. afdeling i 1975, blev hun bedt om at klarlægge historien bag museets kinesiske lysthus, opstillet i parken bag Brede hovedbygning. Indtil da havde man med Frederik Weilbach og Christian Elling ment, at det måtte stamme fra Hirschholm slot, og at det elegante sexkantede lysthus var et arbejde af hofbygmester C.F. Harsdorff. En grundig historisk arkivalisk undersøgelse afslører imidlertid nu, at det fornemt udsmykkede og møblerede kinesiske hus stammer fra handelsmagnaten Frédéric de Conincks landsted »Dronninggaard« ved Furesøen, hvor det rejstes mellem 1786 og 1790 sandsynligvis med Andreas Kirkerup som arkitekt. Lysthuset blev på sin oprindelige plads indtil 1870, hvor det blev flyttet til en villahave i Klampenborg; herfra kom det til Nationalmuseet i 1971. Afgørende i denne arkivalske argumentation er identifikationen af lysthuset ud fra beskrivelsen i Lauritz Engelstofts »Vandringer i Sjælland i Juni 1797«; denne virker i første omgang højst sandsynlig, men helt overbevist bliver man, når konservatoren derefter kan gå ud og afdække præcis de i dagbogen omtalte skrifttegn, netop på det sted de skulle være, blot skjulte af årtiers overmalinger.

Med denne undersøgelse var Tove Clemmensen og Mogens B. Mackeprang vundet for emnet Kina og Danmark. Begge har en baggrund som inspektør ved Nationalmuseet. Clemmensen har navnlig beskæftiget sig med danske møbler og interiører i 18. og 19. århundrede, medens Mackeprangs forskningsfelt især har været den forhistoriske arkæologi. Sammen har ægtefællerne dog i 1956 udgivet en kunsthistorisk undersøgelse af Christian IXs palæ på Amalienborg 1750-1906.

Forfatternes udgangspunkt som museumsfolk og kunsthistorikere er temmelig forskelligt fra mit eget, som er handels- og søfartshistorikerens. Dette må holdes in mente under den følgende omtale af kinaværket.

Det erklærede formål med arbejdet har været først og fremmest »at undersøge Kina's indflydelse på stiludviklingen i Danmark fra Christian IV's tid til vore dage«; desuden »er der også grund til at interessere sig for de skibe og mænd, som deltog i de farefulde togter« (p. 7). Stiludviklingen behandles dels for importvarernes vedkommende dels for kineseriernes (dvs. kinesiserende arbejder fremstillede i Europa). Denne behandling er garneret af kortere passager, som summarisk beretter om handelskompagnierne og til dels samfundets hele udvikling og økonomiske vilkår. Hertil kommer præsentation

nen af visse kinatogters forløb. Trods titelens tidsangivelse koncentrerer fremstillingen sig helt om 17. og 18. århundrede; tiden efter 1808 behandles noget kortfattet, 20. århundrede så godt som ikke.

Som dokumenteret i det omfangsrige noteapparat hviler bogen på et udstrakt materiale af skriftlige og ikke-skriftlige kilder. I baggrundsorienteringen om kompagnierne er den relevante litteratur benyttet, skønt Kay Larsens bedagede værker ikke helt er den viste tillid værdige. Men selv om forfatterne er imponerende godt orienterede og à jour i litteratursøgningen, har deres opmærksomme øjne ikke registreret den nyeste beskrivelse af Asiatisk Kompagnis kinafarter 1732-1833.

De ikke-skriftlige kilder, som gøres til genstand for analyse, udgør som venteligt et udvalg af den samlede mængde importvarer og kineserier. Der er tale om »en række af de mest karakteristiske, daterede eksempler« (p. 7); hvordan udvalget er foretaget, får vi dog ingen besked om. Men hvor stor en andel af de bevarede sager er daterbare? og er den repræsentativ for helheden? afspejler de bevarede genstande overhovedet de oprindeligt eksisterende?

Spørgsmålene trænger sig på af flere grunde. For det første fordi der bogen igennem sker en glidning fra hovedsagelig at behandle kinesisk porcelæn, til at fremstillingen domineres mere og mere af kineserier – især i form af lysthuse med inventar. Men om denne forskydning skyldes daterings- eller bevaringskriteriet siges intet. For det andet fordi vi jo på forhånd kender en lang række spændende effekter, som forfatterne kunne inddrage, men ikke gør. Se blot i den nys udgivne kunstkammerkatalog!

Hovedformålet er som sagt at undersøge Kinas indflydelse på stiludviklingen i Danmark. Men forfatterne anskuer udelukkende sagen gennem europæiske briller, og læseren får intet at vide om datidens Kina, om dets kunst og håndværk eller om de strikte vilkår, samkvemet mellem europæere og kinesere var underkastet. Ej heller orienterer de om den lange og bearbejdende proces, der var skudt ind mellem udspringet i Kina og den resulterende stilpåvirkning i Danmark. Mulighederne for at opnå et bare nogenlunde realistisk indtryk af kinesisk kunst og kultur var uhyre begrænsede – og er det stadig for læseren af den nu foreliggende bog.

Periodiseringen af den kronologisk disponerede fremstilling følger de danske kongers regeringsår. Denne arkaiserende opdeling forekommer dog ikke særlig hensigtsmæssig, efter som man under læsningen får indtryk af, hvor udpræget internationalt smagsmiljøet var, og hvor afgørende impulserne ude fra var for kinamoden i Danmark. Til disse kunsthistoriske determinanter kommer imidlertid med ubønhørlig kraft de økonomiske konjunkturers bestemmen af, hvad der i det hele taget var overkommeligt.

I den forbindelse kan læseren heller ikke undlade at komme til at spekulere på, hvorfor i hvert fald nationens fremmeste og mest formuende personer så som kongen og handelsfyrsterne erhvervede både ægte kinesiske sager og hjemmegjorte efterligninger. Prisforskelle har næppe været afgørende, men var det et spørgsmål om smag og stil, kortere leveringstid eller hvad? Et andet relevant emne,

som bogen lader uberørt, er spørgsmålet om, hvor langt kinasagerne og kinamoden trængte ned i samfundspyramiden. Forfatterparret færdes udelukkende i overklassens herskabelige slotte og palæer; men blandt hovedstadens mellemlag i 18. århundrede har der befundet sig en hel del the- og kaffekopper af kinesisk porcelæn. Underklassen har næppe haft råd dertil; men derfor kunne de velhavendes smag udmærket smitte af på de frembringelser, almuen selv fremstillede. For den folkelige udbredelse af kinavarer ville det især være interessant at prøve at følge det private føringsgods. Dette indkøbte de ombordværende søfolk i Canton, og værditilvæksten heraf mellem Kina og Danmark udgjorde i perioder et vigtigt tilskud til hyren.

Som sagt er Clemmensens og Mackeprangs hovedærinde kunst- eller stihistorisk. Og læsren tages med på en interessant, men ikke uanstrengende vandring. Efter en uhyre indgående indledning om de store opdagelser og søvejene til Asien lægges der ud med vort ældste bevarede stykke kraak-porcelæn fra omkring 1600 samt den kendte kinesiske porcelænsskål, som Ove Gedde ifølge traditionen havde med hjem fra Forindien i 1622 efter nationens første asienfart. Derpå behandles Europas ældste vægdekorationer med kineserier, de findes på Rosenborg og stammer fra årene omkring 1670.

Her som i de fleste tilfælde indeholder behandlingen tre elementer: en nøje beskrivelse af genstandene, en påpejning af forlæg samt en forklaring af bevaringshistorien. Ved genstandsbeskrivelserne benyttes en række fagudtryk med et præcist begrebsindhold – der dog ikke vil sige alle læsere lige meget. Som eksempler kan nævnes »fiksérkande« (p. 39) og »Tambachs Lessine« (p. 178) samt den kinesiske angivelse »15 Teil pr. Piccul« (p. 168); disse forklares ikke i stikordsregisteret, hvor der redegøres for betydningen af ganske enkelte andre svære ord. (Hertil kommer de mange afbildede kinesiske skrifttegn rundt omkring, som intetsteds oversættes). Ved forlægsundersøgelserne regnes identisk eller delvis sammenfaldende udseende som bevis for forlægsfunktionen; i enkelte tilfælde kan tekniske undersøgelser bekræfte antagelsen (fx. kvartslysundersøgelsen p. 56), men i andre må forfatterens antagelser svæve ved egen kraft (fx. p. 176f). I enkelte tilfælde er gættene helt uden kildebelæg – som dronning Louises blå porcelænsvasers køber, Oeh-lenschläger på Ordruphøjs observatorium og kinaskibet i Asiatisk Kompagnis grav.

Som helhed er fortolkningerne imidlertid sobre, og netop de mange nytolkninger og nyttilskrivninger gør bogen værdifuld. Blandt de mest interessante er – foruden den indledningsvis omtalte – historien om billedet fra Hirschholm slot af den kinesiske kejser, der endte som forskallingsbræt i en handskemagers hus i Købmagergade, og beretningen om det kinesiske lysthus, som ikke fandtes ved Hirschholm men derimod Frederiksborg slot (p. 172-181). Desuden kan forfatterne fastslå, at det ikke som hidtil antaget er supercargoen Christen Lintrup, men i stedet hans kollega Ølgod, der 1739 hjembragte den kendte kobberbakke med familien Holmstedts stamtræer (p. 158-162) – samt at kammerherre de la Calmettes kinesiske lysthus på Liselund er inspireret af det i Frederiksberg have og ikke omvendt (p. 257-259). Den forsk-

ningsmæssige værdi af resultater som disse tilkommer det rettelig kunsthistorikerne at vurdere.

Et vigtigt led i fremstillingen er de to hundrede tegninger og fotos, der supplerer og uddyber teksten, i hvilken de er glimrende indarbejdede. Men netop derfor virker det helt unødvendigt, at billedteksterne ord til andet genfindes i den vedstående brødtext. Ud over den visuelle information illustrationerne giver, tjener de til at lette tilegnelsen af den uhyre stofrige og detaljemættede text, som digressioner og factophobning gør til relativ tung kost. I det hele taget må Erik Ellegaard Frederiksens typografiske tilrettelæggelse fremhæves, thi bogen har en behagelig tospaltet text i fint samspil med de smukke figurer. Alt i alt fremtræder værket ualmindelig elegant.

Vi har altså med Tove Clemmensens og Mogens B. Mackeprangs store flotte bog fået den første samlede afhandling om Kinas indflydelse på stiludviklingen herhjemme i 17. og 18. århundrede. Særlig vægt er lagt på den særdeles kinainteresserede monark Christian VI's regeringsperiode, som faldt sammen med Asiatisk Kompagnis etableringsfase og de første danske togter direkte til Kina. Tiden efter 1808 er kun kort afhandlet, da kinainteressen nu ikke mere var så udtalt som før. Fremstillingen fokuserer særlig på porcelæn, lysthuse samt møbler og kun i mindre grad inddrages lakarbejder og tekstiler. Men som følge af den anvendte metode med at udvælge enkelte stykker til granskning er fx. Bredo L. Grandjeans bog om importporcelænet fra Canton 1700-1822 ingenlunde overflødiggjort. I kinaværkets afsnit om kinafarten bringes intet nyt, tværtimod har forfatterne viderebragt den misvisende traditionelle opfattelse, at togterne i almindelighed var farefulde og risikable.

Sluttelig kan en økonomihistoriker ikke undlade at påpege følgende. Asiatisk Kompagnis returladninger fra Kina var næsten rene theladninger, som regel udgjorde theerne nemlig 85-90 % af lastens værdi; i den eneste returladning, der lader sig rekonstruere på grundlag af Rasch og Sveistrups standardværk om kompagniet i den florissante periode, repræsenterede porcelæn 3 % og silkestoffer 6 % af den samlede værdi. Ydermere var langt størsteparten af porcelænet gement masseproduceret brugsgods: the- og kaffekopper udgjorde halvdelen af det her hjembragte porcelæn, vidt forskelligt fra bogens unikke bestillingsporcelæn.

Ved siden af alle sine utvivlsomme kunsthistoriske fortræffeligheder har det foreliggende værk endnu engang bragt i erindring, i hvor høj grad vi derudover savner en omfattende behandling af den økonomisk så centrale kinahandel.

Erik Gøbel

Hans Chr. Bjerg og John Erichsen: Danske Orlogsskibe 1690-1860. I-II, 396 sider med illustrationer. Lademann 1980. Kr. 3.200.

Aldrig tidligere er et så fornemt marinehistorisk værk blevet udgivet herhjemme. Baggrunden herfor er Rigsarkivets registrering af en i international sammenhæng enestående samling af skibstegninger, der stort set inde-

holder tegninger af alle de danske krigsskibe, som blev bygget i perioden 1690-1860.

Værket er inddelt i to bind. Det første er et tekstbind, der dels indeholder et afsnit om skibenes konstruktion skrevet af marinehistorikeren, arkivar Hans Chr. Bjerg, dels et afsnit om skibsudsmykningen af kunsthistorikeren, museumschef John Erichsen, som ikke hidtil har faret til søs. Det er i øvrigt illustreret så overdådigt, at det rettelig må betegnes som en billedbog. Det andet bind er et plancheværk, der omfatter ornamentertegninger, som er gengivet i en meget fornem kvalitet.

Formålet med bogen har været at udgive en oversigt og en selektiv kildeudgave over skibsbyggeriet og skibsudsmykningen i sejlkrigsskibenes æra. Hovedvægten er lagt på skibsornamenteringen, som er et hidtil upåagtet emne inden for kunsthistorien. Indtil dato har det kun været behandlet i nogle tidsskriftartikler, i en stencileret afhandling af pioneren inden for området, orlogskaptajn Preben Holck og endelig i Hanne Poulsens nylige oversigtsværk »Gallionsfigurer og ornamenter på danske skibe og i danske samlinger«, som imidlertid koncentrerer sig om handelsskibe.

Når skibsbygningen også skildres, er årsagen den, at konstruktionen er den naturlige forudsætning for udsmykningen, og dette aspekt af orlogsskibenes historie ved vi mere om, idet der foreligger en del ældre værker og en række nyere artikler om emnet, bl.a. af Hans Chr. Bjerg, som har ledet registreringen af Rigsarkivets skibstegninger.

Bjerg har taget sit udgangspunkt i administrationshistoriske forhold ved beskrivelsen af, hvorledes skibsbyggeriet foregik. Selve det håndværksmæssige arbejde ved bygningen af skibene bliver kun i mindre omfang behandlet, fordi vor viden herom desværre er sparsom. Indledningsvis redegøres for udviklingen i det 17. århundrede, hvor skibstegningen efterhånden blev et nødvendigt led i konstruktionsprocessen. I denne periode bestræbte den danske marineledelse sig på at skabe et nationalt skibsbyggeri – uafhængigt af udenlandske konstruktører. Dette mål blev nået i midten af det næste århundrede. Hermed ophørte imidlertid ikke den udenlandske indflydelse – det gjorde den aldrig – men først på dette tidspunkt blev de danske skibskonstruktører så dygtige, at man kan tale om et selvstændigt dansk skibsbyggeri. Herefter var konstruktionen af krigsskibene heller ikke længere et så omdiskuteret emne, der i værste fald kunne koste en fabrikmester – skibskonstruktør – hans embede. Det man ofte havde været uenige om var, hvilken udenlandsk byggemåde, der skulle ligge til grund for konstruktionen. Under en sådan debat kom man ind på, hvilke egenskaber et orlogsskib skulle besidde. Skulle det være en god sejler og udgøre et solidt underlag for artilleriet? Eller skulle det blot besidde en af disse egenskaber? Opfyldelsen af begge egenskaber var nemlig en meget svær opgave, der vanskeliggjordes af begrænsede økonomiske midler og de danske farvandsforhold, således at der var grænser for, hvor store skibene kunne bygges.

I sin fremstilling går Bjerg kronologisk frem, idet han benytter de forskellige fabrikmestres embedsperioder som kapitler i historien. Det er en velskrevet men desværre på nogle punkter mangelfuld redegørelse for skibsbyggeriet. Allerede fra starten mister man i nogen grad overblikket, fordi man ikke tilstrækkeligt introduceres til emnet. Der mangler en letforståelig teoretisk omtale af principperne for konstruktionen af krigsskibe samt datidens viden herom – navnlig artilleriets store betydning. Endelig savner man en afslutning af en eller anden art. Denne mangel er beklagelig, fordi udviklingen frem imod et selvstændigt dansk byggeri af orlogsskibe ikke træder tilstrækkeligt klart frem i Bjergs fremstilling, der i lidt for høj grad domineres af fabrikmesterens tilfældige embedsperioder. Det ville have været langt bedre med en inddeling, hvor de forskellige faser i udviklingen havde ligget til grund for kapitelinddelingen.

I forhold til den eksisterende forskning fremlægger forfatteren ikke ret meget nyt, dels fordi han tidligere har publiceret nogle af sine synspunkter i en række artikler, og dels fordi der allerede foreligger et udmærket værk om bygningen af danske orlogsskibe i perioden 1790-1850¹⁾ Fremhæves må dog Bjergs nye og interessante omtale af Danneskjold-Samsøes rolle ved fabrikmester Benstrups fald.

Der vil næsten altid være en del småfejl i en større afhandling, hvilket også er tilfældet her. På et punkt er misforståelserne imidlertid så grove, at de ikke kan forbigåes, nemlig med hensyn til skibsartilleriet. De to værste tudser skal nævnes. På side 45 oplyses, at en række nye bombarderskibe var »forsynede med mortérkanoner«? Det korrekte udtryk er armeret med morterer. Endnu værre er dog Bjergs oplysning på side 54 om, at en brig var et tomastet mindre fartøj med et lukket batteri. Briggen havde *ikke* et lukket batteri, men et åbent batteri, d.v.s. at kanonerne stod på dækket.

Bjergs afsnit indeholder således både med hensyn til disponeringen og detaljerne en række åbenlyse svagheder, som man ikke havde forventet, da han har et omfattende marinehistorisk forfatterskab bag sig. Nu er teksten heldigvis ikke altafgørende. De mange smukke illustrationer udnyttes så godt, at resultatet alligevel bliver en spændende oversigt over de danske orlogsskibes konstruktion.

I John Erichsens afsnit redegøres der indledningsvis for skibsornamentikkens elementer og for hvilke kilder, der er til rådighed for forskningen.

Ligesom skibsbyggeriet var præget af engelske og især franske konstruktionsprincipper, var også udsmykningen af skibene præget af de samme nationer. I en række kronologiske kapitler, der er bygget op omkring de enkelte billedhuggermestres embedsperioder, skildres nu udviklingen, idet man først introduceres til barokken, siden til rokokoen og endelig nyklassicismen. I den forbindelse er det interessant, at disse velkendte stilarter først slog igennem væsentlig senere inden for skibsudsmykningen end inden for andre kunstformer, hvilket vidner om en vis konservativ holdning både hos billed-

1. J.H. Schultz: Den danske marine 1814-1848. I-II. Kh. 1930-32.

huggeren og hos de myndigheder, der godkendte ornamentstegninger. Men uanset hvilke stilarter, der lå til grund for udsmykningen af skibene, så var de meget overdådigt ornamenterede frem til 1790'erne, hvorefter de udsmykkes langt mere enkelt. Denne ændring var ikke blot æstetisk begrundet, den skyldtes også praktiske og økonomiske forhold.

Ud over skibudsmykningens almindelige kunst- og stilhistoriske udvikling behandler Erichsen også billedhuggermestrenes indsats og kulturelle betydning. Vor viden om disse mestres gøren og laden er delvis begrænset, da de kun var én blandt mange håndværksmestre i skibsbygningsprocessen; men netop fordi deres ornamentstegninger skulle godkendes af fabrikmesteren og kongen er der her bevaret et ganske omfattende materiale, som naturligt er grundlaget for forfatterens fremstilling. Han inddrager også andre kildegrupper; først og fremmest Orlogsmuseets bevarede ornamentsmodeller, der blev udført på baggrund af den kongelig approberede tegning. Desværre har vi kun fragmentarisk bevaret resultatet af alle anstrengelserne – de færdige skibsornamenter.

Men på trods af disse huller i kildematerialet har John Erichsen alligevel formået at give en særdeles spændende og kompetent redegørelse for de danske orlogsskibes udsmykning, der ikke blot er helstøbt, men også rig på en masse detaljer til glæde for både den marine- og kunsthistorisk interesserede.

Kun på et enkelt punkt kan der måske være grund til en kritisk bemærkning. Ligesom for Bjergs vedkommende forekommer inddelingen af kapitlerne i embedsperioder – i dette tilfælde billedhuggermestrenes – forståelig men ikke videre overskuelig. Det er opfattelsen, at fremstillingen ville vinde i overskuelighed, hvis f.eks. de forskellige kunsthistoriske stilperioder havde ligget til grund for disponeringen af fremstillingen.

Som afslutning på omtalen af tekstbindet må det fremhæves, at det er forsynet med et godt noteapparat, en række meget nyttige bilag over kildematerialet og endelig med et udmærket engelsk resumé.

En anmeldelse af plancheværket er vanskelig, fordi det er svært med ord at beskrive de mange dejlige tegninger. Det er dog værd at gøre opmærksom på, at det næsten udelukkende har relation til John Erichsens redegørelse for skibudsmykningen, og i den forbindelse bliver det brugt på fortrinlig måde. Alle plancherne er ikke alene meget smukt gengivet, de er også repræsentative for skibudsmykningens historie. Den eneste indvending, der kan rettes mod dette bind, er tegningernes store format – 42 x 30 cm – hvilket formodentlig er årsagen til, at hele værket er udgivet i dette format, der efter anmelderens mening er unødigt stort, fordi tegningerne alligevel er formindskede i forhold til originalerne, og de sagtens kunne tåle en yderligere reduktion.

Men selvom man måske både taber pusten over formatet og prisen, fascineres man alligevel over dette pragt-værk, hvis lige ikke hidtil er set; blot er det ærgerligt, at teksten ikke på alle punkter er af samme kvalitet som de smukke illustrationer.

Ole L. Frantzen

Bente Kjølbjerg: I Holbergs fodspor. En vandring gennem København i første halvdel af 1700-tallet = Politikens historiske bibliotek, [11]. Politikens forlag. Kbh., 1977. 224 s., ill. (billedred. John Erichsen). Kr. 58.

De talrige steder i Holbergs forfatterskab, hvor der henvises til bestemte københavnske lokaliteter og fænomener, danner grundlaget for denne »guide« over København på Holbergs tid (ca. 1720- ca. 1750). Bente Kjølbjerg har sørget for den forbindende tekst, John Erichsen for billeder.

Efter en kort indledning, der skildrer Holberg som bymenneske, føres læseren vha. Holberg-citater gennem Københavns gader ad en rute, der begynder ved Vesterport og slutter ved Østerport. Kapitlerne følger naturligt efter hinanden; egentlige vanskeligheder synes forfatteren kun at have haft med to kapitler, »branden 1728« og »gadesnavet og trafikken«, der noget vilkårligt er sat ind mellem et kapitel om Købmagergade-kvarteret og et om Slotsholmen. Bagest i bogen findes kildehenvisninger og et stedregister. Kildehenvisningerne, som udelukkende er til Holbergs værker, er ufuldstændige, der mangler mindst 15 henvisninger. Stedregistret er derimod fortrinligt. Desuden findes på omslagets inderside et nutidigt kort over det indre København, som sikkert kan være til hjælp for mange læsere, også selv om bogens vandring ikke er indtegnet, i modstrid med hvad der hævdes i kortteksten.

Holberg er altid god, og da mindst $\frac{2}{3}$ af teksten er ordrette Holberg-citater, så følger det næsten af sig selv, at det i det store hele er en fornøjelse at læse bogen, selv om det kan være anstrengende at springe rundt i Holbergs forfatterskab fra det ene skuespil til det andet og fra den ene epistel til den anden.

Bogen har if. forordet to formål. Den skal (1) sige noget »om Holberg og om hans forhold til sine nærmeste omgivelser« (2) fortælle om datidens København (s. 7). Det første formål må bogen siges at opfylde – den kan som Holberg-citatmosaik så at sige ikke andet. Hvad den får sagt om København er mere usikkert. Bente Kjølbjerg tager tilsyneladende alt, hvad Holberg skriver, for pålydende. Men det skal man ikke gøre. Således er Holbergs yderst livfulde og tilforladelige reportage om Københavns brand 1728 (cit. ss. 142-47) et mere end tvivlsomt bidrag til byens historie, idet Holberg i sin beretning har indflettet talrige citater fra Plinius' beskrivelser af Vesuvus udbrud i året 79 og af en brandkatastrofe i en lilleasiatisk by (A. Kragelund, *Ludvig Holbergs Tre Levnedsbreve 1728-1743*, III. 1965, s. 70). Holberg narrer, hvor han kan komme af sted med det.

Bente Kjølbjergs idé om en vandring gennem København vha. af Holbergs skrifter er ganske fiks, omend knap så original, som hun søger at give det udseende af. I 1884 udgav O. Nielsen *København paa Holbergs Tid*. Dette værk nævner Bente Kjølbjerg ikke, men det burde hun måske have gjort, for O. Nielsen henviser så vidt jeg kan se til alle de steder i Holbergs komedier, som Bente Kjølbjerg citerer. Desuden har Kjølbjergs egen tekst flere steder en forbavsende lighed med O. Nielsens (Kjølbjerg s. 69 =

Nielsen s. 41; K. s. 108 = N. s. 270; K. s. 128 = N. s. 212 o.s.v.).

Bente Kjøbye skriver i forordet, at »hele Holbergs bindstærke produktion er blevet gennemgået med det formål at finde alle de københavnske lokaliteter, Holberg nævner.« Her tror jeg, forfatteren går i Holbergs fodspor og forsøger at holde læseren for nar. Det er mit gæt, at forfatterens arbejde med Holbergs forfatterskab fortrinsvis har bestået i at udskrive (1) de passager i komedierne, som O. Nielsen henviser til (2) de bemærkninger om København, som kan findes via registerbindet til F.J. Billeskov Jansens 8-binds udgave fra 1944-54 af Holbergs epistler (»essays«). Er dette tilfældet, har man samtidig forklaringen på, at så godt som alle de gengivne Holberg-citater er hentet enten fra komedierne eller fra epistlerne. Komedier og epistler er kun en del af Holbergs forfatterskab, og det er svært at tro, at det ikke skulle være muligt at finde egnede bemærkninger om København andre steder i Holbergs »bindstærke produktion«, f.eks. i nogle af hans historiske arbejder.

Thorild Kjærgaard

Svend Cedergreen Bech: Brev fra Dorothea. Af Charlotta Dorothea Biehls historiske breve = Politikens historiske bibliotek, 8. Politikens forlag. Kbh., 1975. 318 s., ill. Kr. 45.

I februar, marts og april 1784 skrev den da 53-årige forfatterinde Charlotta Dorothea Biehl en række meget lange breve med historisk indhold til sin kæreste, den 20 år yngre hofmand Johan Bülow. Disse historiske breve, som talmæssigt kun udgør en lille del af de næsten 450 breve, som Dorothea Biehl skrev til Johan Bülow, er senere sammen med et lille tillæg blevet udgivet, nu i alt tre gange. Første gang i 1865-66 af J.H. Bang, derefter omkring århundredskiftet af Louis Bobé og nu i en noget beskåret udgave ved Svend Cedergreen Bech.

De historiske breve handler hovedsagelig om hoffivet fra Christian VI's tronbestigelse (1730) til Struensee's fald (1772). Dorothea Biehl havde ikke selv sin gang ved hoffet, men gennem sin og faderens omgangskreds havde hun udmærkede kilder til, hvad der foregik. Som Louis Bobé har påvist, så kan der almindeligvis ikke være tvivl om, at de mange complicerede hofintriger og erotiske forviklinger, der berettes om i brevene, er korrekt gengivet.

Nøglepunktet i Dorothea Biehls breve er udviklingen inden for det ret snævre persongalleri, som hoffet udgjorde. Hun undersøger, hvordan balancen i hofgruppen påvirkes, hver gang der sker tilgang eller afgang, ikke blot blandt de centrale personer (konger og dronninger), men også blandt bipersonerne (hofmænd, hofdamer, elskere og elskerinder). Hun er en mester i at vise, hvordan små og i begyndelsen ganske ubetydelige begivenheder kunne forplante sig og flere gange bringe hele hoffet i krise.

Dorothea Biehls horisont er begrænset. Til gengæld er hun suveræn på sit felt, hvor hun kan måle sig med de største, f.eks. Saint-Simon, hvis *Mémoires* fra Ludvig XIV's hof var begyndt at udkomme i 1781, tre år før

Dorothea Biehl begyndte på sin beretning om livet ved Christian VI, Frederik V og Christian VII's hof.

For at gøre de 200 år gamle tekster mere tilgængelige har Svend Cedergreen Bech moderniseret, eller, som der står på omslaget, »oversat« Dorothea Biehls sprog til moderne dansk. Ønsket om at gøre brevene mere tilgængelige er al ære værd, men en nænsom gendigtning som forsøgt her er ikke vejen. Charlotta Dorothea Biehls elegante stil tåler det ikke og forvandles til en træt, undertiden knudret prosa.

Thorild Kjærgaard

Jørgen H. Monrad: Den københavnske klub 1770-1820. 2. opl. Århus, 1978. VIII + 155 s., ill. Kr. 25.

Det meste af, hvad der er skrevet om det københavnske klubliv i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, er fra århundredskiftet, hvor Knud Bokkenheuser, Fr. Nygård og A.H. Winsnes udsendte en række bøger om bl.a. Drejers Klub, Efterslægtsselskabet og Det norske Selskab. En samlet fremstilling af klubberne, der var et betydningsfuldt led i den indflydelsesrige offentlige opinion, der opstod i slutningen af 1700-tallet, har aldrig eksisteret. Jørgen H. Monrad bør derfor roses for at have taget dette centrale emne op i den her foreliggende bog, oprindelig udarbejdet som specialeafhandling ved Århus Universitet.

Men dermed er også stort set sagt, hvad der kan siges af positivt om dette arbejde. Fremstillingen er ikke bare rodet og selvmodsigende, men også fyldt til randen med skråsikre, slet underbyggede påstande om den sociale og økonomiske udvikling i Danmark og hele Europa med i det 18. årh. Sproget er opblæst, selvhøjtideligt og humørløst, og så hjælper det jo ikke meget, at »en moderat brug af fremmedord og en modarbejdning af akademisk stil og unødigt teoretiseren [har] været tilsigtet gennem kapitlerne« (s. VIII).

Først og fremmest er bogen dog et vidnesbyrd om, at forfatteren hverken kender eller behersker sit stof. Allerede på de første sider (8-14) kører han håbløst fast i den tyske filosof Jürgen Habermas' offentlighedsteorier, som angiveligt har leveret begrebsapparatet til denne analyse af »tidligkapitalistiske, borgerlige offentlighedsmanifestationer på material-historisk grundlag« (s. IV). Senere afsløres en konkret uvidenhed om europæiske og danske forhold i 1700-tallet, som gør, at bogen må frarådes for ikke-kendere. Pitt var ikke, som oplyst s. 97, engelsk gesandt i København i 1790'erne, men britisk premierminister. E. Reverdil var ikke en ledende personlighed i reformregeringen efter 1784 (s. 107). Han havde forladt landet i 1772, og vendte aldrig tilbage. I modsætning til hvad der hævdes s. 109 blev fæstevæsenet ikke ophævet i landboreformtiden, og der var ingen planer om at gøre det. Otto Thott offentliggjorde aldrig noget om nødvendigheden af landboreformer, og F.W. Wedel-Jarlsbergs skrifter var ikke et angreb på de bestående forhold i landbruget, men tværtimod et forsvar for det eksisterende system (se s. 109). P.A. Heiberg ophørte ikke med »sine

offentlige forelæsninger« efter udstedelsen af den stærkt restriktive presselov af 27.9.1799 (s. 134) – han ophørte med at udsende ugebladet *Læsning for Publikum*. Det er ikke rigtigt, at koncerterne i Det harmoniske Selskab og i Drejers Klub er det første eksempel på et offentligt musikliv i København (s. 75). Der var et regelmæssigt, offentligt koncertliv i København fra senest 1727 (Nils Schiørring, *Musikkens Historie i Danmark*, 1. Kbh., 1977, s. 336). Listen s. 55 over de københavnske klubber 1772-1820 er usystematisk og stort set værdiløs, da den er uden kildeangivelser, og gennemgangen ss. 99-102 af biblioteket i Drejers Klub er nærmest latterlig. Tilsyneladende tror forfatteren, at han er den første, som har været opmærksom på bibliotekskataloget fra Drejers Klub (se s. 101, n. 2), endskønt det er nævnt mange steder i litteraturen. P. M. Mitchell har endda skrevet en artikel om det i *Fund og Forskning*, 1960 85-99.

Det mest bemærkelsesværdige ved denne bog er dog trods alt, at den har kunnet godkendes som speciale ved Århus Universitet, og at den, som der står i en forbermærkning, »har vist sig anvendelig på nogle af de humanistiske institutter på Århus universitet i forbindelse med undervisning i videnskabsteori, periodelæsning og musikhistorie« i en sådan grad, at det har berettiget udsendelsen af et andet oplag.

Thorkild Kjærgaard

Mønstertegning til kniplinger. Et øvelseshæfte fra 1700-tallet. Udgivet af Ebba Busch. Nationalmuseet 1980, 145 sider, ill. med engelsk resumé, kr. 98.

De såkaldte Tønderkniplinger har for mange af vore forfædre været en eftertragtet og kostbar vare. I 1700-tallet var det utvivlsomt kun de allerøverste på samfundets top, der kunne erhverve sådanne kniplinger, hvorimod kniplingerne i begyndelsen af 1800-tallet nåede ud også til bondestanden.

Frembringelse af kniplinger anses traditionelt som et kvindearbejde, og mange af de endnu bevarede kniplinger er af en meget høj håndværksmæssig kvalitet. Ikke uden grund vækkes lysten til at trænge bag om processerne for de færdige produkter. I den ovennævnte bog åbner Ebba Busch døren til knipleindustrien en smule på klem. Man konfronteres med en af 1700-tallets førende kniplingsfabrikker, der i 1761 androg Kommerce Kollegiet i København om, at der blev stillet faglige krav til den, der ønskede at nedsætte sig som fabrikant. Han skulle bl.a. gennemgå en 7 års oplæring i at tegne kniple-mønstre – da det ikke var at forvente at kvinderne selv kunne udarbejde mønstre. Dertil skulle den unge fabrikantelev vejledes i at skaffe mønstre fra Europas hovedcentre samt oplæres i at føre dem à jour til den tønderske industri. Hvorvidt disse krav blev stadfæstet kommenteres ikke nærmere. Men fakta er, at der kendes et større antal mønstertegninger, og forfatteren har på Städtisches Museum i Flensborg fremskaffet to øvelsesbøger til udarbejdelse af kniple-mønstre. Tegningerne er udført af en ung mand, der i 1778 kom i lære som kniplingshandler hos

Christian Nissen i Højer. Tegneundervisningen foregik ved, at eleven skulle kopiere stiliserede blomstermotive og udføre dem spejlvendt. Øvelseshæfterne omfatter 112 sider, og der er en tydelig udvikling i tegningernes sværhedsgrad. Det er nogle overordentlig smukke tegninger, der kan anvendes som inspirationskilde for vor tids tekstiludøvere. Men er man specielt interesseret i den historiske udvikling bag kniplingerne, kunne man have ønsket en mere omfattende indføring i denne industri, end det fremgår af bogens yderst korte indledningsafsnit. En litteraturliste ville have været en hjælp for den interesserede læser.

Spørgsmålet rejser sig nemlig, har det været alment udbredt med en sådan tegneundervisning? Mønsterbøger cirkulerede fra kniplecentrene i Flandern og andre overleveringer fortæller, at kvinder fra Brabant indvandrede til Tønder og Vestslesvig, og der videregav deres kunnen. Mon ikke de dygtige kniplersker fra Tønderregionen også selv udformede mønstre?

Bogens største fortjeneste er, at der gøres opmærksom på et spændende emne, der fortjener en større opmærksomhed end hidtil. For anmelderen forekommer det umiddelbart spændende ikke alene at få afdækket industriens kunsthistoriske afhængighed eller egenart, men også arbejdsforholdene mellem fabrikker og de kvindelige arbejdere. At forholdet ikke altid har fungeret tilfredsstillende antydes s. 7 idet det nævnes, at fabrikanten Christian Nissen gentagne gange i årene 1781-85 måtte indstævne kniplersker, fordi de havde undladt at indlevere bestilt arbejde til trods for, at de havde modtaget pengeforsku!

Bodil K. Hansen

Thorkild Kjærgaard: *Konjunkturer og afgifter*. C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet. Landbohistorisk Selskab. 1980. 287 s., ill., kr. 152.50.

I vinteren 1787/88 udarbejdede C.D. Reventlow en omfattende betænkning om hoverivæsenet i Danmark til brug for Den Store Landbokommission. Denne i høj grad centrale kilde til den klassiske landboreformtids historie har Landbohistorisk Selskab hermed valgt at udgive for – ganske vist med lidt forsinkelse – at markere Selskabets 25-års jubilæum.

Publikationens forberedelse har indebåret et stort arbejde, herunder ikke mindst en betydelig forsknings- og forfatterindsats, der dels bliver udmøntet i en indledning på et halvt hundrede sider, dels i bogens øvrige udstyr samt i det vældige annotationsapparat. Hele opgaven er lagt i hænderne på seniorstipendiat Thorkild Kjærgaard, der må siges at stå nær til at løse den., Udgifveren/forfatteren har beskæftiget sig med dansk landbohistorie i en årrække og erhvervet sig megen viden om 1700- og 1800-tallets landboforhold. Desuden har han især interesseret sig for det kildemateriale, som kaster lys over hele det problemkompleks, som hoveriet var. T.K. nærmer sig spørgsmålet om hoverifænomenet som sådant i bevidstheden om, at det kun dårligt lader sig udforske som et

isoleret emne, al den stund hoveriet på alle ledder og kanter udviklede sig under indflydelse af de til enhver tid eksisterende økonomiske, sociale, driftstekniske – og flere andre faktorer. Med titlen: Konjunkturer og afgifter over sin kildeudgivelse, har forfatteren således også betonet vigtigheden i at betragte hoveriet i en stor sammenhæng.

Den lange indledning er underinddelt i 11 afsnit, hvoraf T.K. anvender en del til en indføring i hoveriets hovedproblemer, dets betydning for dansk godsdrift i 1700-tallet, dets optræden i samtidens offentlige debat og de mere eller mindre vellykkede forsøg fra statsmagtens side på at regulere hoveriet ved lovgivning. T.K. påpeger herunder en række forhold, som forskningen omkring landboreformtiden endnu ikke har kastet tilstrækkeligt lys over. Eksempelvis er det, som det anføres, stadig et uafklaret spørgsmål, *hvad* der egentlig holdt landgilden på et stabilt niveau helt frem til 1792, hvor der ved lov blev givet adgang til at forhøje den. Endnu vides ej heller meget om, hvordan driftsforbedrings-, intensiviserings- og dyrkningsmetoder i virkeligheden toges i anvendelse under indtryk af skiftende konjunkturer. Hvad konjunkturbevægelserne angår, udstikker T.K. dem groft til to hovedfaser: En lavkonjunktur frem til ca. 1750 og herpå en opadstigende linie til omkring 1800. Dette er der jo ikke noget nyt i, men forfatteren anlægger et mere nuanceret syn på den driftsøkonomiske udvikling af 1700-tals-landbosamfundet, som ikke levner slet så megen plads for forestillingen om to ret så kategoriske faser: Der argumenteres i stedet ganske godt for, at perioden indtil århundredets midte ikke bør opfattes som en slags dvaletilstand eller som en stagnationspræget tidsalder i landbruget. Kobbeldbrugets indførelse og anvendelsen af kløveren i sædrotationen var allerede ret almindelige fænomener omkring 1740, – her kan det vel tilføjes, at også hollænderidriften fik en vis udbredelse før 1750.

Egentlig er T.K.s opfattelse den, at selve grundlaget for gårdmændenes dominerende indflydelse i det 19. og 20. århundredes samfundsliv, blev skabt i perioden før reformlovgivningen; det var i højere grad konjunkturerne end det var reformerne, som satte skub i udviklingen.

Hvad selve hoverivæsenet angår, fremfører T.K. den hovedtese, at den generelle, kraftige hoveriforøgelse i sidste halvdel af 1700-tallet ikke nødvendigvis er blevet følt af bønderne som en stadig tungere hoveribyrd. Der gives ganske vist masser af kildesteder, som indeholder postulater om øgede hoveripligter og om arbejdsbyrder som angiveligt skulle have nærmet sig det menneskeligt umulige, men mange af udsagnene kommer fra bønderne selv, og de er tilmed ofte blevet fremsat i tilspidsede situationer, eksempelvis i vidneafhøringer under retslige opgør med herskerne. Et voksende hoveri behøvede, som T.K. ser det, imidlertid ikke at have forhindret, at gårdmændene mærkede større velstand, såfremt også ydeevnen på deres brug steg forholdsmæssigt på samme tid. Alligevel tager han dog det forbehold, at de indførte forbedringer i gårddriften muligvis kan være blevet opslugte af stigende indfæstninger – og hoveri, men egentlig tror T.K. kun på dette som en teoretisk mulighed.

I løbet af sine sysler med landboreformtiden er T.K. tilsyneladende blevet godt træt af gang på gang at finde de samme panegyriske skildringer af Reventlow som

offentlig eller privat person. Rigtigt er det nu også, at de biografiske- og andre bidrag ofte har lånt fra de foregående værker i højere grad, end de har inddraget nye kilder i Reventlow-forskningen, og at H. Rasmussens kategoriske formulering fra 1884: »Reventlow er et af de få mennesker, om hvem intet ufordelagtigt kan siges« – endnu i det store og hele står uimodsagt. – Således provokeret fremsætter T.K. nu hvor lejlighed byder sig, *sin* ganske koldblodige og ikke just ærbødige mening om denne i dansk historie næsten sakrosante personlighed: Reventlow havde som ægte barn af sin tid og også samme tids sociale fornemmelser i blodet. Han var ikke synderligt hævet over sine medmennesker i fordomsfrihed eller i idealisme, og når han optrådte hjemme på godset iført norsk bondekoft efter at have smidt embedskostumet (»Slavekitlen med Flitter og Baand«), har han næppe i sit hjertes inderste følt nogen større solidaritet med sine undergivne. Snarere benyttede Reventlow sådanne stunder til at slippe noget af det krukkeri løs, der ifølge forfatteren prægede ham livet igennem. Som understøttelse for sin formodning om, at Reventlow i virkeligheden så på samfundets laveste klasser med nedladdenhed og foragt, anføres den passage i hans hoveribetænkning, hvor godsejerens revselsesret over for tyendet behandles.

Det tør siges, at man her præsenteres for et nyt syn på Reventlow, men det har næppe været T.K.s mening, at dette flygtigt maalede portræt, omfattende 3 af bogens sider, skal opfattes som en seriøs omvurdering af manden. Før der foreligger en gennemdokumenteret ny biografi, udarbejdet på grundlag af alt relevant kildemateriale, kan der dårligt tales om en eventuel nyvurdering. En sådan *ville* utvivlsomt kunne få halet personen noget ned i retning af de almindelige dødeliges plan, men det er en anden historie.

Indledningsvis gør T.K. også rede for hovedlinierne i den tankegang, som lå bag betænkningen. Blandt andet diskuterer han spørgsmålet om, hvorvidt det var 1771-niveauet eller 1788-niveauet for hoveriet, Reventlow tænkte sig som udgangspunkt for videre regulering. Det fastslås, at realiteten i betænkningens undertiden noget forblommede ord om hoveriets omfang var, at det foresloges stabiliseret på det bestående 1788-niveau. Når Reventlow bragte 1771-forordningen frem i forbindelse med spørgsmålet om hoveriets omfang, anser T.K. blot dette, som et ønske fra hans side på at legitimere de tilrådede forholdsregler, og i samme forbindelse anfører T.K., at et af tidens karakteristika var, at man foretrak at udlægge nye lovforslag og nye love, *som om* der var tale om at supplere en allerede bestående retstilstand.

Indskudsvis kan det hertil bemærkes, at den omtalte laden-som-om tilsyneladende blev videreført af næste generations jurister, og det således, at man i visse tilfælde foretog en ringslutning tilbage til ræsonnementer i selve Landbokommissionens publicerede forhandlinger. Med henvisning til disse finder man blandt andet hos A.S. Ørsted i 1820'erne den forestilling, at Danske Lov længe var blevet »forstået og anvendt« på en for bonden særdeles ugunstig måde, men at Chr. 7.s forordninger fra 1787 dog i det væsentligste hvilede på grundsætninger, som var hentet fra selve loven, »skønt de ved misbrug og vrang fortolkning ikke forhen var trådte i kraft«.

Hoveribetænkningen kendes i fire renskrifter, og som grundlag for udgivelsen er det eksemplar benyttet, der har udgjort Reventlows faste arbejdsPapir. Dette var udstyret med de anmærkninger, som han efterhånden indsatte på basis af en række responsa, han havde indhentet ved at rundsende betænkningen til en kreds af personer. Der var her tale om uofficielle rådgivere, hvis ekspertise han ønskede at drage nytte af, og deres forskellige responsa afsatte spor i form af 135 uddrag, der under ét kom til at danne en række sammenhængende kommentarer til hoveribetænkningen. Reventlow gik selv ud fra, at kommissionsarbejdet ville blive koncentreret om hoverispørgsmålet i løbet af sensommeren 1788 og forestillede sig, at en ny hoveriforordning kunne ligge færdig og parat til ikrafttrædelse pr. 1/5 1789. Imidlertid afbrød Landbo-kommissionen sine møder d. 19. maj 1788, og der gik næsten 2 år, før den igen trådte sammen.

Historikerne har hidtil tolket denne afbrydelse som en besindig og bevidst afventen hos Kommissionen, hvorunder man kunne vurdere resultaterne af de allerede iværksatte reformer. T.K. er imidlertid ikke enig i denne udlægning: Reventlows energiske arbejde med betænkningen, der i det mindste kan følges indtil september 1788, viser snarere, at der var tale om en ufrivillig afbrydelse. Kommissionsmøderne blev formentlig indstillede på grund af opdukkende politiske foreteelser, – oprørstendenser blandt bønderne, stigende opposition blandt de mindre provinsgodsejere.

Mødevirksomheden genoptoges først i marts 1791 hvorefter man trådte sammen i alt otte gange indtil juni samme år. På disse møder indtog hoverispørgsmålet den centrale plads i drøftelserne, men man nåede ikke længere end de to tredjedele af betænkningen igennem. Herpå brød Reventlow af og rundsente et endnu ufærdigt forordningsudkast til en kreds af private rådgivere i lighed med hans fremgangsmåde i 1788. Han betonedes sagens hastekarakter og rykkede for hurtige svar.

På mødet d. 16. juni blev forordningsudkastet imidlertid taget af dagsordenen til fordel for et forslag til plakat om indgåelse af frivillige hoveriforeninger mellem gods- ejere og bønder. Proceduren for plakatens vedtagelse og udgivelse fik et forceret præg, og det har været, – og er fremdeles ifølge T.K., stadig en gåde, hvad eller hvem, der stod bag denne kursændring i kommissionsarbejdet. – Dog antages det, at kronprinsen, A.P. Bernstorff og H.E. Schimmelmann m.fl. har haft afgørende ord. Hvorom alting var, betød plakatens udgivelse, at et vældigt forudgående arbejde i kommissionen nærmest blev gjort til intet.

Under det videre begivenhedsforløb blev forordningen af 15. juni 1792 udgivet, og denne gav i sin § 10 tilladelse for godssejerne til at forhandle frit med bønderne om landgildens højde på udskiftede gårde. T.K. kommer ikke ind på, hvilke nærmere omstændigheder, der omsider bevirkede, at fastafgift-tanken nu endelig led nederlag over friafgift-tanken i den beslutningstagende politiske inderkreds, skønt det fri afgiftssystem med dette skridt fik sin officielle knæsettelse i Danmark. Det betones blot, at forskningen ikke hidtil har erkendt, at man heri må konstatere et systemskifte i landboreformlovgivningen.

Udviklingen i hoverisagen fra medio juni 1792 til udgivelsen af den endelige hoveriforordning af 6. december 1799, d.v.s. en periode på 7½ år, glider T.K. hen over på lette fjed, skønt overskriften til dette afsnit: Hoveribetænkningen og hoverisagen frem til 1799, vel egentlig måtte få læseren til at vente sig en mere detaljeret gennemgang. Der oplyses intet nærmere om de diskussioner og overvejelser, som har ført frem til 1799-forordningen, men dette er vel anset for overflødigt, når man kan betragte denne forordning som det logiske slutresultat af de tidligere udgivne plakater om indgåelse af frivillige hoveriforeninger samt deres praktiske konsekvenser. T.K. fastslår, at det vedtagne retsgrundlag for hoveriet i 1799, uanset hvad der ellers er fremsat herom fra forskerside, til syvende og sidst blev en politisk sejr for Reventlow: De to forordninger af 25. marts 1791 og 6. december 1799 var begge direkte afledt af hans betænkning.

I udgivelsen er selve betænkningen placeret for sig, og anmærkningerne til den er anbragt samlede bagefter, – så langt, så godt. Imidlertid har såvel betænkning som anmærkninger et stort annotationsapparat, og noterne henviser ofte til andre noter, eller de viser tilbage til forskellige andre kildesteder. Der skal ikke her trættes med en beskrivelse af læseprocedurens forløb, men til almindelig »advarsel« for brugere, kan det i det mindste siges, at der kræves samtlige tommel- og pegefingre plus et uvist antal bogmærker for at opnå en blot nogenlunde ubesværet læseproces. Kunne en anden og mere praktisk indretning, for eksempel en omtrentlig fastholdelse af manuskriptets oprindelige opsætning, ikke have lettet studiet betydeligt?

Bortset fra disse tekniske ulemper er der al grund til at glæde sig over stoffet i noter og henvisninger. Det er generelt meget tekstforklarende og ofte mættet med supplerende oplysninger. Det synes at tale overbevisende om forfatterens fortrolighed med hans emne, og gennemgående bliver det også her vist, hvorledes mange faktorer indbyrdes spillede sammen under udviklingen i landbo-sektoren. Bogen har andet, end det allerede omtalte udstyr; sted-, person- og sageregistre bidrager sammen med diverse fortegnelser og oversigter til indtrykket af, at der med denne kildeudgivelse er præsteret et kyndigt og grundigt arbejde.

Lotte Dombernowsky

Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk politik i årene fra 1784. Bd. 2: Krigsfinansieringsproblemer 1789-93. Universitetsforlaget i Aarhus, 1980, 158 s., kr. 91.50.

Med denne bog har Hans Chr. Johansen for en ny 5-årsperiode fortsat den fremstilling af dansk økonomisk politik efter 1784, hvis 1. del – omfattende årene 1784-88 – i 1968 indbragte ham den økonomiske doktorgrad ved Aarhus Universitet. Da forfatteren har bebudet at ville føre fremstillingen frem til 1813/14 (bd. 1, s. 8, jf. s. 325), er der dog en god ende igen, før løftet er fuldt indfriet, og før den endelige og samlede vurdering kan foretages af

det særdeles nyttige rydningsarbejde, som her er i gang, og som den historisk engagerede fagøkonom har særlige forudsætninger for at gennemføre.

Det solide fundament under den samlede fremstilling af hele perioden 1784-1814 er dog allerede lagt med værket 380 sider store 1. bind. Det er forfatterens hovedtese, at merkantilismen i Danmark ikke afvikledes med Guldbergregeringens fald ved statskuppet den 14. april 1784, men fortsattes indtil 1813/14, da den med fatale øjeblikkelige virkninger for erhvervsliv og beskæftigelse brat afløstes af den klassisk-liberale økonomiske politik, som der hidtil har været tilbøjelighed til at mene, at allerede 1784-regeringen indledte. Forfatteren har derfor i 1. bind givet en beskrivelse af merkantilismen og dens udvikling i det lange tidsrum, den anses for at have præget staternes politik. Bl.a. påpeger han, at den i 1700-tallet får et væsentligt andet indhold end tidligere, herunder stærkere humane træk. Desuden gives der i 1. bind en fyldig gennemgang af de økonomiske opfattelser, som i øvrigt kommer til orde i århundredet, og af eftertidens bedømmelse af dansk økonomisk politik efter 1784. Ligeledes indeholder bind 1 en almindelig samfundsbeskrivelse ved periodens begyndelse og navnlig en grundig fremstilling af den meget komplicerede finansadministration og dens forskellige organer, som karakteriserer tiden, og hvorigennem den finansielle og økonomiske politik blev udført. Da dette 1. bind ikke har været omtalt i Fortid og Nutid, kan jeg i øvrigt henvise til min anmeldelse i *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., bd. V, 1971, s. 162-71.

Som undertitlen på bind 2 antyder, er perioden 1789-93 præget af de problemer, som rejste sig af den kortvarige og i og for sig ret betydningsløse krig, Danmark som Ruslands allierede ifølge mageskiftetraktaten af 12. august 1773 måtte føre med Sverige i efteråret 1788. Krigen kostede Danmark udgifter svarende til ca. ½ års normale statsudgifter; men et stift skattesystem og vanskelige låneforhold voldte finansieringen betydelige vanskeligheder. Den kastede, som forfatteren udtrykker det, sine skygger over statsadministrationens arbejde helt frem til 1792 og satte for en tid reformlovgivningen i stå.

Det forekommer mig, at forfatteren, hvis hovederinde både i bind 1 og 2 er at påvise, at der gennem finans- og pengepolitikken sker en ganske bevidst og virkningsfuld styring og stimulering af erhvervsliv og beskæftigelse, i 2. bind dog er lidt på retræte i forhold til 1. bind. At han med andre ord nu synes noget mere tilbøjelig til at erkende, at den førte politik også i væsentlig grad var bestemt af den bitre nødvendighed af at klare nogle statsfinansielle vanskeligheder og problemer, og at disse kunne være stærkere end de teoretiske anskuelser, som finans- og kommercemister E.H. Schimmelmänn og de øvrige folk i finansledelsen måtte være tilhængere af. Hans konklusion er, »at de teoretiske overvejelser nok var af nogenlunde samme indhold som i årene 1784-88, men at man – muligvis på grund af presset for at skaffe staten indkomster – var mindre konsekvent i de praktiske foranstaltninger« (s. 8). Mere konkret udmøntes denne, som det synes lidt modstræbende, erkendelse f.eks. i behandlingen af manufakturpolitikken, hvor man »på grund af den statsfinansielle situation var ret forsigtig med udlånsvirksomhed til nye fabrikker« (s. 76), og i

omtalen af C.D.F. Reventlows store »Plan til et forbedret Vejvæsen i Danmark«, hvor det fremhæves, at »produktionen skal øges, så handelsbalancen kan forbedres, og samtidig skal der spares på de statslige udgifter« (s. 81). I forbindelse med finansieringen af vejbyggeriet, hvis produktionsfremmende betydning stærkt understreges, fremkommer Reventlow for øvrigt med nogle betragtninger, som forfatteren betegner som »en noget spidsfindig juridisk udformning«, og som virkelig er meget interessante og tankevækkende for en vurdering af enevoldsregeringens finanspolitik. Det drejer sig om, hvorvidt den skattefri hovedgårdstakst skal bidrage til vejudgifterne, hvad Reventlow går ind for, da der ikke var tale om en skat til forøgelse af statskassens indtægter, men blot et »Bidrag til at fremme Gavn og Bekvemmelighed for det almene og for Yderne selv« (s. 82). Denne sondring peger jo klart i retning af en fyrstemagtceneret opfattelse af, hvad hensigten var med »statskassens indtægter« og med den administration, hvis opgave det var at tilvejebringe dem.

For den almindelige historie er det særdeles nyttigt og stimulerende at se denne vigtige periode af vor historie anskuet og behandlet ud fra økonomens mere teoretiske og på sin vis mere anonyme indfaldsvinkler og med hans særlige forudsætninger for at trække essensen ud af tidens komplicerede statslige regnskabsføring. Hvad man i nogen grad savner, er den almindelige historikers nok noget større interesse – og sans – for det specifikke. Ingen kan jo efter læsningen af Hans Chr. Johansens bøger være i tvivl om, at E.H. Schimmelmänn spillede en dominerende rolle i det finans- og pengepolitiske spil, og at flere af de øvrige medagerende var hans håndgangne mænd. Se f.eks. s. 9 f. om I.C. Ryge og J.N. Tetens, hvis udnævnelser »formodentlig (har) betydet en styrkelse af den schimmelmänn'ske linie i finansadministrationen.« Men bogen rummer ingen antydning af den nærliggende mulighed, at E.H. Schimmelmänn, vel samtidig landets største erhvervsdrivende, kunne tænkes at sammenblende sine forskellige roller, f.eks. i spørgsmålet om slavehandlens afskaffelse, hvori som bekendt indgik et betydeligt lån fra Kreditkassen til indkøb i overgangsperioden af en god slavebestand, som man håbede kunne være selvreproducerende. Det tør formodes, at en tilbundsående undersøgelse af E.H. Schimmelmänn's forhold i alle aspekter – og det gælder for tiden før 1782 også om faderens rolle i dansk erhvervsliv og finanspolitik – i betydelig grad ville modificere opfattelsen af den finansielle og økonomiske politik som baseret på teoretiske anskuelser i retning af en mere historisk-pragmatisk opfattelse.

Til slut en lille indsigelse vedrørende en mere formel detalje. Forfatteren omtaler konsekvent finanskommissionen af 2. maj 1787 som »den ekstraordinære finanskommission.« Dens sædvanlige betegnelse er dog »den overordentlige finanskommission.« En strid om ord! Javel, men der eksisterede fra 1772 til 1784 en anden kommission, der gik under navnet »den ekstraordinære finanskommission«, så for ikke at øge forvirringen omkring en i forvejen tilstrækkeligt speget finansadministration vil det være praktisk fortsat at skelne mellem »ekstraordinær« og »overordentlig.«

Jens Holmgaard

Niels Truslew: Skibe i Søen 1805. Ved Dorthé Falcon Møller, Jens Lorentzen og Anders Monrad Møller. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Søhistoriske skrifter VIII. Høst & Søns Forlag. København 1979. 128 s. Ill. Indbundet. Kr. 185.

I 1805 udgav en medarbejder ved handelshuset Ryberg, Niels Truslew »En Samling af Skibe i næsten alle muelige stillinger i Søen«. Samlingen omfattede 36 stykker, fordelt på 6 hefter. Teknikken var radering og ætsning i kobber og stikkene var håndkolorerede. Noget stort oplag blev der aldrig tale om, og pladerne gik formentlig tabt under Københavns bombardement i 1807. Kun ganske få, kendte sæt er bevaret, og var indtil denne udgivelse ganske upåagtede.

Der er tale om en kildeudgave af et billedværk, hvis berettigelse udgiverne *ikke* søger ved påstande om fremragende kunstnerisk kvalitet; nøgternt vurderes Truslew som et interessant eksempel på de mange mindre kunstnere, der havde deres beskedne rolle; hverken mere eller mindre. Truslew tilhørte den kulturbærende københavnske middelstand; samvittighedsfuld i sin borgerlige næring, jævn af levevis, omhyggelig med familiens velfærd, – og deltager i det klubliv som sværmede for kunstneriske frembringelser. Truslew var amatør i ordets egentligste forstand, – det lidt nedladende udtryk »hobbykunstner« er egentlig ikke dækkende.

Skibe i Søen er et kunstnerisk produkt, men også kunstigt, i den forstand at de enkelte billeder fremstiller tænkte skibe i konstruerede situationer. Den kunsthistoriske analyse afdækker kompetent, at der hverken er tale om naturalistisk fremstilling eller direkte kopiering af forlæg, f.eks. tidligere samlinger af stik med skibsmotiver. Truslew *har* selvfølgelig kendt forlæg, og han har utvivlsomt benyttet sig af egne og andres skitser, men selektivt.

Truslews stik er således skrivebordskonstruktioner, men det behøver ikke at forklejne deres kunstneriske værdi, og udgiverne påviser hvorledes de indgår som et eget trin i udviklingen af det danske marinemaleri, som i 1820-erne fik sin første blomstring hos Eckersberg. Det dokumenteres klart at der var forbindelse mellem Truslew og Eckersberg, der rakte ud over det blotte bekendtskab, selvom det ikke er lykkedes at klarlægge forholdet præcist.

Den søfartshistoriske interesse i disse fremstillinger er nok noget begrænset, i kraft af udgiverens egen indsats; men til gengæld bidrager den nøje billedanalyse med *sikre* bidrag til vor tiden om samtidens skibe.

Trykqualiteten er selvfølgelig af afgørende betydning for et billedværk; og hér er ingen grund til klage. Reproduktionen af billederne er i høj grad tilfredsstillende, både med hensyn til de kolorerede stik i selve samlingen, og de sort-hvide som følger og understøtter den fyldige indledning.

Alligevel er det indledningen som anmelderen vil give prisen. Hér får billederne det perspektiv, uden hvilket der blot var tale om en – bevares nydelig – billedbog, af en art som ikke savnes på markedet. Selvfølgelig mangler der ikke en oversigt over Truslews produktion, og selvfølgelig

er indledningen dokumenteret med præcise litteratur- og arkivhenvisninger. Endelig skal også fremhæves skildringen af Truslews levned, som er baseret på en forbillig kildesøgning i centrale og lokale arkiver, samt i litteraturen.

Jan Kanstrup

Sejlskibe. Danskbyggede træskibe, opmålt, tegnet og fotograferet af Jens Friis-Pedersen. Udgivet ved Anders Monrad Møller og Jens Lorentzen. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Søhistoriske skrifter IX. Høst og Søns Forlag, 1980, 108 s., ill. Kr. 295.

Det seneste nummer i serien af Søhistoriske skrifter er første bind af en planlagt serie på 3 med tegninger og fotografier fra arkitekt Jens Friis-Pedersens samlinger i Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Der er tale om en omfattende samling af tegninger, opmålinger og fotografier fra 1920-erne og 30-erne af sejlskibe i danske farvande. Hertil en række akvareller, som blev udarbejdet på grundlag af samlingen i 1960-erne. Det er en repræsentativ samling af de bedst bevarede træskibe i den periode som blev sejlskibenes sidste, før de mistede deres sidste erhvervsgrundlag til den landværts transport. Samlingen får herved en særlig kildeværdi.

Friis-Pedersens tegninger og akvareller har den umiddelbare appel, som ofte ligger i maritime billeder; men særegen er arkitektens professionelle sans for registrering af helheder, detail og funktion. Det ses både i totaltegnernes renfærdige streg, de mange opmålinger og tegninger af akahyt, kabys, ruf, m.v., og i detail- og snittegning.

Den smukke akvarel af barkentinen Christian IX, bygget i Marstal 1878, pryder smudsomslaget og genfindes på side 78. Præcision er parret med sans for form og perspektiv; den blege farvelægning anslår et vist vemod. Vi tror med udgiverne gerne, at Friis-Pedersen nøje registrerer det skib han så, – eller gør han? På side 80 gengives et knivskarpt, perfekt belyst fotografi af Christian IX's stævnparti; vist afslører fotografiet intet nedslidt vrug, men dog et skrog med tydelige mærker af tidens tand, 4 år før skibet ikke længere kunne tjene til sin egen vedligeholdelse og blev kondemneret.

Friis-Pedersens streg lyver ikke, men gengiver på den anden side kun et uddrag af virkeligheden, udvalgt af kunstnerens stræben efter et idealbillede af sin genstand i registreringsøjeblikket.

Det kan i øvrigt nævnes at bogen indeholder Friis-Pedersens egen instruktive indledning til emnet og samlingen; og det bør anføres at udgiverne på bedste måde har føjet konkret oplysning til billederne, og tilrettelagt en smuk publikation som er sin pris værd. Og det siger ikke så lidt.

Jan Kanstrup

Povl Schmidt: Litteratur for menigmand. »En Skildring af det virkelige Liv«. Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920, bd. 7, Odense universitetsforlag, 1979, 146 s., kr. 48.10.

Povl Schmidt: Vulgaritetens polering. En tekstanologi om folkeopdragelse og folkelæsning i det 19. århundrede. Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920, bd. 9, Odense universitetsforlag, 1980, 271 s., kr. 79.30.

Emnet for Povl Schmidts bog *Litteratur for menigmand*, hvortil tekstanologien *Vulgaritetens polering* naturligt knytter sig, er folke- eller almecuplysningen fra 1700-tallet til tiden omkring eller rettere umiddelbart efter folkehøjskolens gennembrud. Hvilke forestillinger gjorde de dannede (= magthaverne) sig om oplysningsarbejdet, hvordan skulle det sættes i værk og med hvilke midler. Oplysningsarbejdet følges fra Landhusholdningsselskabet, der oprettedes i 1769, frem for Selskabet til Trykkefrihedens rette Brug, Den danske Folkeforening til det i 1866 stiftede Udvalget for Folkeoplysning Fremme, og i tilslutning hertil behandles så, hvad man måske kunne kalde »resultaterne« af oplysnings- eller dannelsesarbejdet: C.A. Thyregod, Anton Nielsen og Mads Hansen.

Undersøgelsen er lagt præcist til rette, dispositionen er klar, og Povl Schmidt udreder på en begrænset plads, men alligevel overskueligt, hvilke principielle overvejelser, man gjorde sig til de forskellige tider, hvad man konkret foretog sig bl.a. i form af udarbejdelsen af fortegnelser over velegnet litteratur til almuebogsamlinger og folkelæsning. I hans gennemgang af de tre forfatterskaber er det afgørende, at Schmidt i modsætning til Martin Zerlang (»Bønder og klassekamp i Danmark«, 1976, og »Skolelærerlitteraturen 1860-1900«, Kultur og Klasse 33, 1978; opfatter Thyregod m.fl. som udtryk for, at dannelsesidealene blev accepteret af de pågældende, og at disse selv faktisk overtog i deres virksomhed som skribenter opgaven som bevidsthedsdannere. Over for Zerlangs tese, at skolelærerforfatterne repræsenterede en klassespecifik litteratur med fast forankring i det agrare småborgerskabs forestillingsverden, så tilslutter Povl Schmidt sig Hørup i dennes anklage mod højskolen m.m. for at befordre »det første halve Aarhundredes fantastiske Kultur lavet til for menigmand«. Kort opstillet, så rummer den Schmidt-Zerlangske modsætning følgende spørgsmål: »Hentede den folkelige (grundtvigske, højskoleprægede) kulturelle aktivitet i århundredets sidste tredjedel sine grundlæggende normer i den (afslagne) urbane finkultur, eller var den udtryk for en egentlig »modoffentlighed«?

Et godt stykke hen ad vejen hjulpet med Helge Nielsens alt for oversete »Folkebibliotekernes forgænger« fra 1960. Dette arbejde er for tiden op til 1830 en uvurderlig materialesamling til ikke blot de tidligste almuebibliotekers historie, men til hele den første diskussion om folkeoplysning m.m. I det senere tidsrum er Povl Schmidts materiale mere spredt, men hovedforløbet og de centrale problemer opridses med sikker hånd. Meget

kortfattet kan opsummere Schmidts resultater således, at den rene »oplysning« i slutningen af 1700-tallet efterhånden suppleres med »dannelse«, når man kommer ind i 1800-tallet. Og ligeledes, at enhver form for »politik« naturligvis holdes udenfor!

Man kan i Povl Schmidts undersøgelse måske savne, at han ikke har fundet plads til en nærmere redegørelse for historiens plads i oplysningsarbejdet. Landhusholdningsselskabet udsendte i 1843 Wegeners »Liden Krønike om Kong Frederik og den danske Bonde«, mens Dansk Folkeforening i 1866 publicerede »Et Afsnit af den danske Bondestands Krønike« ved C.E.F. Reinhardt, der i jubilæumsåret 1888 nåede 4. udgave. Den af Bricka så maltrakterede »Hjørunde Sogns Historie« af C. Carstensen udsendtes 1878 af Landhusholdningsselskabet. Men ellers spænder Schmidts undersøgelse bredt over både fag- og skønlitteratur.

Bogen er velskrevet i modsætning til så mange andre bidrag fra litteraturforskerside i disse år, og det teoretiske grundlag vælter sig ikke centnertungt ind over indholdet. Det teoretiske grundlag er der, det styrer fremstillingen og vægter udsagnene. Der er således tale om et arbejde, der kan anbefales alle, der interesserer sig for dansk historie i 1800-tallet.

Clas Bjørn

Thomas Thomsen: Farvel til Danmark. De danske skillingsvisers syn på Amerika og på udvandringen dertil 1830-1914. Universitetsforlaget i Århus 1980. 140 s. Kr. 53.10 (medl.).

Bogen er en lettere omarbejdet specialeafhandling udgivet af Århus Universitetsforlag, der hermed har bidraget til den meget sparsomme danske udvandringshistoriske litteratur, – oven i købet med en analyse af en hidtil ubenyttet kildegruppe. Den hidtil publicerede forskning domineres aldeles af Kr. Hvidts vidtfavnende disputats, der analyserer den registrerede udvandrings omfang i perioden 1868-1914.

Det oplyses i forordet, at den vil blive suppleret med en visesamling: Amerika og Udvandring i Skillingsviser 1830-1914. En Visesamling (Chr. Erichsens Forlag). Denne vil blive et næsten nødvendigt supplement, for man savner under læsningen af nærværende bog ofte muligheden for at se citaterne i deres fulde sammenhæng.

Det er bogens hensigt at analysere et oversat massemedium, skillingsviserne, for »at belyse synet i Danmark på Amerika og på udvandringen dertil mellem 1830 og 1914.« I konklusionen siger Th. Thomsen, at skillingsviserne bør bedømmes på linje med udvandrerbrevene fra Amerika, som kilder, der ikke beskrev virkelige forhold, men i stedet skabte myter. At brevene alene skulle være myteskabende synes at være en grov forsimpling af den metodisk vanskelige brevkilde. Derimod synes viserne næsten udelukkende baseret på myter. Disse myter, mener Th. Thomsen, må indgå i et udvidet historiebegreb, der tilgodeser holdninger og opfattelser i lige så høj grad som f.eks. økonomiske facts. Der er vel næppe noget revolutionerende i den betragtning, men givet er det, at

udvandringshistorien nødvendigvis må tage begreber som Amerikabillede og udvandringssyn/-debat op under overvejelserne over de forskellige faktorer, som må have haft indflydelse på de potentielle udvandreres beslutning for eller imod udvandring. Th. Thomsen påviser overbevisende, at skillingsviserne var et massemedium, oftest produceret på kommerciel basis. Der var endog tale om en udpræget monopolisering på markedet, idet forlæggeren Julius Strandberg dominerede skillingsvisemarkedet i sin helhed og også dominerede med ca. 50 % af alle Amerikaaviser, 156 i alt. På denne baggrund er skillingsvisens Amerikabillede absolut et relevant analyseobjekt, som tilmed er relativt let overskueligt og let at afgrænse.

Bogens disposition er ganske traditionel. Den falder i 5 afsnit, hvoraf de første 2 afgrænser emnet og karakteriserer og definerer kildegruppen. Afsnit 3, der er det analytisk stærkeste, undersøger tilblivelsesforhold og forfatterne, der med 4 sikre undtagelser ikke var udvandrere, selvom viserne ofte forsikrer, at de var det. Afsnit 4 analyserer en række tematisk inddelte visegrupper, og er med sine 75 sider det bærende element i bogen. De vigtigste visetyper er Eldoradoviser, guldgraverviser, mormonvise o.a. religiøse viser, politiske viser (især Pioviser), overfartsviser og farvel- og længselsviser. Da der er tale om en litterær kildegruppe har Th. Thomsen anvendt en litterær tolkningsmodel, der koncentrerer sig om tema, forløbsanalyse, budskab, intention og den bærende ideologi. Han karakteriserer selv genren som kendetegnet af manglen på bibetydninger af ordene og af mangel på flere niveauer i teksterne. Selvom det således er trivallitteratur er dog et enkelt element, nemlig den udstrakte anvendelse af ironi i viserne, en tolkningsmæssig vanskelighed. Tolkningsmodellen er fulgt konsekvent og visernes tema søgt placeret i en historisk sammenhæng, – ikke altid lige overbevisende! For undertegnede anmelder at se, synes Th. Thomsen at have ladet det overordnede Amerika-tema styre tolkningen længere end der er basis for. I konklusionen (afsnit 5) rubricerer han visernes Amerikabillede blandt samtidens store mængder af anti-propagandalitteratur. Netop dette propaganda-aspekt synes overspillet. Når f.eks. disse guldgravere og mormoner vender tilbage til Danmark, så tolkes denne tilbagevandring som propaganda mod udvandring, selvom det fremgår at den ofte er en nødvendighed for andre temaer, f.eks. den trofast ventende kæreste. Visernes mulige propagandaaspekt skal ikke her betvivles, men det havde nok været ønskeligt om forfatteren i højere grad havde sat Amerikabilledet og udvandringssynet i relation til skillingsvisegenrens almindelige virkemidler og temaer. Som han selv påpeger, så er visernes Amerikabillede bygget på nogle få stereotype og myteagtige temaer, der dog varieres med mere aktuelle emner som skibskatastrofer, Pio og Geleffs flugt etc. Når temaerne er guldgravere, mormoner og hjemlængsel, er den tilsyneladende anti-propagandatendens i disse emner så reel? Jeg skal vende tilbage til guldgraver-temaet, men vil spørge, om ikke moralen af disse viser lige så godt kunne være »at lykken er ikke gods eller guld«? – altså en ironiseren over urealistiske forventninger om at finde rigdom i det fremmede. Når det går mormonerne slet i Amerika, så er det naturligvis propaganda mod udvandring, men nok så

meget en advarsel mod religiøst frafald i Danmark. Hjemlængselstemaet kan ligeledes være et digterisk middel til at prise fædrelandet. Temaet har nok snarere rørt ved de sentimentale strenge hos den syngende end det har fremkaldt negative følelser mod Amerika og udvandringssiden. Med andre ord synes det, selvom tendensen kan tolkes som negativ over for Amerika, tvivlsomt, at der skulle ligge et egentligt propagandaelement i viserne.

Dette fører videre til spørgsmålet om, hvordan denne anti-propaganda skulle have slået igennem hos publikum. Th. Thomsen anfører i sin analyse af guldgraverviserne, at det er tænkeligt at mange læsere, med tanke på den ringe læsekyndighed, har taget visernes Amerikabillede for gode varer. En sådan formodning kan være rimelig, vel især for udvandringsperiodens tidligste årtier (1830-70), men det bør ikke glemmes, at der fra ca. 1870 udkom adskillige rejseberetninger fra Amerika, og at der i propaganda-sammenhæng uddeltes store mængder brochurer, der priste Amerikas fortræffeligheder, f.eks. den fri jord, som kunne erhverves efter den såkaldte »Homestead-lovgivning«. Sidst og ikke mindst var Amerikabrevene en vigtig kilde til oplysning om Amerika fra slægtninge og venner, som kunne regnes for troværdige blandt de potentielle udvandrere. Således må der for det brede publikum have været gode muligheder for at få et korrekt til skillingsvisernes myteprægede Amerikabillede. Dermed være dog ikke sagt, at myterne ikke fandt en reel plads i manges bevidsthed.

En sådan myte var f.eks. guldgraver-temaet. I visernes ironiske overdrivelse fandt alle, der udvandrede til Californien, guld. I et tilfælde bliver det røvet og udvandreren kan ikke komme tilbage til Danmark, i andre tilfælde er heldet forbundet med et råt miljø. 2 viser er overvejende positive i deres Amerikasyn, medens 5 andre karakteriseres som »en slags anti-propaganda vedr. udvandringen og Amerika«. Denne sidste konklusion bygger Th. Thomsen på, at skildringen af Californien som et Eldorado er ironisk ved sine voldsomme overdrivelser. Et andet argument er, at der i over halvdelen af tilfældene finder en tilbagevandring sted. Dette ser forfatteren som en kritik af Amerika og udvandringen, idet udvandreren således ytrer tvivl om muligheden for at fastholde sin rigdom i Amerika. Synspunktet synes at halte, når der lidt senere refereres fra »Jens med Guldklumpen«. I denne vise belønnes den fattige Jens af skæbnen. Efter et guldfund vender han tilbage til Danmark, hvor han forkaster en rig gårdmandsdatter, der kun ville have ham, hvis han havde penge, til fordel for en fattig og oprigtig pige. I et sådant eksempel er det et spørgsmål om Amerikabilledet egentlig spiller nogen væsentlig rolle. Amerika er det mytisk fjerne land, hvor gullet kan hentes, men tilbagevandringen er her et led i visens handling, ikke en skjult kritik af Amerika.

Centeringen omkring Amerika-billedet har således givet analysen en vis mangel på nuancer, der har ført Th. Thomsen lovligt langt ind i en tolkning af viserne som propaganda. I konklusionen afsvækker han selv synspunktet, ved at mene at effekten næppe var særlig stærk. Tilgangsvinklen er som helhed blevet mere litterær end historisk. Viserne er nok sat i en historisk ramme, men der er for få overvejelser over den mulige reelle effekt af

deres Amerikasyn. Den supplerende faglitteratur er ofte brugt lidt konsekvent og ukritisk. Er det f.eks. rimeligt at bruge Kristina i Mobergs »Udvandrerne« som belæg for, at kvinderne generelt skulle være mere præget af hjemvé i Amerika end mænd (s. 95)?

Til slut kan det oplyses, at bogen indeholder morsomme illustrationer trods dens lidt primitive tilsnit, og der er gode registre over Amerikaviserne.

Steffen Elmer Jørgensen

Mogens Jerver: Mordet i Sønder Økse. Borgen 1980. 71 s., ill., kr. 78.

I Sønder Økse i Vendsyssel lever endnu i dag en mundtlig tradition om det giftmord, hvorved en af byens gårdejere, Thomas Thomsen Bisp, i 1821 tog livet af sin kone. På Vendsyssel historiske Museum opbevares et kranium fra en mandsperson, der er gennemboret af et spiger, og som formodentlig stammer fra førnævnte Thomas Thomsen Bisp.

Disse to ting har inspireret Mogens Jerver til at dykke ned i den gamle mordsag og opspore alle sagens akter for at kunne fortælle historien på ny. Bogen er opdelt i ni kapitler, hvoraf det første er en delvis ordret gengivelse af det forhør over Thomas Thomsen Bisp og hans medanklagede, tjenestepigen Ane Marie Christensdatter, som findes i tingbogen. Af forhøret fremgår det bl.a., at Thomas Thomsen Bisp blev fældet af folkesnakken på egnen, og at ulykkelig kærlighed til tjenestepigen var motiv til mordet. Andet kapitel er en teknisk beskrivelse af den anvendte gift, rottekrudt (dvs. den lugt- og smagfrie hvide arsenik), og dens anvendelse som livsforkortelsesmiddel op gennem historien. Som det rigtigt bemærkes, er – og var – arsenikdrab ikke noget ukendt fænomen. Kapitel fire handler om de to anklagedes ophold i Hjørring arrest; men kilderne flyder ikke særligt rigeligt og der er derfor væsentligst tale om en generel beskrivelse af fængselsophold. Retssag og dom behandles i kapitel fem. Ved underretten blev Thomas Thomsen Bisp dømt til halshugning med anbringelse af legemet på stejle og hoved og højre hånd på en stage. Inden henrettelsen skulle han knibes med tænger og have den højre hånd hugget af. Hans formue skulle være forbrudt. Ane Margrethe Christensdatter dømedes til at arbejde i Viborg Tugthus på livstid. Begges domme blev appelleret; men både landsoverret og højesteret stadfæstede underrettens dom. Som et sidste forsøg appelleredes dommene til kongen; men herved opnåedes kun, at Thomas Thomsen Bisp blev fritaget for knibningen med gloende tænger og afhugningen af højre hånd. I kapitel seks søges eksekutionen skildret; men der er næsten ingen kilder bevaret og Mogens Jerver må derfor ty til øjenvidneskildringer fra andre, samtidige henrettelser. Ane Margrethe Christensdatters skæbne under hendes 16-årige tugthusophold forfølges i kapitel syv; men også her er kildematerialet meget spinkelt. Næstsidste kapitel, Thomas igen, handler om fundet af Thomas Thomsen Bisp's grav og det arbejde, der er gjort for at identificere skelettet. Bogen afsluttes med kapitlet »Det er ganske vist«, der handler

om den senere omtale af Thomas Bisp's jordiske rester, bl.a. et uddrag fra en artikel i BT fra 1953, hvor han omtales under navnet Morten Bisp. Kapitlet virker overflødigt – og ikke mindst det nævnte citat. Det er trods alt ingen nyhed, at aviserne omgås fakta lemfældigt.

Det er ganske spændende, at Thomas Bisp's kranium er bevaret, og at det er muligt at bestemme det og dermed finde frem til den sag, der førte til henrettelsen. Det er et kultur- og kriminalhistorisk fænomen, som afgjort bør drages frem; men man kan nok synes, at sagen som sådan er lige lovlig tynd til, at den fortjener at blive behandlet i en bog. Hverken i motiv, mordvåben eller forbryderens skæbne er der noget nyt eller usædvanligt. En artikel i Vendsyssel Årbog uden unødvendigt fyld havde måske været en bedre eller i hvert fald lige så god måde at gøre opmærksom på kraniets tilstedeværelse og dets historie.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

N.H. Frandsen: Krybskytten fra Nederskoven. Bønnen. 1980. 134 s., ill., kr. 38 + moms.

I mængden af danske skillingsviser findes der en, der stedfæstes til flere forskellige egne af landet. Det er den dramatiske og sørgelige vise »Krybskyttens død« eller »Nederskovvisen«, som den også kaldes. En variant fra Tølløse-egnen har inspireret N.H. Frandsen til at forsøge at løfte sløret for visens anonymitet og finde ud af, hvad der egentlig skete i Nederskoven, og hvem den krybskytte var, som ifølge visen skulle have skudt sin medhjælper. I Anders Jespersen har N.H. Frandsen et bud, som ligger meget tæt op ad visens indhold. Men lad det være sagt straks, at skuddramaet i Nederskoven kun indtager en mindre plads i fremstillingen. Hovedvægten ligger på en skildring af Anders Jespersens liv, fra han i 1866 som 21-årig blev straffet første gang til han i 1882 som 37-årig blev sendt til USA på en enkeltbillet, som sogents beboere havde skilliget sammen til.

Bogen indledes med en kort redegørelse for det anvendte kildemateriale. Der er næsten udelukkende anvendt politiprotokoller og materiale fra amsarkiverne. De forskellige kildetyper beskrives omhyggeligt og der fortælleres om, hvordan materialet er at arbejde med; men man savner imidlertid nogle metodiske overvejelser over den specielle type kildemateriale. Indledningen efterfølges af en beskrivelse af familien og Anders Jespersens første år. Kapitlet om familien er overvejende genealogisk; men det viser imidlertid også, at familien tilhørte landbosamfundets underklasse: farfaderen var husmand og smed, faderen indsidder og daglejer. Det afspejlede sig klart i familiens livsvilkår. Selv om kilderne til kapitlet »De første år« er få og fremstillingen derfor tyngt af »muligvis'er«, fremgår det tydeligt, at familien havde svært ved at klare sig. Den var bl.a. på fattighjælp. Småkriminalitet var heller ikke ukendt. Anders Jespersens tre ældre brødre blev alle straffet for krybskytteri.

Resten af bogen handler om Anders Jespersens forskellige konflikter med loven, såvidt de har kunnet efterspores. Fremstillingen, der er kronologisk opbygget, er underopdelt i flere kapitler; men her vil hans kriminelle

løbebane blive behandlet under et. Anders Jespersen var blandt taberne i kampen for fast arbejde. Han havde kun arbejde i landbrugets arbejdskraftsintensive måneder og var næsten uden undtagelse arbejdsløs i efterårs- og vintermånederne. Heri delte han skæbne med mange husmænd og inderster. Denne vanskelige situation drev mange i armene på fattigvæsenet, hvilket kunne være en lige så slem oplevelse som arbejdsløsheden. Kunne eller ville fattiglemmet som Anders Jespersen ikke indordne sig under fattigvæsenets afgørelser, blev politiet indblandet og resultatet blev som regel, at fattiglemmet blev sendt i fængsel. Det skulle netop blive Anders Jespersens skæbne. I januar 1866 var han arbejdsløs og blev derfor anholdt. Han påstod at have haft forskellige småjobs siden sin sidste faste plads og nægtede at have tigget. Hans brødre havde givet ham ophold. Det endte imidlertid med, at han idømtes et løsgængertilhold, som det lokale fattigvæsen udmøntede i at sende ham på omgangsforførelse i sognet. Efter fjorten dage på denne måde stak han af, hvilket senere kostede ham tre dage på vand og brød. Det var hverken første eller sidste gang, han idømtes et løsgængertilhold, ej heller at han overtrådte det.

Anders Jespersens vej til at blive social taber var sikker. Han led under en konstant pengemangel, der imidlertid var værst om vinteren. På et tidspunkt måtte han sælge sin eneste frakke for at skaffe penge; men det gav kun en stakket frist. Snart måtte han skaffe sig penge ved dokumentfalsk, simpelt tyveri og krybskytteri. De økonomiske problemer fik indflydelse på alle sider af hans liv og forhindrede ham f.eks. i at etablere sig med kone og børn. Han havde fem uægte børn og altså lige så mange underholdssager på halsen. De idømte alimentationsbidrag blev ikke betalt men måtte sidde af. På et tidspunkt flyttede han sammen med den kvinde, der var mor til hovedparten af hans uægte børn; men giftermål var der ikke tale om. Det resulterede i en anklage for foragtligt samliv; men han undgik straf, da samlivet var ophørt på afhøringsstidspunktet.

Ved siden af de ovennævnte typer sager var Anders Jespersen indblandet i en række andre, mere specielle sager, som indbragte ham bøder eller fængselsstraffe af forskellig varighed. En række af disse sager vedrører hans militærtjeneste. Først straffedes han for at være udeblevet fra tjenesten i 2 år og under aftjeningen fulgte straffe for udgang på falsk nattegn, misbrug af orlov, udeblivelse fra kvarter, fortæring af indsmuglet mad i arresten, udeblivelse fra brandvagt og kvindeligt natbesøg på militært område. Efter hjemsendelsen fulgte sager om slagsmål på gaden, hælerisag, injuriersag samt sidst men ikke mindst sagen om drabet i Nederskoven i 1878, hvor Anders Jespersen under krybskytteri kom til at skyde sin medhjælper ved et uheld. Det uagtssomme manddrab indbragte ham 2 × 5 dage på vand og brød ligesom han blev pålagt at udrede sagsomkostningerne.

Efterhånden var Anders Jespersens navn så komprommitteret, at han var afskåret fra at få fast arbejde. For fattigvæsenet var han et stort problem, da han ikke

respekterede dets afgørelser. Familiens tålmodighed var opbrugt efter at han havde stjålet sin nieces løn. Også sognerådet ønskede at finde en varig løsning. I 1882 indsendte det en forespørgsel til amtet, at der kunne gives tilladelse til, at kommunen sendte Anders Jespersen til USA på en enkeltbillet; men amtet afslog. Af sted kom han dog, for amtets beboere skillingede sammen til en billet, således som man fem år tidligere havde gjort det med en tugthusfange. Anders Jespersens skæbne i USA er ukendt.

Det er spændende, at det således er muligt at identificere personen og begivenheden bag en anonym skillingelse; men N.H. Frandsen skylder at fortælle, hvordan han fandt frem til netop Anders Jespersen. Krybskytten fra Nederskoven er interessant læsning om en tragisk menneskeskæbne; men bogen er samtidig en farlig indgang til underklassens liv og levevilkår omkring midten af forrige århundrede, da Anders Jespersen på grund af sin omfattende kriminalitet ikke kan siges at være repræsentativ. N.H. Frandsen er klar over denne skævhed og advarer læserne imod den; men han svigter ved ikke at beskrive, hvorledes levevilkårene var på Tølløse-kanten i Anders Jespersens tid. Måske er det levnet til en senere studie, som i såfald inødeses med forventning.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Flemming Ibsen og Henning Jørgensen: Fagbevægelse og stat. Bd. 1: Den faglige organisering, arbejdskampe og staten 1870-1930. Bd. 2: Den faglige kamp, statsindgreb og indkomstpolitik 1930-1978, Gyldendal, 1979. 335 + 408 s., kr. 125 + 138.

Det er ikke hver dag man sidder med en bog i hånden som Flemming Ibsens og Henning Jørgensens oversigtsfremstilling af dansk fagbevægelses udvikling fra begyndelsen af 1870'erne til slutningen af 1970'erne og dens forhold til staten. Alligevel er det ikke BOGEN om dansk fagbevægelses historie, de to forfattere har skrevet.

Blandt arbejderbevægelsehistorikere har der gennem flere år været løbende debat om oversigtsfremstillinger af arbejderbevægelses historie, hvordan sådanne fremstillinger bør gribes an, hvem de bør henvende sig til, deres værdi, for forskningen, for arbejderbevægelsen o.s.v. – en debat, der ikke mindst er blevet ført i og befordret af Selskabet til forskning i arbejderbevægelses historie. Det er ganske vist blevet ved debatten, selv om SFAH har haft forskellige planer om at sætte arbejde af denne art i værk.

'Fagbevægelse og stat' kan betragtes som et led i debatten, som et konkret bud på, hvordan det kan gøres. Som sådan har bogen da også medvirket til at føre debatten videre. En første version – udsendt som arbejdstekst på Ålborg Universitetsforlag – har fremkaldt en række kritiske anmeldelser og kommentarer, hvilket igen har foranlediget forfatterne til at svare kritikerne.¹⁾

¹ Ibsen & Jørgensen: Træk af udviklingen i forholdet mellem stat og fagbevægelse i: Noget om sociale forhold, administration og politiske institutioner I, AUC 1978, s. 23-67.

I den foreliggende version af *Fagbevægelse og stat* har de to forfattere søgt at tage højde for den fremførte kritik. Det gælder især for afsnittet om faseinddelingen af udviklingen i forholdet mellem fagbevægelse og stat.

Forfatterne har dog afvist hovedindholdet i kritikken af faseinddelingen, nemlig at den ikke baserede sig på en analyse af kapitalakkumulationsbetingelserne. De har holdt fast ved deres principielle syn på staten/den politiske sfære som værende relativt autonom i forhold til den økonomiske basis og ved dette syns implikationer for den konkrete faseopdeling. Derimod har de foretaget en række præciseringer af deres synspunkter. Alt i alt forekommer deres argumentation at være rimelig nok.

Alligevel synes faseinddelingen ikke at være overbevisende, hvilket hænger sammen med forfatternes historieforståelse snarere end med deres økonomiforståelse.

Afsnittet om faseinddelingen danner overgang mellem bogens to dele. Den historiske, hvor udviklingen i forholdet mellem fagbevægelse og stat følges fra bevægelsens start og frem til 1960'erne og en del, der behandler indkomstpoltikken i 1960'erne og -70'erne.

Der opereres med fire faser. Første fase strækker sig frem til 1890'erne og er karakteriseret ved modstand fra statens side mod socialismen og ved ikke-intervention over for fagforeningerne eller som det siges ved modstand på »baggrund af 'negativ' faglig koalitionsret, ud fra en (liberalistisk) anerkendelse af strejkeprincippet« (bd. 2, s. 216). Anden fase, der går frem til 1950'erne, er karakteriseret ved statslig anerkendelse af fagforeningerne, hvilken finder sted samtidig med den arbejdsmarkedsretlige legalisering i og med septemberforliget i 1899. Denne udvikling ses som en begyndende institutionalisering af den økonomiske klassekamp, der fra 1930'erne kommer til udtryk gennem de statslige indgreb i overenskomstsituationerne. Tredje fase går fra »den anden industrielle revolution« i 1950'erne og til 1960/70'erne. Fagbevægelsen bliver her direkte involveret i den politiske proces – via deltagelse i lovforberedende arbejde og via administration af statslige politikker. Tilnærmelsen mellem fagbevægelse og stat er ikke kun institutionel men også politisk-ideologisk. Fjerde fase – den indkomstpoltiske fase – mener forfatterne kun lige er påbegyndt. Den er karakteriseret ved at staten søger at bekæmpe fagbevægelsens lønpolitik, hvilket sker gennem statslig lønpolitik eller indkomstpoltik, der direkte griber ind i arbejdernes reproduktionsbetingelser. Baggrunden for denne politik er akkumulationskrisens gennemslag i 70'ernes første halvdel. Forfatterne ser denne krisepolitik som rummende mulighed for et åbent brud ikke alene mellem fagbevægelse og stat men tillige mellem fagbevægelsen og socialdemokratiet. Socialdemokratiets funktion som statsbærende parti, dets forståelse af den kapitalistiske krise og den deraf udmøntede politik går durk mod fagbevægelsens grundlæggende funktionsvaretagelse, mener forfatterne.

Faseinddelingen fremstår som dobbelt bestemt, dels på baggrund af den historiske udredning, dels på baggrund af sammenfatninger af marxistisk statsteori, fagforeningsteori og partiteori.

Spørgsmålet om fagbevægelsens organisationsstruktur står centralt i fremstillingen. I deres søgen efter forklarings-

ger på den eksisterende organisationsstruktur tilbageviser forfatterne de gammelkendte forklaringsforsøg – oligarki- og bureaukratiseringsteseerne. Som alternativ her til søger de at begribe organisationsstrukturen historisk og materialistisk. Nøglen til forklaringen finder de i, hvad de kalder »stivnede spor«. Såvel organisationsstrukturen som det fagretlige system og de enkelte overenskomster ses som resultater af tidligere kampe og erfaringerne herfra.

Denne synsmåde betegner givetvis et fremskridt både i forhold til de klassiske samfundsvidenskabelige syn på fagbevægelsen som udmøntet i f.eks. Michels »jernhårde oligarkilov« og i forhold til de nyere »fagforsteningsteorier«, der trods ophavsmændenes erklærede ståsted på venstrefløjens ikke undser sig for at reproducere de klassiske borgerlige teorier med en i parantes bemærket katastrofal forværring af forholdet mellem venstrefløj og fagbevægelse til følge.

Alligevel er Ibsens og Jørgensens historisering af fagforeningsteorien ikke uproblematisk. Deres syn på historien forekommer for unuanceret. Som baggrund til at bestemme karakteren af de »stivnede spor« benytter de således ikke alene fremstillinger og kun fremstillinger, men sågar hovedsageligt bevægelsens egne fremstillinger.

Herved får de for det første serveret en indsnævret, allerede selekteret version af de historiske udviklingslinier, de interesserer sig for. For det andet bliver de historiske erfaringer, som forfatterne tillægger stor betydning, erfaringer, der er gjort på ledelsesplan. Forfatterne afskærer sig herved fra selvstændig kritisk behandling af den historiske udvikling.

I deres iver for at 'rehabilitere' fagbevægelsen over for den tidligere venstrefløjskritik synes det som om forfatterne glemmer den kritiske refleksion i forhold til sig selv.

Fremstillingen får til tider (ufrivilligt?) præg af at ville legitimere fagbevægelsens udvikling. Man sidder tilbage med et indtryk af, at det jo ikke kunne være gået anderledes, at fagbevægelsens udvikling på et hvilket som helst tidspunkt var resultatet af de faglige lederes historisk betingede rationelle handlinger i den pågældende situation.

Forfatternes forsøg på at foretage en konkret historisering af fagforeningsteori m.m. er interessant og lærerigt. Men det er sket på bekostning af historien. Bogens historiske del står således svagest, mens den del, der omhandler indkomstpoltikken, er bogens bedste.

Der ligger et stort og værdifuldt arbejde bag »Fagbevægelse og stat«. Bogen kan således i vidt omfang udfylde den funktion, forfatterne forudsætter i forordet »at udfylde noget af et forsknings- og undervisningsmæssigt 'tomrum'«. Alligevel kan bogen næppe stå alene, dertil er den historiske analyse for svagt funderet. Men som udgangspunkt for og inspiration til debat har bogen allerede bevist sin velegnethed.

Søren Federspiel

Keld Thomsen & Ulf Torlyn: Det opsøtsige Tyende. Kvindearbejde og organisering 1870-1920. Forlaget Brændenælden 1979. 105 s., ill., kr. 30.

Gennem hele perioden 1870-1901 var der omkring 220.000 mennesker, der arbejdede som tyende for landets bedre stillede familier. Det vil næppe være for meget at hævde, at tyendets arbejde var af afgørende betydning for såvel produktionen som for husstandenes daglige opretholdelse. Dette betyder imidlertid ikke at tyendets arbejde og øvrige vilkår har tiltrykket sig nogen nævneværdig opmærksomhed, dog findes der i datiden en række skrifter der belyser husbond/tyende problemer. Allerede i 1799 udkom der således en bog under titlen: »Hvorfor er det så vanskeligt at holde tjenestefolk?« Det siger sig selv, at der ofte kunne opstå konflikter i et så personligt tæt knyttet arbejdsforhold som tyendearbejdet udgjorde. Regeringen fandt det da også fornødent i 1854 at indføre en tyendelov, hvor ansættelsesforholdet mellem husbond og tyende blev fastslået i 78 paragraffer. Loven blev i det væsentligste opretholdt indtil 1921, men selve loven kunne selvfølgelig ikke hindre, at der opstod mange konflikter. Og forfatterne har sat sig som opgave at belyse, »hvordan mange piger i erindringer o.lign. skildrede deres ofte dårlige arbejdsforhold, og hvad de selv gjorde for at forbedre disse, og hvad de gjorde for at gøre andre opmærksom på de dårlige forhold, der herskede i perioden 1870-1920 for tyendet«. Forhavendet er lovende, desværre svækkes troværdigheden til bogen allerede på de første sider.

Forfatterne har nævnt, at de vil benytte »erindringer o.lign.«. Af erindringer benyttes kun nogle ganske enkelte, heraf især Marie Christensen, (formand for Københavns Tjenestepigeforening). Dernæst benyttes »samtaler med tidligere tyende«, men hvem disse samtaler er ført med, og hvorfra og hvornår de stammer oplyses ikke. Men »samtalerne« benyttes flittigt i redegørelsen, og det ser ud til, at der er flere, end der i virkeligheden er, da samme ordrette citat s. 1, 15 og 24 tillægges to forskellige personer. Nogle overvejelser over dette kildemateriale findes ikke, og skildringen er utilslørret sort/hvid. Men der benyttes meget andet materiale, bl.a. litteratur, almanakker, materiale om Dansk Kvindesamfund, socialhistoriske skrifter, aviser m.m., og både by- og landforhold berøres.

Forfatterne anskuer tyendeforholdene på landet, som det forfærdeligste der kunne overgå en ung kvinde, og de er fulde af forståelse over for, at pigerne rejste til byerne for at finde bedre vilkår. Forfatterne undersøger derpå ud fra annoncer, hvilket arbejde der var at få for en tjenestepige der søgte til Århus. Dette kunne have været en god metode, når man blot holdt sig for øje, at annoncerne tilbud ikke dækker hele arbejdsmarkedet, idet piger, der rejste til byerne givetvis opsøgte pladser gennem de såkaldte fæstemænd. Men forfatterne gør sig ikke lignende overvejelser, og der udvælges Århus Stiftstidende d. 5. maj 1874 til belysning af udbudet af arbejdspladser. Et såre beskedent grundlag tilmed, da skiftetiderne gennem sædvane var fastsat til den 1. maj og 1. november, hvorfor

det overvejende antal af ledige pladser må have været besat d. 5. maj.

Men hvilke vilkår fik pigerne i byen? Størrelsen af lønnen mener forfatterne ikke at kunne oplyse (s. 16), dog mener de sig berettiget til side 16 og 24 at hævde, dels at lønnen faldt i perioden, og dels at lønnen var under 40 kr. for et år. Officielle undersøgelser af tyendeløninger afkræfter dette, men det har forfatterne ikke gjort sig nogen anstrengelser for at undersøge. Heller ikke kontante oplysninger som antallet af tyende er korrekte, det hævdes uden notehenviisning, at antallet af tjenestepiger lå konstant omkring 100.000 i perioden 1870-1900, og at antallet af mandligt tyende faldt fra 140.000 til 20.000 i samme tidsrum.

Et oplag i Danmarks Statistik vil vise at antallet af tjenestepiger 1870-1901 steg fra 116.523-138.770, og at antallet af mandligt tyende faldt fra 106.143-82.870!

Af andre helt urimelige påstande skal nævnes, at Stavnsbåndets ophævelse fastsættes til år 1802 (s. 22) og at det hævdes at tjenestepigerne i 1832 stavnsbindes til at have tjeneste mindst ½ år. Hertil må det påpeges, at tjenesteperioden aldrig har været lovbinden, noget andet er, at normen langt frem i tiden bød, at man fæstede sig for et helt eller et halvt år ad gangen. Heller ikke den samfundsmæssige baggrund er forfatterne fortrolig med, side 61 hedder det således. »I 1878 indledes en økonomisk krise... Det var en afsætningskrise for landbruget... Denne varede omkring fire år 1878-82.« Side 85 er krisen blevet indskrænket til at afslutte i 1881. Alle historiske oversigter sætter krisen til årene 1876-94.

Der kunne nævnes talrige andre fejloplysninger, men papiret er kostbart, og alle disse fejl betyder at forfatterne ikke opnår troværdighed til de øvrige dele og synspunkter der præsenteres i bogen, hvorfor de ikke vil blive kommenteret.

En ting bør dog fremhæves, der er et meget fint og varieret billedmateriale i bogen, der er udlånt fra lokalhistorisk arkiv i Nørresundby.

Bodil K. Hansen

Gerda Petri og Minna Kragelund: Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag. Forlaget Komma. Kbh. 1980, ill., 112 s., kr. 85.

Det er en overordentlig smuk illustreret og tiltalende bog som etnologerne Gerda Petri og Minna Kragelund har udarbejdet i anledning af 50 års jubilæet for dannelsen af Husholdningslærerforeningen. Bogen er tillige mere dybtgående og perspektivrig, end tilfældet ofte har været ved udsendelsen af skrifter i anledning af jubilæer. I bogen belyses husholdningssagens udvikling fra de første skolekøkkeneres etablering, husholdningsskolernes, -seminariernes oprettelse og til dannelsen af et omfattende organisationsnet af husholdningsforeninger. Husholdningssagen, som den blev ført frem fra 1890'erne, må i høj grad kaldes en folkelig bevægelse, men det betyder ikke, at den som andre folkelige bevægelser har tiltrukket sig interesse i den historiske forskning. Det er fristende, at

pege på misforholdet mellem talrige festtaler til kvindens pris, højskolesangbogens lovsange om kvinden som hjemmets kerne, og den manglende interesse der i øvrigt har været skænket husmoderrollen under de skiftende epoker. Offentlighedens komplette mangel på interesse over for husholdningsskolerne i forhold til Høj- og Landbrugsskolerne viser sig også ved, at elevstatistikker o.l. fra disse skoler er offentliggjort lige fra 1844, hvorimod vi skal op til 1930 før lignende oplysninger findes for husholdningsskolernes vedkommende.

Det er værd at notere sig, at ordet husmoder eller begrebet at husholde er af en ret ny dato, nemlig fra slutningen af forrige århundrede, hvor de fleste af kvindernes tidligere opgaver blev overtaget af industrien. Den første skolekøkkenundervisning, der blev etableret i København i 1897, var således inspireret af engelske forhold, hvor man i industricentre havde påbegyndt en sådan undervisning, da man ikke mente, at de udearbejdende arbejderkvinder var i stand til at give deres døtre en sådan huslig oplæring, som samfundets normer foreskrev som hjemmets pligt.

Ændringen af kvindernes arbejdsområder blev også benyttet som argumentationsgrundlag af de danske pionerer bag Husholdningsskolerne, nemlig Birgitte Berg Nielsen, (BBN) Magdalene Lauridsen (ML) og Ingeborg Suhr. Disse kvinders kamp for sagen følges i bogens store afsnit ss. 25-66.

Gennem 1890'erne skrev BBN i Dansk Kvindesamfundets blad og udgav adskillige skrifter for at vække opmærksomhed og anerkendelse af Husholdningsarbejdet. Hun mente, at voksne kvinder burde have adgang til huslige fagskoler på linie med, hvad mændene havde i deres fagskoler, hvorfor hun argumenterede for, at staten skulle oprette en husholdningsskole i tilknytning til landbohøjskolen. Løsenet for kvindernes ændrede situation, var altså for BBN, en husholdningsuddannelse på et videnskabeligt grundlag. En sådan systematisk oplæring af kvinder i forbindelse med hjemmets opgaver, mente hun tillige ville ruste kvinderne til bedre at kunne klare opgaver ude i samfundet. Det er dog uklart hvilke samfundsopgaver BBN påtænkte, at kvinderne skulle påtage sig ud over, at den mere rationelle husførelse mentes at kunne gavne samfundet som helhed. Men det korte af det lange er, at BBN efter gentagne forgæves forsøg på at få staten til at oprette en husholdningsskole, selv tog initiativet og oprettede en husholdningsskole og et seminarium i 1905.

Mere klart står Magdalene Lauridsen. Sammen med Eline Eriksen oprettede ML Sorø Husholdningsskole i 1895, hvor kvinderne skulle oplæres i teoretisk og praktisk husførelse. Allerede i 1902 skilte ML sig ud og oprettede en lærerindeafdeling i villaen Ankerhus. Initiativ på initiativ fulgte. Aftenkurser – støttet af landboforeningerne – blev sat igang, og de fik en talrig tilslutning ud over landet. Det er karakteristisk, at gårdmandsdatteren ML lagde sin undervisning tæt op ad landbrugets behov. Måltiderne var benævnt og placeret i den dagsrytme, man brugte på landet. Og et mønsterlandbrug var tilknyttet skolen således, at kvinder kunne oplæres i landbrugets bierhverv som fjerkræavl og havedyrkning. Anmelderen er tillige vidende om, at eleverne o. 1905 fik

et kursus, der gjorde dem egnede til at arbejde som kontrolassistenter. Dette antyder at ML har opfattet skolens formål langt bredere end BBN, hvilket måske skyldes deres forskellige baggrund. BBN var gift med en håndværker, hvorimod ML var alene med et barn, hun har måske derfor i højere grad end BBN følt behovet for, at kvinder fik adgang til selvstændige indtægter og selverhverv. Hvilket også ses ud fra, at ML arbejdede for, at kvinder på lige fod med mænd fik mulighed for at optage lån til oprettelse af husmandsbrug. Ligeberettigelsen blev lovfæstet i 1909. Også med hensyn til kvinders adgang til præsteembedet, var ML en ivrig forkæmper. Dernæst virkede hun i en række andre offentlige sammenhænge, arbejdede bl.a. under 1. verdenskrig i »Den Overordentlige Kommission« der blev nedsat af regeringen for at indføre rationering og prisregulering. I dette arbejde følte hun savnet af samlede kvindeforeninger, hvorfor hun i årene herefter arbejdede for at organisere kvinder i husholdningsforeninger, hvilket i høj grad lykkedes i 1920'erne.

Den tredje af pionererne der omtales er Ingeborg Suhr. Hun oprettede i 1901 en praktisk og teoretisk husholdningsskole og i 1905 et husholdningsseminarium, begge beliggende i København. Ingeborg Suhr satsede især på at oplære borgerskabets døtre, og skolen så det som sin opgave dels at uddanne eleverne således, at de selv blev i stand til at udføre alle hjemmets arbejder, og dels at eleverne blev i stand til at lede tjenestepigernes arbejde. Borgerskabets præg ses tydeligt i undervisningsplan, idet der blev undervist i fransk vask og stryging samt i hattersyning!

Forfatteren er fulde af beundring over pionererne og fremhæver disses samstemmende opfattelse af, at hvis kvindens status i familien og i samfundet skulle hæves, så krævede det, at hun fik en grundig uddannelse. Dette kan anmelderen også tilslutte sig, men der var en fundamental forskel på ihvert fald ML's og Ingeborg Suhr's skoler og spørgsmålet rejser sig om en snæver husholdningsuddannelse i sig selv, gav de mange husholdningselever en højere status i hjemmet såvel som i samfundet. Det er jo sådan, at husarbejdet ikke i sig selv giver en indtægt, men at det først bliver nyttigt og nødvendigt når indtægt fra andet arbejde foreligger. Derved bliver sammenligningen mellem, at kvinder skulle have fagskoler for husholdning, som mændene havde fagskoler ikke holdbar, eller ihvert fald lige prestigebetonet, da kvinderne rekrutteres til erhvervet gennem ægteskab medens manden gennem ejendomsret eller uddannelse. Og dette mandarbejde bliver/blev ideologisk og kulturelt betraget som mere værd end det kvindelige husarbejde. Det er i hvert fald tydeligt, at regeringens repræsentanter længe anså husholdningsskolerne som uvæsentlige. Da BBN ansøgte om Statens hjælp til en videnskabelig husholdningsuddannelse, afviste landbrugsminister Ole Hansen, at dette fag kunne hvile på et videnskabeligt grundlag. Heller ikke Højskolens folk anerkendte de nye skoler. Forgæves ansøgte Husholdningsskolerne om at komme under Høj- og Landbrugsskoleloven, men fik til svar, at fag som kagebagning, vask o.l. ikke var værdi til støtte. Arrogancen er tydelig, tilmed da det negligeres, at skolerne både tilbød en praktisk og teoretisk oplæring. Men endelig i

1907 fik skolerne mulighed for statsstøtte, og fra 1931 af en størrelsesorden, der svarede til Høj- og Landbrugsskolerne.

I de følgende afsnit behandles organisationsdannelsen inden for Husholdningslærerne, Husholdningsforeningerne, deres samarbejde med Landboforeningerne samt oprettelsen af Statens Husholdningsråd. Endelig følges udviklingen inden for Husholdningsseminarierne op til den nuværende uddannelse, der ikke længere kun sigter på den private sektor men også mod industri og service-fag. Siden 1946 har husholdningslærerne kunnet opnå efteruddannelses kurser på Århus Universitet. Og man fornemmer, at disse kurser er i tråd med BBN's visioner fra århundredskiftet.

Der er i høj grad anledning til at lykønske foreningen af husholdningslærere med jubilæet. Og man glædes over, at der var kvinder der gjorde opmærksom på, at kvinder ikke fødes med evnen til at stå for husets opretholdelse, og at oplæring i husholdning i hvert fald for ML blev noget mere end en snæver kvindesyssel. Men at uddannelsen tværtimod blev et område, hvor kvinder blev støttet i at deltage i et bredt spektrum af samfundets anliggender.

Bodil K. Hansen

Mennesket og maskinen. Nationalmuseet 1980. 216 s., ill., kr. 29.50.

Nationalmuseets store udstilling i Brede 1980, *Mennesket og maskinen*, blev ledsaget af udgivelsen af denne bog om forskellige aspekter af industrialismens udvikling. Under Poul Strømstads redaktion er det blevet et letlæst og fint illustreret værk. Tolv historikere, museumsfolk m.v. har leveret bidrag hertil. Bidragene behandler emnerne: baggrunden for den industrielle udvikling, fabriksbyggeri, byernes omformning, arbejdsforhold, levevilkår, boligforhold etc. Der er ikke sket nogen stram koordinering af bidragene; men læseren kommer på en god og perspektivrig måde rundt om alle væsentlige aspekter af emnet. Der er her skabt et fortrinligt hjælpemiddel for den, der har brug for en hurtig orientering om industrialismen og de hermed sammenhængende problemer, f.eks. den lokalhistoriker, der vil arbejde med den nyere tid. I denne forbindelse kan særlig fremhæves Peter Dragsbos artikel om byplanlægning og boligformer, som illustreres med gode eksempler fra flere provinsbyer. Bogen slutter med en artikel af arkitekt Erik Reitzel, der opfordrer til fredning af fabriksmiljøer som vigtige monumenter fra industrialismens tidsalder. I Danmark findes faktisk kun få industrialanlæg bevaret på deres oprindelige plads i modsætning til i udlandet. Han slutter med en velbegrundet opfordring om at skabe et egentligt arbejdermuseum.

Dorrit Andersen

Jens Bang-Hansen: Det første socialdemokratiske ministerium 1924-26. En undersøgelse af baggrunden for dets dannelse og virke. C.A. Reitzels Boghandel A/S 1978. 95 s., kr. 25.

Formålet med denne bog, der stort set er identisk med forfatterens speciale fra 1977 ved Institut for Samtidshistorie i København, er dels at skildre baggrunden for dannelsen af den første socialdemokratiske mindretalsregering 1924, dels denne regerings politik. Flere utrykte specialer har allerede beskæftiget sig med udvalgte dele af denne udvikling, og for at kunne gabe over dette i virkeligheden meget omfattende emne har forfatteren sat meget snævre rammer om sit arbejde. Hovedvægten i fremstillingen lægges således på diskussionerne på topniveauerne i Socialdemokratiet, nemlig kongressen, hovedbestyrelse, forretningsudvalg og rigsdagsgruppen samt spillet mellem dem, og forfatteren har af utrykt kildemateriale alene brugt forhandlingsprotokollerne fra de tre sidstnævnte organer og enkelte sager fra Staunings og Steinckes privatarkiver.

Første halvdel af bogen er en kronologisk gennemgang af debatten siden 1908 i partiet om, hvorvidt det skulle påtage sig regeringsansvar uden først at have opnået det absolutte flertal, og de forskellige faser på vejen til regeringsovertagelsen skildres. Derefter gennemgås denne regerings forsøg på at markere sin politik ved fremsættelse af en række lovforslag. Det er blevet en nyttig sammenfatning af udviklingen, uden at forfatteren har gravet sensationer frem. Svagheden ved bogen er dens refererende karakter, forfatterens tilbageholdenhed med at analysere og formulere problemstillinger og frem for alt det snævre perspektiv, som forfatteren i og for sig godt er klar over det uheldige i. Spørgsmålet om »ministersocialisme« eller ej betragtes urimeligt isoleret fra den almindelige ideologiske udvikling i partiet, som det bør ses i sammenhæng med. F.eks. savnes en sammenfatning af udviklingen i partiets syn på den økonomiske og sociale politik, der kunne have vist den bevægelse bort fra de oprindelige teorier, der var en vigtig forudsætning for den udvikling, der er bogens emne. Staunings virke som »kontrolminister« i den radikale regering 1916-20 kunne også analyseres nærmere. Hvad foretog han sig egentlig? Det er desuden ligesom forfatteren ikke rigtig har fået fat i, at Stauning fra november 1918 helt frem til 30. marts 1920 på regeringens vegne fremlagde alle sociale lovforslag. Bang-Hansen kender kun forslaget som 8-timers arbejdsdagen. Hvis han havde brugt Hans Sode-Madsens artikel om Indenrigsministeriets Socialdepartement (i Arkiv 1975), ville han have været bedre rustet til at redegøre for dette formentlig vigtige stadium på vejen mod den første overtagelse af regeringsmagten.

Hermed skal ikke være sagt, at det er blevet en dårlig bog. Fremstillingen er letlæst, og der er mange gode iagttagelser undervejs; men de snævre rammer, undersøgelsen har fået, betyder, at resultatet er blevet tilsvarende begrænset i anvendelighed.

Dorrit Andersen

Erik Kjersgaard: Lysene slukkes. 1. del af: Besættelsen 1940-45. I-II. Politikens forlag, 1980. 335 s., ill., kr. 158.

Erik Kjersgaard vil med sine bøger: Besættelsen 1940-45 fortælle hverdagens historie i dette tidsrum. Om de politiske og militære begivenheder er der skrevet et utal af bøger, om dagligdagen kun lidt. Hos de ældre er erindringen om den udvisket, hos de yngre, langt mere end halvdelen af befolkningen, eksisterer den ikke. »Det er denne tabte hukommelse, det er mit formål at rekonstruere«.

Målet med min anmeldelse er ikke at give en faglig kritik af den, det ligger i øvrigt uden for mine muligheder, men at vurdere den som én der selv oplevede tiden. Jeg var 24 ved krigens udbrud og stiftede familie inden dens slutning. Jeg er københavner. Jeg var ikke indblandet i nogen form for modstandsbevægelse.

Disse private oplysninger gives, fordi de fortæller om den hverdag jeg oplevede. Ikke alene var hverdagen forskellig for dem der deltog i modstandskampen, og os andre. Den var heller ikke den samme for arbejderfamilien på Vesterbro og landmandsfamilien fjernt fra København, for den unge ugifte og for familien med halvvoxsne børn, for den arbejdsløse og for ham der forstår at klare sig i alle situationer. Især i de første besættelsesår var både den materielle og den følelsesmæssige oplevelse af hverdagen vidt forskellig. Derfor er det ikke sikkert at min opfattelse af bogen vil være den samme som andre læsere.

At der er en sådan forskel, vedgår forfatteren til dels i forordet, ligesom han understreger at fuldstændighed er uopnåelig, skønt han har stræbt efter at få så meget med som muligt. Under læsningen kommer man ofte med tilføjelser for sig selv, og bogen kunne med lethed udvides til det dobbelte, men billedet af hverdagen dengang blev næppe af den grund mere fyldestgørende.

Bogens smudsomslag sætter straks læseren tilbage til det mest påfaldende træk ved besættelsens første år: Mørklægningen. Det er bygget over plakaten: Sløseri der skader os alle. Det viser et yderligere påfaldende træk ved tiden: Plakater blev populære. Ethvert ungt menneske med respekt for sig selv satte plakater op på væggen, ligesom vore børn nogle år senere benyttede Guernica. Hvordan var mon sammenhængen mellem plakatkunsten og besættelsen?

Bogen indledes med et afsnit om de 7 måneder efter krigens udbrud inden besættelsen, et slags forspil til besættelsen. Politiske begivenheder indtager en ret stor plads. I de følgende afsnit omtales de også, fordi de var den naturlige baggrund for mange indgreb i hverdagen. Disse afsnit er mindre kronologisk opbyggede, men behandler en række emner hver for sig, i kronikform, siger forfatteren. Bogen slutter omkring årsskiftet 1942/43. Da vendte krigen på de ydre fronter, og dette ændrede åbenlyst det åndelige, politiske og økonomiske klima i landet. Dette er rigtigt set af forfatteren.

Overskrifterne i afsnittene fortæller om deres indhold: »Lysene slukkes« omhandler de direkte følger af besættelsen: Mørklægningen, diverse forbud, politi, varedirekto-

rat, tørvegravning, krigsbegivenheder. »Åndedans« om alsang og algang, kongedyrkelse, litteratur, kunst. »Kanonner eller smør?« om rationering, varemangel, beskæftigelse, erhvervsliv, spildindsamling. »Stimulanser« ikke alene om drikkevarer og den stærkt savnede tobak, men også om torlystelser, musik, swingpjatter. I »Den tapre husmoder« fortællendes om hendes vanskeligheder med at holde hjemmet oppe.

Det skal med det samme siges, at bogen giver et godt billede af hverdagen, og den opfylder dermed sin forfatters hensigt. Under læsningen kunne jeg ikke genkende til meget, andet som jeg havde glemt, blev vakt til live. Både vi der oplevede tiden, og de yngre som kun kender tiden fra forældres og andres måske lidt trivielle beretninger om, hvilke afsavn de måtte lide da de var unge, får udbytte af den. Hertil bidrager naturligvis at Erik Kjersgaard som sædvanligt fortæller levende.

Der var også meget stof som var ukendt for mig. Det kan ikke være andet. Vi oplevede hver især kun en lille del. Aviser og radio var ikke alt for oplysende. Til gengæld trivedes ryterne frodigt.

Stofmængden medfører måske en fare for forståelsen af tiden. Det kan se ud som om vi var udsat for et væld af nye oplevelser, og det var vi ikke. Erik Kjersgaard overvejede at kalde værket: »Og hverdagen blev anderledes«. Det forekommer mig, at for de første par år kunne tiden lige så godt være: »Og livet gik videre«. Der var begivenheder der rystede. Krigsudbruddet, besættelsen, bombeangrebene virkede voldsomt, men chokvirkningen fortog sig hurtigt, og man indrettede sig efter de nye forhold. Der var nu engang krig, og Danmark var besat. Nuvel, så indrettede vi os efter det.

Forandringerne kom lidt efter lidt. Bilkørslen blev indskrænket og forsvandt lidt efter lidt. Rationeringerne kom lidt efter lidt. Varer var der stadig væk, lidt efter lidt færre. Den forbandet kolde vinter 1939/40 ville have været forbandet kold under alle omstændigheder. Mørklægningen kom brat, men Danmark var ikke dengang badet i et lyshav som nu. På villaveje blev forskellen ikke stor, på landet endnu mindre. Desuden blev dagene længere, og 14 dage efter færdedes man som før om aftenen.

Der blev indrettet tilflugtsrum, og der kom luftalarmer. Da de havde lydt de første par gange, og der ikke skete noget, blev man oppe. Faderens replik, »Jeg vil sgu dø i min rede«, da lille Erik ville have ham med ned i beskyttelsesrummet var typisk.

Den tyske »Wehrmacht« spillede heller ikke den store rolle i hverdagen. Langt hen på sommeren 1940 var det mange steder en sensation at se en tysk soldat. I øvrigt vænnede man sig hurtigt til dem. Københavnernes nysgerrighed fornægtede sig ikke. Allerede den 9. april om eftermiddagen havde den tyske vagtpost, der var anbragt ved Hørups port, besvær med at bane sig vej for nysgerrige. Man mindes uvilkårligt 1807, hvor københavnerne umiddelbart efter bombardementet strømmede ud til Søndermarken for at se på fjenden.

Forholdet til tyskerne var en blanding af nysgerrighed og ubehag. Den kolde skulder hørte fremtiden til. Folk kunne arbejde for besættelsesmagten. Der kunne frateriseres uden al for stor risiko. En vittighed fra »Korsbæk«

fortalte om en tysk soldat og en lokal pige der havde opnået kontakt, men ikke uden sproglige vanskeligheder, da de skulle aftale en tid. »Um neun Uhr?« spurgte soldaten. »N-a-a-a-j«, kommer det tøvende fra pigen. »Um halb neun dann?« »Naj, men jeg skal sige dig noget, jeg lader være med at tage bukser på«. Der var et stykke vej til de vittigheder, der skulle skaffe luft for vreden og afmægtigheden.

»Krigen? Det var noget man læste og hørte om, en spændingstilstand, der for det meste forblev uforløst, noget der var der«. Dette citat er godt at have i baghovedet, når man på grundlag af de mange oplysninger skal danne sig et billede af hverdagen i besættelsens første år.

Der er mange lignende præcise iagttagelser og beskrivelser. Jeg kan nævne beskrivelsen af forudsætningerne for neutralitetspolitikken, oplevelsen af selve besættelsen. Stemningen om Christian den X, ingen vil nu kunne sætte sig ind i, hvorledes Kresjan Arbejdsløs, blev til Christian Folkekær. Sammenhængen mellem smørpriser og stemninger, mellem levestof og politik, og tobaksproblemerne som blev overdimensionerede, for blot at nævne nogle få.

Omvendt kan der peges på unøjagtigheder, men uvæsentlige, og de berører ikke bogen dens værdi som skildring af hverdagen. Jeg kan ikke bare mig for at oplyse at stof af brændenælder faktisk er godt, der er blot så få anvendelige fibre i hver stængel at udvindingen ikke kan betale sig. De fleste andre indvendinger er af samme kaliber.

En mere kritisk indvending er at forfatteren er for tilbøjelig til at trække et skel mellem foreteelser under besættelsen og tiden før. Det er måske for at fremhæve forskellene mellem dengang og før, men det forekommer overdrevet. Algang havde næppe særlige forudsætninger i 30'erne, men det havde alsang. Der blev sunget meget, DVL, forsamlingshuse, spejderkorps, gymnastikforeninger m.m., var hjemstede for megen sangglæde, og derfor kunne alsangstævnerne udfolde sig. Gå kan man i forvejen, men for umiddelbart at synge sammen må man have forkundskaber.

Sentimentale sange og »Gammeldaws« blev heller ikke født i 1940. »Lille kammerat« hærgede landet i 1936, og »Den ormstukne« blev populær. Mere moderne indstillet unge trak officielt på skulderen af den, men dansede dog gladelig med.

Det er rigtigt at jazzen oplevede en blomstring, men det skyldes vel lige så meget at tiden blev moden for den. Dens naturlige udvikling ville have ført til, at den blev accepteret. Forholdene medførte at den fik et større råderum, og noget lignende kan siges om den danske talefilm. Selv under mere almindelige forhold ville de alvorligere film have vundet indpas.

Et emne jeg gerne havde set nævnt i denne sammenhæng, er småbørnsbogen, som fik en blomstring i denne tid. Egon Mathiesen, Jens Sigsgaard, for blot at nævne 2, skabte børne billedbøger der ikke siden er overgået. Det var en helt ny genre, som næppe kendtes før krigen. Hvad er mon årsagen til at den dukker op på dette tidspunkt?

For nogle emner har forfatteren udvidet beskrivelsen til også at fortælle om tilstandene i 30'erne. Det gør ikke bogen mindre læseværdig. Det gør det muligt at sammen-

ligne de »normale« forhold for en 40-50 år siden med nutidens. Det giver stof til eftertanke. Jeg var ikke klar over at man havde overvejelser om at erstatte benzin med sprit, men opgav det, fordi det forudsatte at det meste af landet blev lagt ud til kartoffelmarker. Hvor meget jord skal bruges i dag? Også vindkraftens kranke skæbne kan indbyde til eftertænkning.

Det afsnit som mest har udviklet sig til en almen beskrivelse af tiden, er samtidigt det, der efter min mening er det bedste: »Den tapre husmoder«. Det er veloplagt skrevet og uden den bedreviden, som kan skæmme enkelte andre afsnit. Det giver en klar beskrivelse af hvor lidet udviklet køkkenet stadig var, selv om det dog må medgives at der fandtes mere moderne køkkener end det, som Erik Kjersgaard så malende haler frem fra barnets hukommelse. Sådant var køkkener ofte. Mandens syn på det kan belyses af hvad en landmand svarede sin kone, da hun gerne ville have sin arbejdsplads lige så strømlinet som gården i øvrigt: »Bare det der kommer ud fra køkkenet er godt, er det i orden«. Det var nogle år efter krigen.

Selv i 30'erne var det et heltidsjob at være husmoder, og var der børn i familien, kunne husmoderen simpelt hen ikke tillade sig at arbejde ude. Hjælpede hun til med indtjeningen, var det i reglen med hjemmearbejde eller morgenrenøring eller lignende. Det var man helst fri for, ligesom det i hvert fald i København ikke var velset at skolebørn havde et arbejde. Husmoderens arbejde blev langt større under besættelsen, og den krans som Erik Kjersgaard binder om hendes minde, er fuldt fortjent.

Skal jeg pege på emner der mangler, synes jeg det havde været rimeligt at ofre nogen plads på krigsvittigheder og rygter. Begge dele spillede en stor rolle. Der er ovenfor givet et eksempel på den mere godmodige humor. Den blev snart afløst af krassere ting, som havde til formål at lette for det pres vi efterhånden led under.

Rygterne florerede allerede fra begyndelsen. Mandag den 4. september 1939 var mere end hundrede biler kørt ud af de dengang elendige veje på Sjællands Odde til Griben, fordi der gik rygter om at krigsskibe var i kamp ude i bæltet. Senere blev det værre. Der var en god grobund. Alle vidste at aviser og radio ikke kunne fortælle ret meget. I reglen var det opmuntrende ting der blev spredt, om at det på en eller anden måde gik tyskerne skidt. Det hjalp med til at holde humøret oppe, når det da ikke lige netop drejede sig om nye rationeringer.

Vi fik brug for opmuntringerne. I bogens sidste afsnit »Vintersolhverv« fortæller Erik Kjersgaard om tiden omkring årsskiftet 1942/43. Det blev vintersolhverv også i overført betydning. Vi følte at et vendepunkt var nået. Tyskernes fremgang var standset. El Alamein var en kendsgerning, og Stalingrad blev det i januar. Ganske vist lå den strengeste tid endnu forude ligesom i vinteren selv, men vi vidste at foråret kom. Vi skulle ikke mere se frem til mange års tilværelse som et tysk protektorat. Forfatteren skjuler ikke at det betød et vendepunkt i indstillingen over for sabotagen. Der var en hel del opportunisme dengang.

Nu blev hverdagen anderledes. Hvordan den formede sig i 1943/45, kommer i næste bind. Jeg glæder mig til det.

Helge Bjørn

Paul Hammerich: Opgang og nedtur. En danmarkskronike 1945-72, 3. bind. Gyldendal, 1980, 737 s., ill. bd. 1-3 kr. 600 (indb. kr. 750).

Så nåede Paul Hammerich til vejs ende med sin danmarkskronike. Opgang og nedtur er titlen på det svære bind, der fører fremstillingen op til folkeafstemningen 2. oktober 1972 – eller rettere til dagen derpå, hvor Jens Otto Krag til alles overraskelse sagde farvel til statsministerposten.

Stort set har Paul Hammerich holdt niveauet fra de to foregående bind, og det gælder både for dyder og for lyder. Det er igen overordentlig velskrevet, og gang på gang må man erkende, at stemninger og situationer er fanget ind i prægnante udtryk. Der er også gode kiks ind i magtens kulisser, politisk »gossip« og meget af det, som diverse inderkredse har kendt til, men som ikke rigtig er kommet frem tidligere. Udmærket i så henseende er fremstillingen af Glistrups vej til TV-skærmen og siden til dansk politik (s. 605 ff.). Lyderne, eller skal vi hellere sige begrænsningerne er også de samme. Det er fortsat udviklingen set fra københavnsk perspektiv, nærmere bestemt fra Rådhuspladsen, og vurderingen af tildragelser og personer er lige så fortsat præget af en nærmest kulturradikal indstilling. Paul Hammerich bryder sig ikke om kirken, og Chr. Bartholdy optræder for sidste gang som mørkemand (s. 508). Hvad der foregår uden for Valby bakke har ærlig og redelig ikke forfatterens interesse – det passer ham udmærket, at Rindal er fra Kolding. Jyder taler dialekt og er gennemgående dumme, og hele omlægningen i landbosamfundet får et par uinspirerede sider – mens butiksdøden på landet illustreres med et billede af købmandsforretningen i Lønstrup (of all places!).

I forhold til de foregående to bind er der nok den forskel, at Paul Hammerich ikke i samme grad hager sig fast i nogle enkelte sager og giver dem ret udførlig plads (Inger Merete Nordentoft i det første, f.eks.), men at han mere kalejdoskopisk fejrer hen over tiden og emnerne. De skarpe personkarakteristikker, dels positive, dels negative, dominerer ikke så meget som tidligere, hvad der på en vis måde er synd – jeg ville gerne have set ham spidde Jens Otto Krag! Man fornemmer også en antydning af mindre overblik, når man kan konstatere Paul Hammerichs afhængighed af Mogens Fogs erindringer i skildringen af studenteroprøret på Københavns Universitet.

Livsstilens forandring får, hvad den kan tage, TV ligeledes, og man bliver som ventelig ikke snydt, når det gælder bare bryster til illustration af frisind og porno. Lene Bro i hot pants får en hel side – men det gør venstrefløjens pin-upper, Pia Dam og Hanne Reintoft også! Svend Aage Olsen fra Kristelig lytterforening må nøjes med knap en kvart.

Med de tre bind har Paul Hammerich fået sig en solid position i medieerne som vor tids kronikskriver, og det er ham vel undt. Han har fået samlet et vældigt stof til belysning af tilstande, meninger, tildragelser og relationer i periodens Danmarkshistorie. Han har registreret, hvordan Danmark så ud, i hvert fald det Danmark, der ser det københavnske kulturelle miljø i ordets videste forstand som sit centrum. Hvad den politiske side angår,

så er synsvinklen hvad man kunne kalde »kaarstedsk« – det foregår på Christiansborg, suppleret med TV-studierne, og ven- og fjendskaber mellem ledende skikkelser spiller en stor rolle. I sidste bind er forholdet mellem Krag og Hækkerup næsten ved at blive det dominerende islæt, hvad denne side angår.

Jeg mener, at Paul Hammerich eller forlaget til slut har begået et fejltrin ved at udstyre bind 3 med litteraturfortegnelse og et omfattende personregister. Det er skævt i forhold til værkets karakter. Det antyder en linie og et sigte, der ikke er værkets. Jeg ville aldrig gå til danmarkskroniken og her slå op på f.eks. en politiker, for at se, hvad nu forfatteren skriver om vedkommende. Jeg tror gerne, at Paul Hammerich og/eller hans hjælpere har benyttet al den litteratur, der anlføres s. 661 ff., men jeg ville aldrig drømme om at vurdere de tre bind ud fra dette kriterium. Der er en modsætning mellem dette apparat, der optager små hundrede sider, og så det forhold, at indholdsfortegnelserne foran i de respektive bind blot antyder de emner, der belyses, men ikke svarer til overskrifterne over de relevante afsnit.

Paul Hammerichs danmarkskronike er til at læse, at underholde sig med og evt. lade sig inspirere af, men det er ikke nogen håndbog! Den er i sin genre et imponerende arbejde, og man tager hatten af for den præstation, der ligger i at gennemføre den sproglige oplagthed fra befrielsesdagene til 2. oktober 1972. Der er mange mindre ånder, der i årene fremover vil hente velturnerede udtryk og rammende formuleringer fra danmarkskroniken, når de skal tage fat på perioden. Og tager man værket på sin forfatters præmisser, den han er og det, der interesserer ham, så har man i lettilgængelig form en opfattelse af udviklingen i Danmark i nyeste tid. Den er ikke lystelig, og Paul Hammerichs uvilje mod EF kommer klart til udtryk i den meget bittert formede afslutning om EF-tilhængernes »kup« i dagene op til afstemningen i oktober 1972.

Claus Bjørn

Fire Landsbyer. En etnologisk rapport om nutidige livsformer ved *Palle Ove Christiansen*. Udgivet af Landsbykommissionen. København 1980. 475 s., ill. Kr. 98.

Miljøministeriet nedsatte 1978 en kommission, der skulle belyse landsbyernes nuværende situation, og ret tidligt under kommissionsarbejdet blev man klar over, at der trods den omfattende litteratur om danske landsbyer ikke fandtes meget materiale til belysning af nutidige livsformer i landsbyerne. Man valgte derfor at iværksætte en omfattende etnologisk undersøgelse af nogle udvalgte landsbyer og henvendte sig til Institut for Europæisk Folkelivsforskning. Palle Ove Christiansen blev leder af projektet og har sammen med Gudrun Gormsen og Lillian Foersom sammenskrevet undersøgelsens tekst.

Landsbykommissionen og projektets medarbejdere besluttede sig for at undersøge flere landsbyer – i alt fire – og gav derfor afkald på at gennemføre fuldstændige studier af landsbyerne. Forfatterne betragter derfor un-

dersøgelsen som en feltrapport trods dens omfattende karakter. Ved udvælgelsen af de fire landsbyer lagde man stor vægt på at finde lokaliteter, der varierede m.h.t. eksisterende eller ikke-eksisterende lokale institutioner, nyere bebyggelse, pendling og indkøbsmuligheder samt lokal industri. Da valget skulle træffes, valgte man så af bl.a. praktiske grunde tre syd-sjællandske landsbyer, der var hjemmehørende i samme sogn i Holmegård kommune, og en sønderjysk landsby i Løgumkloster kommune.

Et andet afgørende valg ved beslutningen om at dele projektets medarbejdere i to grupper, der selvstændigt indsamlede data og bearbejdede det i hver sin del af landet. I Toksværd sogn brugte Palle Ove Christiansen og Lillian Foersom knap seks måneder på selve feltarbejdet, og i Bedsted arbejdede Gudrun Gormsen og Linda Klitmøller i ca. tre måneder.

I Palle Ove Christiansens indledning diskuterer han bl.a. undersøgelsens repræsentativitet og begrebet livsform. Dernæst følger efter en kort introduktion til den sydsjællandske del af undersøgelsen en detaljeret beskrivelse af livsformerne i landsbyerne Toksværd, Gødstrup og Dysted på 272 sider, der afsluttes med en sammenfattende konklusion. I undersøgelsens anden del, der naturligt nok er noget strammere redigeret, bruger Gudrun Gormsen 122 sider på introduktion, beskrivelse og konklusion. Projektet har således to af hinanden uafhængige konklusioner. I et afsluttende afsnit »Om landsbyer. En arbejdsmodel og en definition«, udnytter Palle Ove Christiansen undersøgelsens resultater i et forsøg på at formulere sig generelt om landsbyer i Danmark.

Det er således en meget omfattende undersøgelse, som Landsbykommissionen her har taget initiativ til, og man har haft et meget bredt sigte. I en note side 467 bemærker Palle Ove Christiansen, at projektet sandsynligvis har sat sig mellem adskilligt flere end to stole. Både etnologer, planlæggere, politikere, samfundsdebattører, reportere og beboere kan hævde, at de kun får en del af deres forventninger opfyldt, men mere har de vel heller ikke krav på. Efter min mening er det projektets styrke, at det er lagt så bredt an. Den store bredde i beskrivelsen lægger netop op til, at de forskellige brugere kan arbejde videre med deres egne problemstillinger.

Man kan naturligvis indvende, at det billede, man får af det sydsjællandske sogn med de tre landsbyer, bliver noget flimrende og præget af gentagelser, men det har dog den fordel i forhold til den enlige sønderjyske landsby, at man også får en fornemmelse af samspillet mellem landsbyerne. Det spiller jo faktisk en stor rolle til daglig, hvad man mener om nabobyen, og især Palle Ove Christiansen beskriver med meget lune de mange forestillinger, men han er også klar over, at de er begrænset til de noget ældre aldersgrupper.

Undersøgelsens styrke er dens mange detaljer, hvoraf man ikke vil undvære en eneste. De er skrevet sammen til en helhed, der på godt og ondt belyser dagligdagen på landet. Forfatterne formår at dele sol og vind lige, når de lokale modsætninger skal beskrives. Det må have været et enormt arbejde ikke alene at indsamle alle disse data, men også at vurdere deres gyldighed.

Set fra Dysted – anmelderen er bosat i en af de undersøgte landsbyer – er bogen en ren åbenbaring. Her

bliver vores daglige færden sat ind i en sammenhæng, hvor vi pludselig kan se os selv som del af et mønster. Det er ikke lykkedes mig trods energiske forsøg at finde en eneste, der har alvorlige indvendinger mod Palle Ove Christiansens vurderinger. Selv på den ekstraordinære generalforsamling i Landsbyforeningen, hvor foreningen var i fare, da formanden nedlagde sit mandat, reagerede vi præcis som Palle Ove Christiansen havde forudsagt.

Gudrun Gormsens afsnit om den sønderjyske landsby med lidt industri og et plejehjem giver et klart og nuanceret indtryk af nogle livsformer, der afviger en del fra de sydsjællandske. Især er hendes beskrivelse af Bedsteds deling i en missionsk og en ikke-missionsk befolkningsgruppe meget interessant, og man bider mærke i, at det er de unge missionsfolk, der er den stærkeste lokale kraft. De tilrettelægger en indføring for børn og unge og sørger for, at tilflyttere straks får mulighed for at gå den rette vej. Hun foretager også en undersøgelse af det foreningsliv, der er knyttet til henholdsvis missionshuset og forsamlingshuset og finder, at skellene ikke alene er ideologiske, men også nationale, sociale og økonomiske. Og så viser det sig alligevel, at naboskabet faktisk er den stærkeste lokale institution.

Undersøgelsen har som nævnt to konklusioner, og Palle Ove Christiansens er desværre ret præget af gentagelser. Han mener i al korthed, at kulturel konsensus er en forudsætning for et godt liv i landsbyerne, og han er derfor modstander af store pludselige udstykninger, der kan bringe denne konsensus i fare. En anden fare er manglende lokale institutioner, som vanskeliggør mulighederne for at handle i fællesskab. Er f.eks. brugsen først nedlagt, har man mistet mere end sine indkøbsmuligheder.

I Dysted vil vi dog ikke kendes ved Palle Ove Christiansens overskrift »Landsbyen der ikke vil dø«. Der ligger noget landsbyromantik i den, som kun de færreste vil kendes ved. De manglende institutioner må være et stort problem for os, mener Palle Ove Christiansen, men han glemmer, at han jo netop selv har påvist, at tilflytternes antal er meget stort, og at de fortrinsvis kommer fra bymiljøer uden tradition for samhandling. Mange af dem, der flytter hertil, holder ikke af at have naboerne tæt inde på livet, og de rene romantikere flytter ret hurtigt. Der er for mig at se ikke tale om »mobilisering« i Dysted – der er blot kommet nye tilflyttere med nye ideer.

Sproget i undersøgelsen er enkelt og klart måske bortset fra enkelte passager i indledningen og afslutningen, hvor fagterminologien uventet slår igennem. Illustrationerne er glimrende, men man har desværre mange steder valgt at lade fotografierne være enspaltede, og derfor kommer en del ikke til deres ret. Tabeller og figurer er der derimod ikke sparet på.

En mangel er det, at der kun ofres spredte bemærkninger på selve undersøgelsesarbejdet. Netop når man skriver til så mange forskellige grupper, er det relevant at redegøre for den proces, der ligger bag fremstillingen. Tilsyneladende bygger fremstillingen især på interviews – det ville være af stor interesse for læseren at blive orienteret om gennemførelsen af disse interviews og den efterfølgende arbejdsproces, der resulterede i denne fortrinlige undersøgelse.

»Fire Landsbyer« er ikke bogen, som giver svar på en masse spørgsmål – i stedet er den en bred indføring, som læst i sin helhed vil gøre os klogere på livet i landsbyerne.

Søren Ehlers

Københavns historie. Bind I. Erik Kjersgaard: Byen og borgen Havn. Tiden indtil 1600, 336 s. Bind II. Helge Gamrath: Residens- og hovedstad. 1600-1728, 328 s. Udgivet af Gyldendals forlag, 1980, kr. 250 pr. bd. Værket sælges kun samlet.

En almen skildring af Københavns historie er sidst udkommet i 1967, da København fejrede 800 års jubilæum, med Sv. Cedergreen Bechs udmærkede etbindsværk Københavns historie gennem 800 år. Der er skrevet adskillige andre værker, der har sigte på specielle sider af Københavns historie, men vi skal helt tilbage til forrige århundrede for at finde bredere alment-historiske beskrivelser af København i Carl Bruuns og især O. Nielsens værker. Det er derfor med god grund, at Gyldendal nu har påtaget sig at udgive Københavns historie i 6 bind.

Første bind, der omfatter tiden til år 1600, er skrevet af Erik Kjersgaard, der også har redigeret bogen sammen med Sv. Cedergreen Bech og Jan Danielsen. Sammenlignet med de fleste andre købstæder er kilderne til Københavns ældste historie få og spredte. Arkæologerne har ikke fået fred til at grave i den tæt bebyggede og stærkt trafikerede by, og størstedelen af hvad der var bevaret af bygninger eller skriftlige kilder fra middelalderen, forsvandt ved den store brand i 1728. Selv med opbydelse af fantasi og fortælleevne kan en samvittighedsfuld historiker derfor kun give et lidt springende og uskarpt billede af Københavns opståen og ældste historie. Ifølge Saxo og sagaerne lå »Havn« på stedet i 1000-tallet, men den ældste kilde, hvori den nævnes, er et brev fra pave Urban III 1186 – få år efter Valdemar den Stores død – hvori han stadfæster Absalons overdragelse til Roskilde domkirke af det gods, Absalon har fået af kong Valdemar, herunder landsbyen og borgen Havn. Absalon fik flere følgende pavelige stadfæstelser på denne transaktion, og Kjersgaard gætter på, at det har været nødvendigt så udtrykkeligt at fastslå Absalons ret til at disponere på denne måde, fordi Absalon ikke, som man ellers antager, har fået området som gave, men som forlening af kong Valdemar. I de følgende par hundrede år omtales København hovedsagelig, fordi den ustandselig var genstand for strid mellem kongemagten og kirken og mellem Danmark og hansestæderne. Gang på gang er byen blevet overfaldet og plyndret, men dens udvikling i den her behandlede periode fra landsby til en handelsstad på linje med andre nordiske købstæder har ikke kunnet standses. Dens beliggenhed var af strategisk betydning både for den blomstrende handel på Østersøen, og, som Kjersgaard understreger, for den danske kirkes forbindelse med ærkebispesædet i Lund.

Ifølge værkets disposition skal kapitler om udviklingen

veksle med øjeblikbilleder af dagliglivet. Først i slutningen af 1300-tallet giver kilderne dog grundlag for en nærmere beskrivelse af indbyggerne og deres daglige liv. Det gør Kjersgaard, som man kunne vente, med megen indlevelse og fortælleglæde. 1400-tallet går der noget lettere hen over, men fra Chr. IIs tid tager historien igen fart. Bogens sidste tredjedel er helliget 1500-tallet, hvor skildringen af reformationen og Københavns selvstændige og dramatiske indsats heri nok er bogens tyngdepunkt. Kjersgaard nøjes ikke med at forklare Københavns stædige fastholden ved Chr. II, der fik en så tragisk afslutning ved belejringen 1536, ud fra økonomiske og sociale modsætninger, men evner også at indtryk af de følelser, som må have været en drivkraft i det religiøse opgør.

Bogen er forsynet med talrige, gode illustrationer, der især i den ældre tid synes at fortælle deres egen historie uafhængig af Kjersgaards tekst. Det er derfor delvis overladt læserne at drage konklusioner af billedmaterialet, men det er egentlig helt spændende således at forsøge aktivt at tage del i fortolkningen. John Erichsen og Richardt Frederiksen har haft den vanskelige opgave at skaffe illustrationer til Københavns ældste historie, mens Birgitte Videbæk har ansvaret for det udmærkede kortmateriale.

Bag i bindet findes, foruden en kortfattet, kommenteret oversigt oven den i 1. bind anvendte litteratur, en nyttig fortegnelse, dækkende alle 6 bind, over litteratur vedrørende Københavns historie, udarbejdet af Sigurd Jensen.

Andet bind af Københavns historie, der er skrevet af Helge Gamrath, omfatter tiden fra 1600 til 1728 og har undertitlen Residens- og hovedstad. Hverken her eller i første bind er der nogen opsummering af perioderne eller begrundelse for inddelingen i bind, bortset fra den angivelse af hovedtemaet, som fremgår af undertitlerne. Måske ses begrundelsen for periodedelingen tydeligst i de kort, som er trykt på bindenes indersider og som med rødt markerer Københavns udstrækning ved periodens begyndelse og slutning. Det er Københavns stærke ekspansion, som kortene i dette bind illustrerer, og dermed bliver byggeaktiviteten i Chr. IVs og de første enevoldskongers tid et af de væsentligste emner, der behandles i bogen. Mange af bygningerne findes endnu, og der redegøres for deres historie på underholdende vis med inddragelse af alle nyere forskningsresultater. Belejringen af København og enevældens indførelse 1660 må naturligvis blive et andet centrum, hvorom periodens Københavns-historie drejes, mens bogens sidste kapitler handler om dagliglivet i København ved 1700-tallets begyndelse. Helge Gamrath har klogt valgt at kombinere skildringen af dagliglivet med gennemgangen af væsentlige begivenheder i byens historie. Indførelsen af en ny politiordning 1701, pesten 1711 og Holbergs tidlige forfatterskab danner strukturen i den livfulde skildring af københavnernes hverdag. Branden 1728, der ødelagde størstedelen af middelalderbebyggelsen, er i forvejen velkendt og klares på nogle få sider til slut.

Københavns eksplosive udvikling fra en by på linje med andre købstæder til en hovedstad, der var lige så stor som alle landets andre købstæder til sammen, er stadig

ikke helt forståelig. Helge Gamrath trækker nogle gange relationerne mellem København og resten af landet frem, men gør også opmærksom på, at der mangler undersøgelser bl.a. af befolkningsforholdene, der nærmere kunne belyse, hvordan og hvorfor udviklingen skete.

Illustrationerne er gode og passer præcist til teksten, men det er selvfølgelig også lettere at finde det rigtige billedmateriale fra denne periode end fra tiden før 1600. Gamrath giver en udmærket litteraturvejledning bag i bogen og på de sidste sider findes ligesom i første bind et register over person- og stednavne, samt enkelte begreber, udarbejdet af Jan Danielsen.

Helle Linde

Horbelev. Blade af et sogns historie. Ved Peter Christensen, Allan Pedersen og Knud Rasmussen. 1979, 160 s., ill., kr. 63,25.

Denne bog om sognet Horbelev på Østfalter udgiver sig beskedent kun for at være »blade« af sognets historie. Udgiverne er en gårdejer, præsten og lægen i sognet og de understreger udtrykkeligt i forordet at målet med bogen først og fremmest har været at sikre, hvad der let kunne gå i glemmebogen. Man kan kun have sympati for dette mål, og selv om det siges, at der ikke er tænkt på faghistorikerne, tager de nu ingen skade af at kigge med, for der er meget godt stof for enhver, der er interesseret i et lokalsamfunds udvikling.

Efter en noget traditionel indledning med omtale af gods, kirken og skolen følger en række såkaldte erindringsglimt fortalt af sognets ældste beboere. Fortællingerne er dels indsamlet af udgiverne og dels af andre før dem. Disse sider er som den øvrige del af bogen udmærket illustreret med gamle fotografier, og i det hele taget er der grund til at prise, at dette erhvervs- og kulturhistoriske stof er blevet samlet op i tide.

Et større afsnit handler om det kommunale selvstyres udvikling og de institutioner og aktiviteter, som knytter sig hertil. Lokalstoltheden blusser i afsnittet om sportslivet og gennem omtalen af sportshalbyggeriet gives der et spændende indblik i spændingerne mellem landsognet og købstaden umiddelbart før den kommunale forbrødring, som kommunesammenlægningen i 1970 lagde op til. Horbelev hører i dag under Stubbekøbing kommune.

Bogen fremtræder nydeligt på smukt papir og indbindingen er solid og der er mange illustrationer, så man må forestille sig, at den lokale sparekasse og Det Classenske Fideicommis, som takkes i forordet, har vist sig fra den rundhændede side. Men på en måde er det fornemme udstyr nær ved at være i modstrid med udgivernes fagligt set beskedne holdning: bogen ser for færdig ud. De mange korte afsnit af forskellig kvalitet og uden formidlet sammenhæng får det hele til at virke lidt vel løst i fugerne, og det skulle ikke undre, om mangan lokal læser – og nok også andre – havde været bedre tjent med flere af de gode erindringer fra egnen og mindre om det, som bedre og hurtigere kan læses i f.eks. Trap: Danmark, Danmarks Kirker og litteraturen om de classenske gods, som sognet overvejende hørte under i ældre tid.

Som helhed slutter beskrivelserne fra nutiden omkring 1970, og man får end ikke at vide, at sognekommunen på det tidspunkt kom under Stubbekøbing. Nu gik verden jo ikke i stå hermed, og det kan blive spændende at se en sogne- eller egnshistorie, som tager fat på de fordele, der trods alt kan findes ved den større enhed.

Margit Mogensen

Aage Fasmer Blomberg: De magre år. Odense 1660-1700. Odense Bys historie, bd. 3. Odense Universitetsforlag 1980. 458 s., indb., ill., (abonnementspris 133,95 kr.), kr. 200,85.

Den store Odense-historie synes at skride frem som planlagt, selv om bindene kronologisk set kommer noget springende. For et år siden udkom Jørgen Hæstrups bind (anmeldt i Fortid og Nutid bd. 28, s. 705 ff), som handlede om en svær tid, men endte med befrielse og fremtidshåb. Aage Fasmer Blombergs vægtige og detaljerede fremstilling skildrer den periode der fulgte efter en anden besættelse, men her er der ikke mange lyspunkter at berette om. Tværtimod efterlader bogen et næsten knugende billede af de tunge og fattige vilkår, der var byens og dens borgeres i denne periode. Den brede anlagte indledning om tilstandene i 1660 giver en god baggrund for at forstå hvad der skete, og måske navnlig at der ikke skete mere, i de følgende år. Både by og borgere var forarmede og forgældede i en sådan grad, at man har vanskeligt ved at forstå det i dag. Hver gang regeringen mødte op med krav og skattepålæg formulerede borgmestre og rådmænd klageråb og bønkrifter, som måtte kunne røre en sten. Og hjælp det ikke, sendte man en repræsentant til København for at understrege hvor elendige tilstandene var. Nu skal beklagelser af denne art jo ikke altid tages for pålydende, men selv rentemester Henrik Müller måtte overgive sig, da han så hvor lidt der kom ind ved afgiften på malt. Tolderen kunne bedyre, at borgerne var så fattige at de ikke havde råd til at drikke øl, men måtte »leve ved mælk og valle«. Selv byens embedsmænd kunne komme i klemme. Ved regnskabet afslutning kunne det ske at kærneren havde penge til gode hos byen. Des værre for den pågældende, for byen ejede sjældent kongens mønt. I 1667 havde kærneren således penge til gode, og da byen ikke kunne betale, måtte den give ham udlæg i den resterende brandskat, som han tilmed selv måtte inddrive. For meget store dele af indbyggerne må situationen have været næsten håbløs, de levede nær et existensminimum hvor der var mangel på selv det mest elementære. Da skomager Mikkel Rasmussen skulle skilles fra sin kone, så måtte han dog søge seng med hende »formedelst mangel på sengekleder«!

Det var ikke blot krigstidens gæld og de store nye skatter der tyngede, også de mange indkvarteringer var en hård byrde, og Odense fik sin part. Magistraten klagede over disse udgifter der var til største ruin og skade. Indkvarteringen og konsumtionen trykkede borgerne så »sjælen nu fast må gå af livet«. Det var ikke sært at mange prøvede at smyge sig udenom, og administrationen var ikke mere effektiv, end at sager kunne forhales i

det næsten uendelige. Enkelte særligt dygtige synes at have været mestre i at sætte det offentlige maskineri i stå. Det gjaldt således generalproviandmester Hans Willumsen. I 1669 blev han sat til 60 daler i skat. I stedet for at betale, sendte han et bønsskrift til kongen og beklagede sig over, at han var sat i skat af »den ringe værelse jeg iboer« og af hans »ringe middel«. Kollegieembedsmændene, der vidste at Willumsen havde været en af statens store kreditorer i 1660, sendte sagen til udtalelse hos magistraten, som kunne meddele at skyldneren boede i sin egen gård. Willumsen tabte sagen ved bytinget og året efter ved højesteret, men betale gjorde han ikke. Til sidst fik stiftamtmanden kongelig ordre til at opkræve restancen, men inden der skete noget, var Hans Willumsen død. Sagen endte først 10 år senere, hvor arvingerne blev dømt til at betale over 88.000 rigsdaler – generalproviandmesteren havde gjort sig skyldig i svigagtige forhold over for kronen.

Fattigdom, gæld og uorden i regnskaberne var karakteristiske træk for denne tid. Undertiden kunne dygtige personer med sans for administration få tingene til at fungere. Bogen giver for eksempel et udmærket billede af Kingos betydning for Odense på en lang række områder, men en sådan indsats krævede kraft og energi. Det var så sandelig ikke nemt at være administrator, selv den enevældige monark havde svært ved at få sat sin vilje igennem. Oluf Rosenkrantz havde måttet bøde hårdt for sit forsvarsskrift for den danske adel, og bogen blev strengt forbudt af censuren, men alligevel lå den frit til salg hos boghandleren i Sct. Knuds kirke. 1668 fik købmændene forbud mod at indføre fløj, silke og gyldenklæde. Da Odense-købmændene overhørte det, blev forbudet indskærpet i 1681 og igen et par år senere. I 1687 havde tilstandene ikke bedret sig, og året efter satte Kommercekollegiet Søren Ballov til at kontrollere købmændene. Nu var han selv købmand og svigersøn af borgmesteren, så det kom der ikke meget ud af. Bortset fra at kollegiet tvang den stakkels mand til at købe et stort parti silke af indenlandsk fabrikat – hvad der endte med en retssag om betalingen. Selv indførelsen af ensartet mål og vægt havde svært ved at slå igennem i Odense. Forordningen kom i 1683, men 4 år senere måtte Københavns politimester skrive til Odense, at kongens forestående rejse rundt i landet nok ville medføre, at man undersøgte om mål og vægt var bragt i orden. Magistraten beroligede politimesteren, som imidlertid ikke lod sig narre. Det viste sig da også, at vejerboden under rådhuset stadig brugte den gamle vægt. Magistraten blev truet med bøder, og byens vægte og lodder skulle sendes til København. Intet hjalp, og først da man truede med at bekoste reformens gennemførelse ved at tilbageholde magistratens løn, skete der noget. Men da var der også gået 8 år.

Der er god grund til at være Fasmer Blomberg taknemmelig for denne detaljerede skildring af samspillet mellem liv og administration. Det billede de forskellige kapitler tegner må tages i betragtning, når man vil vurdere Danmarks historie i dette tidsrum. Mangt og meget i den unge enevældes politik, økonomi og arbejde i det hele taget, kan ikke sættes i det rette perspektiv, uden at man har en klar fornemmelse af landets tilstand.

Nu handler bogen ikke blot om økonomiske problemer og administrative vanskeligheder, der er adskilligt mere at hente. Der er den gribende historie om borgmesteren der gik amok og satte Niels Andersen i rådhuskælderen, hvor han hverken fik øl eller mad, ja end ikke dyne til sin seng. Selv om hans kone stod med den uden for døren. Vi hører også om den åbenbart meget betydningsfulde strid mellem biskoppen og stiftamtmanden om, hvorvidt bordet i landemodesalen skulle være rundt eller firkantet. Det blev kongen selv, der via en kommission, traf afgørelsen. Kompetancestridigheder var i det hele taget altid besværlige. Hans Urne til Sanderumgård slog hatten af amtsskriveren, men han ville ikke duellere med ham. Han var nemlig en kavalier »og ville ikke slås med sliq en blækskider.« Helt fortryllende er bogens sidste kapitel om »By og borger«; her mærker man at forfatteren er forelsket i sin by. Han har det med Odense, som han selv skriver at Jens Steen Sehested havde det med rhinskvin:

da springer hjertet i mit liv
ret som en lammerumpe.

En og anden vil måske undre sig over, at der virkelig kan skrives mere end 450 sider om 40 år af en bys historie. Og det kan der altså godt, når man som Fasmer Blomberg kender sine kilder og er parat til at gennemgå dem. Noteapparatet på 32 sider (3-spaltede endda) vidner herom. Men selv om vi får meget at vide, så er Odenses historie for denne periode nu ikke udtømt. Fra en række forskellige år findes der således bevaret skatteligninger med oplysninger om borgernes formåen og formue. De skal formentlig behandles med forsigtighed, det er i hvert fald mærkeligt at for eksempel Assens' samlede formue var på knap 14.000 rigsdaler i 1674, 60.000 i 1676 og godt 33.000 året efter. Behandlet i deres helhed vil skattelisterne sikkert kunne fortælle meget om de forskellige befolkningsgruppers forhold og kunne besvare spørgsmål som, hvilke og hvor omfattende kredse det var, der »bar« byen i økonomisk henseende. For at antyde rækkevidden af sådanne undersøgelser, kan jeg henvise til Gregers Hansens artikel om forholdene i Saksøbing og Maribo (Fortid og Nutid bd. 25, s. 20 ff). Resultaterne heraf kan kombineres med en analyse af Odenses ejendomstaxering fra 1682 – hvor mange var grundejere, hvor mange var ikke, hvilke erhverv stod stærkest, var der dominerende slægtsgrupper, var det en lille kreds af mænd der ejede størsteparten af husene? Denne mosaik kan så endelig kædes sammen med en indtrængende bearbejdelse af 1672-tællingen, der oplyser de enkelte personers alder, erhverv, antal børn under og over 15 år, antal tjenestefolk, logerende samt de enkeltes økonomiske forhold. Derved ville man få et ganske omfattende kendskab til en række sammenhænge og modsætninger i byen og til dens sociale forhold i almindelighed. Man ville også kunne få at vide, om der har været forskelligartede kvarterer i byen. Fasmer Blomberg nævner at nogle af håndværkerne fordeler sig noget unensartet på henholdsvis Vestre, Nørre, Over og Neder kvarter. Det er dog ikke meget talende, når man ikke ved hvor de enkelte kvarterer ligger. Her mangler et kort – hvilket desværre giver anledning til nogle principielle betragtninger.

Odense bys historie vil formentlig i meget lang tid stå som et af vore største og grundigste byhistoriske værker,

skrevet og redigeret af 15-16 faghistorikere, alle anerkendte forskere og med flere universitetsprofessorer blandt. På den baggrund er det derfor nødvendigt at sige, at med hensyn til anvendelse af kort, lever værket ikke op til de krav man må stille til moderne lokalhistorie. Allerede i anmeldelsen af Hæstrups bind blev der gjort opmærksom på denne mangel, og dette bind er ikke bedre udstyret, snarere tvært om. Mange gange nævnes gadenavne og lokaliteter, men der er ikke ét moderne kort hvor stederne kan findes. Lad være at indfødte odenseanere godt ved hvor Møntergade og Overgade ligger, men gader skifter ofte navn. Hvad med »Albani- eller Skomagerstræde, der også blev kaldt Smedestræde«? – og hvad med alle de læsere, der ikke har den lykke at bo i Odense? Bogens eneste hjælp er en gengivelse af Resens kort fra 1670-erne. Man kan godt have sine tvivl om, hvor nøjagtigt det er med hensyn til gadeforløb, husenes antal, udseende, størrelse og art. En sammenligning med grundtaxten 1682 kunne måske have været givende, men læseren bliver ladet helt i stikken. Men én ting er geografiske kort, noget helt andet er tematiske kort, dvs. moderne kort som viser udbredelsen af forskellige fænomener: huse af særlig høj – eller lav – værdi, magistratsmedlemmernes bopæle, købmændenes fordeling, de store skatteyderes, børnenes, de fattiges osv. Disse kort mangler totalt, og dog evner de at give et maximum af oplysninger på et minimum af plads. Særligt interesserende kan henvises til Peter Bredsdorffs bog: Kortlægning og historiske studier. På dette område er mange danske historikere håbløst gammeldags, og man må håbe at Statens humanistiske Forskningsråd kan være med til at råde bod på denne mangel ved at støtte udgivelse af tematiske kortværker. Som forholdene foreløbig tegner sig for Odense bys historie, må man sætte sin lid til at de 10 gode tekstbind må blive fulgt af et bind med kort – både geografiske og tematiske.

Knud Prange

Peter Michelsen: Den fynske sulegård. Lundagergården på Frilandsmuseet. 1980. 39 s., ill., kr. 24.50.

Bogens forfatter har været en flittig leverandør til Nationalmuseets lille nette serie om gammeldansk byggeskik og bondekultur. Foreløbig har han behandlet 5-6 emner omkring ældre landbygninger i forbindelse med Frilandsmuseets virksomhed. Denne gang drejer det sig om Lundagergården, der stammer fra Gamtofte sogn på sydvestfyn.

Frilandsmuseet erhvervede bygningen i 1924, nedtog den året efter og påbegyndte straks dens genopførelse på det åbne areal mellem stubmøllen, Frilandsmuseets vartegn og den hidtidige bebyggelse. Rekonstruktionen af Lundagergården, der i øvrigt var begyndelsen til museets fynske afdeling, måtte imidlertid sættes i bero allerede i 1926 på grund af almindelig pengemangel, og færdig blev den så ikke før i 1934.

Sule betyder søjle, og som det fremgår af bogens titel, er her tale om en sulegård. Det karakteristiske ved konstruktionen er, at taget bliver understøttet af høje lodrette stykker tømmer, der er anbragt med nogle meters afstand ned langs husets midterlinie, det vil sige under tagryggen. Øverst er sulerne forbundne med et kraftigt vandret stykke tømmer, åsen, der ligger lige under tagryggen og hviler på sulerne.

Med hjælp af arkæologien har man efterhånden fået vished om, at denne huskonstruktion har været brugt i fyns-området i det mindste siden romersk jernalder; tidligere regnede man derimod med at fænomenet var relativt nyt i tid og mere sporadisk forekommende, end det nu ser ud til.

Efter almindelige sydvestfynske forhold er Lundagergården et ret stort bygningskompleks: Fire-længet og sammenbygget i hjørnerne med et såkaldt korshus bygget til stuehuset, men såvel i udlænger som i stuehus og korshus er flere byggefacers repræsenteret.

Da Frilandsmuseet erhvervede Lundagergården var den ikke længere i normal drift; indbo af mere oprindelig art var borte og den havde længe været udlejet til beboelse. Hjemme i Gamtofte sogn lå gården med tangedækket tag, med stuehus i østlængen og indrettet med en del sekundære smårum. På museet er den blevet genskabt som en stråetækket bygning med stuehus i syd og med hvald der antages for at være en mere oprindelig rumopdeling. Forfatteren gør blandt andet rede for nogle af problemerne i forbindelse med rekonstruktionen: Det syntes umuligt at fastslå gårdens alder, og det var ej heller nemt at gætte sig til, hvad den kan have indeholdt af løst inventar – hvad dens beboere angår, har man ikke kunnet hitte dem længere tilbage end til midten af 1700-tallet.

I forsøgene på at belyse disse spørgsmål er der angiveligt blevet brugt arkivalisk materiale, men det fremgår nu ikke klart hverken i teksten eller i kildehenvisningerne, hvilket bestemt skriftligt kildestof, man har forsøgt sig med.

Lundagergården blev oprindelig opført som fæstegård under Brahesborg gods; dens jorder blev udskiftet i 1793 og den overgik først til selveje i 1882. De forskellige ubesvarede spørgsmål omkring gårdens ældre beboere og rumindretningen etc. får uvægerligt undertegnede hen på den tanke, at det indholdsrige og velordnede godsarkiv fra Brahesborg, der beror i Landsarkivet for Fyn, måske ikke er blevet udnyttet efter fortjeneste her: Jordebøger, synsforretninger, brandtaksationer, udskiftningsager og godsregnskaber vil nok sammenlagt med fæstebreve og skifteforretninger kunne udfylde hullerne i mange tilfælde, og flere af de nævnte sager rækker faktisk tilbage til 1600-tallet. Imidlertid er en sådan efterforskning meget tidkrævende, og det er forståeligt, at forfatteren har valgt at standse, hvor han gjorde; der er trods alt kommet et meget oplysende og afrundet arbejde ud af »Den fynske sulegård.«

Lotte Dombernowsky

Johan Christopher Bendz: Efterretninger om Rønninge og Rolfsted sogne. Odense 1820. Udg. Langeskov kommunes lokalhistoriske arkiv, 1980. 157 s., kr. 150.

»Efterretningerne« er en historisk-topografisk skildring, som i 1820 forfattedes af præsten J.C. Bendz; en mand der i løbet af en 46-årig embedsperiode i Rønninge sognekald havde oplevet og erfaret meget, og som fandt det godt at kunne efterlade sine embedsefterfølgere noget af sin viden. Bendz havde desuden selv med iver indsamlet historiske oplysninger fra Rønninge og Rolfsted, og alt, hvad der efter hans opfattelse var værd at notere sig, har fundet plads her i den noget stramt disponerede redegørelse for egnens forhold. Egentlig havde Bendz ikke forestillet sig en udgivelse af arbejdet, hvad der formentlig også har ligget uden for hans personlige økonomiske formåen, men den lokale mæcen, Johan Bülow fulgte med interesse præstens sysler og insisterede på at bekoste en udgivelse. (Der er tale om den Bülow, som havde været Frederik VI.s nære ven og vejleder i hans ungdomsår, men som pludselig faldt i unåde ved hoffet i 1793 og trak sig tilbage til sit gods, Sanderumgård.)

Sådanne gamle publikationer i temmelig små oplag har imidlertid let ved at forsvinde fra jordens overflade og gå ganske i glemme, skønt de nok så meget burde stå som stadig mere værdifulde kilder til nytte og oplysning for egnens beboere og for mange andre. Samme skæbne var pastor Bendz efterretninger faktisk også lige ved at lide, men en indsats i elvte time fra lokalhistorisk arkiv i Langeskov afværge de ulykken: I Fyns gamle Stiftsbibliotek (nu Odense Centralbibliotek) havde ét eksemplar overlevet – dog kun i noget beskadiget form, og endnu ét eksemplar af 1820-publikationen befandt sig i Rønninge gamle skole (nu i lokalhistorisk arkiv). Arkivudvalget fik ved at sammenstykke de to fragmentariske bøger genskabt efterretningerne i deres hele udstrækning. Langeskov kommune indviledede i at lægge 15.000 kr. ud for sagen, der nu betyder, at efterretningerne foreligger publicerede som en nydelig lille bog. Der blev ikke sat penge til på projektet; Bendz har allerede solgt godt og derved givet overskud, som det lokalhistoriske arkiv kan anvende til sit videre arbejde.

Men nu bogens indhold: Pastoren er yderst detaljeret i sin fremstillingsform og tilstræber en omtale af så at sige ethvert fænomen inden for Rønninge/Rolfsteds sognegrænser. Topografi, bebyggelsesmønster, folkekarakter, kommunale indretninger, kulturelle foreteelser, egnens flora og fauna etc. etc. får tildelt et afsnit, og man kan vanskeligt fremhæve én side på bekostning af andre.

Set med Bendz's venlige øjne var mandskønnet i Ferritslev således »større og stærkere, og kvindekønnet i almindelighed smukkere, end i den øvrige del af sognet«. Men i øvrigt var folk af begge køn i hele Rønninge sogn »smukt og velvokset med veldannede ansigter og leger«. – Kort sagt må man tro, at menneskeslægten i denne lille egnsdel har hævet sig betragteligt over gennemsnittet i henseende til begavelse, flid, skønhed og utallige andre dyder.

Som helhed ligger efterretningernes værdi naturligvis

mest deri, at de giver et ganske udmærket indblik i lokalitetens kultur, folkeliv og hverdagsvilkår omkring begyndelsen af forrige århundrede. Hertil kommer, at Bendz som kilde er særlig heldigt placeret, hvis man ser på det rent periodemæssige: Han kom selv til at opleve den store udvikling og den gradvise omdannelse af bebyggelse og kulturlandskab, som udskiftnings- og udflytningstiden førte med sig, og hans udredninger kommer derved til at åbne nutidens blik for, hvor vældigt forandret en egn og dens miljø kunne blive for beboerne i konsekvens af denne udvikling. Præstens omhyggelige registreringer af oldtidslevnene og mindesmærkerne på Rønninge-Rolfsted-kanten fortæller også en del om, hvor meget de ellers for bondesamfundet så velsignede fremskridt dengang indebar af ødelæggelse for fortidens stenmonumenter og grave.

Hans forsøg på at beskrive forholdene udtømmende fører visse steder over i det let komiske, eksempelvis når der i afsnittet om dyreriget i Rønninge sogn meddeles, at der findes skarnbasser, bier, store og små fluer samt regnorme og snegle; men denne og flere lignende passager vidner dog i det mindste om en gennemført pertentlighed og omhu hos forfatteren for opgaven.

Lotte Dombrowsky

F. Holm-Petersen: Maritime minder fra Marstal og Ærøskøbing. Høst og Søns Forlag, København 1979. 60 sider. Ill. kr. 78.

Den kendte søfartshistoriske forfatter og museumsmand F. Holm-Petersen har sin egen stil. Han er ikke ynder af en systematisk fremstilling som indebærer en abstraktion fra genstande, billeder og kilder. Langt hellere formidler han sin store viden spredt, i forbindelse med redegørelsen for en enkelt genstand eller begivenhed. Nogle vil finde det underholdende, andre lidt monotont.

Den foreliggende bog er nummer 2 i en serie, hvis grundlag er billeder i Søfartssamlingerne i Troense; billedteksterne må formodes at være baseret på materiale sammesteds, og det forhold at der mangler kildeangivelser er således af mindre betydning. Men herudover – så var det vel ikke udelukket at der med fordel kunne være benyttet materiale (også billeder) andetstedsfra.

For den skibshistoriske interesserede er der mange interessante træk at hente i de publicerede billeder, f.eks. ved vurderingen af de lokale skibsbygningstraditioner. Det må forventes at serien fortsætter med flere bind, og den lokale gruppering forekommer at være velvalgt.

Der er gennemgående tale om gode billeder, og reproduktionen er ganske god. Det kan ikke undgås at »stadsbillederne« dominerer, dvs. billeder som skal præsentere skibet, eller hvor besætningen er opmarcheret, men ind imellem findes der også gode miljøbilleder, hvor et skib bugseres, lægger til, losses, etc. Hertil kommer »skæbnesteder« af strandede skibe og vrage, samt skibe efter krigsforlis.

Jan Kanstrup

Ashbjørn Hellum, Hanne Gjøøl, Tom Søndergaard, Claus Gai: Vester Brønderslev Sogn 1800-1900. Udviklingen fra landsbysamfund til bysamfund. Serie om arbejdsforhold og arbejdsmarked nr. 9. Studenterrapport. Ålborg Universitetsforlag 1979. 220 s. Kr. 39.

Bogen er en hovedfagsopgave fra Ålborg Universitetscenter, der forsøger at belyse udviklingen i et nordjysk sogn i 1800-tallet. Udvikling er her forstået som forskydninger og ændringer af befolkningsmæssige forhold, ejendomsforhold, dyrkningsmønstre og erhvervsstruktur. Det anvendte kildemateriale er folketællingerne, kirkebøger, tyendeprotokoller, beskrivelsesprotokoller vedr. ejendomsforhold og næringsprotokoller. Af trykt materiale er benyttet offentliggjort statistik og forskellige lokale arbejder om Vester Brønderslev.

Emnet er et bestemt sogns udvikling i 100 år. Bogen har visse uheldige lokalhistoriske karakteristika, – f.eks. den selvfølgelig måde, hvorpå man forudsætter at alle og enhver ved, hvor sognet ligger. Ingen kort, ingen oplysninger om de nærmest liggende byer før langt henne i fremstillingen, hvor det efterhånden afsløres, at Vester Brønderslev ligger midt imellem Ålborg og Hjørring, at herredet er Børglum og amtet Hjørring. Den selvfølgelig måde at opfatte tingene på går også igen i teksten: »Kommuneskolen som i sin tid lå oppe ved kirken...« (s. 210), – »Hospitalet«, det lå, hvor H.P. Hansen i 1870 byggede manufaktur« (s. 212). – Ja, det er muligt, at alle og enhver i Brønderslev kender de pågældende lokaliteter, men vi andre gør ikke, og vi bliver ikke hjulpet af et bykort.

Andre træk, der adskiller bogen fra lokalhistorier, er en stram disciplinering af stoffet under den kapitelopdeling, man har besluttet sig for og inden for de udviklingstræk, man har ønsket at behandle. Hertil føjer sig et systematisk forsøg på at sætte sognets udvikling i relation til den øvrige danske. De sidstnævnte træk gør formodentlig fremstillingen mere kedelig for lokalkendte, der måske vil savne morsomme historier om kendte personer, lokale anekdoter o.l. Til gengæld gør den stramme struktur den mere brugelig for andre, der måske kan hente ideer til tilsvarende undersøgelser og ønsker et sammenligningsgrundlag. Arkivleder Henning Bender, der har været censor på opgaven, betegner i sit forord til bogen undersøgelsen som banebrydende. I det følgende skal indholdet underkastes en nøjere vurdering.

Bogens egentlige tekst på 142 sider er anvendt på to kapitler: 1. Tiden 1800-1860, 2. Tiden 1860-1900, efterfulgt af 5 siders konklusion. Herefter kommer 10 sider litteratur og tabelfortegnelse og næsten 70 sider bilag, der for de flestes vedkommende danner grundlaget for hovedtekstens tabeller. Det sidste af bilagene hedder »Diverse kort«. Det er således forkert, når jeg tidligere skrev, at der ikke findes kort overhovedet, – men de findes bagest, der er ingen henvisning til dem i teksten, og de spiller ingen rolle i fremstillingen. Selv opdagede jeg dem først efter gennemlæsningen. Forskellige tryk og fotografier illustrerer bogen, men de har nærmest vignetagtig karakter,

billedteksterne er korte, og der er ingen henvisninger til dem fra teksten.

Periodeopdelingen med 1860 som skilleår gives der først meget sent en forklaring på. Ved indledningen til kapitel to får man fornemmelsen af, at det har noget at gøre med næringslovens gennemførelse, men s. 99 kommer begrundelsen: troen på en langsom udvikling op til 1860, efterfulgt af en kraftig vækst umiddelbart efter 1860, en antagelse, som ikke blev bekræftet af udviklingen i befolkningsstrukturen.

I begge kapitler udgør de demografiske oplysninger en væsentlig del, men forfatterne bruger deres egen terminologi i stedet for den sædvanlig praktiserede. De beregnede fertilitetstal kalder de udvikling i fødselshyppighed, befolkningens procentvise aldersfordeling på konkrete år tolkes som udsagn om levealder og det samme gøres med nogle befolkningspyramider, der kun meget upræcist kan anvendes til dette brug. De forskellige vækstprocenter er ikke udregnet som årlige vækstprocenter, men gengives som en % efter de varierende folketællingsintervaller. I kapitel 2 når man frem til, at børnedødeligheden er stigende, og altså modvirker befolkningens vækst. Men beregningsgrundlaget er tvivlsomt. Dødsfaldene i aldersgruppen 0-5 år er sat i relation til samtlige dødsfald i sognet. I en periode med stigende befolkningstilvækst må der tages hensyn til aldersstrukturen på de beregnede tidspunkter. Bortset fra året 1880 har den årlige befolkningstilvækst været konstant stigende fra 1845-1901. Den usikre anvendelse af den demografiske terminologi og den upræcise sprogbrug vedrørende de opstillede tabeller gør det vanskeligt at få et godt overblik over den demografiske udvikling i Vester Brønderslev.

Bedre lykkedes analysen af landbefolkningens klasser, hvor det dokumenteres, at gårdmandsklassens antal og landbrugsareal var nogenlunde konstant, mens hele tilvæksten kom husmændene og daglejerne »til gode«. Det er de sidstnævnte grupper, der rekrutterer den øgede stab af håndværkere og industriarbejdere.

Blandt de faktorer, der har haft betydning for byudviklingen, nævnes omlægningen af Ålborg-Hjørring-landevejen i 1840'erne, så den kom til at passere V. Brønderslev by. Før denne omlægning var sognets befolkningstilvækst betydeligt ringere end nabosognenes. I det følgende kapitel pointeres, at jernbanens anlæggelse omkring 1870 ikke havde nogen indflydelse på væksten, idet den var i gang forinden. Som forklaring på, at bydannelsen kom i gang netop i V. Brønderslev, fremhæves især den overflødige arbejdskraft fra landbruget, der gav basis for håndværk. Der forekommer ingen overvejelser over, hvorfra kapitalen kom, og da kilderne til belysning af håndværks- og industriforhold i 1800-tallet er meget sparsomme, er disse afsnit noget tynde. Folketællingerne opgørelser anvendes uden forbehold, – og uden forbehold over for deres sammenlignelighed.

Kvaliteten af bogens ræsonnementer er meget svingende. I visse tilfælde postuleres generelle danske udviklingstræk ned på det Vester-Brønderslevske materiale, selv om der ikke er dækning for de pågældende slutninger ud fra det fremlagte materiale. I andre tilfælde drages der gode slutninger ud fra det præsenterede stof, f.eks. i anvendelsen af tyendeprotokollerne.

Udviklingen ses som et resultat af den historiske lovmæssighed, at agrarsamfundet vil gå over i et mere specialiseret samfund med en øget industrialisering (s. 139). Vester Brønderslev opfattes her som et sogn, der er senere udviklet end de øvrige dele af landet. Det sidste forklares som følge af placeringen i et randområde.

Da bogens kvalitet er meget ujævn, kan den ikke anbefales som *model* for fremtidige lokalundersøgelser, men det forhindrer ikke, at den kan være *inspirationskilde* både med hensyn til strukturering i det ret vellykkede forsøg på at indsætte et lokalt område i en national sammenhæng og ved det anvendte kildemateriale.

Hjertesuk til forlaget: Halvt inde i bogen begyndte bladene at falde ud af bogen, ved afslutningen var ca. 1/3 helt løse.

Helle Asgaard

Poul Erik Kristensen: Kongslev-Komdrup Kommune 1860-1916. Ivan Eriksens Novelleforlag, 1979, 90 s., kr. 28.

Sdr. Kongslev er en tidligere stationsby ved den nu nedlagte privatbane Ålborg-Hadsund. Sdr. Kongslev er en ud af tre byer i Kongslev-Komdrup kommune, der i 1970 indgik i den nuværende Sejflod kommune. Bogen, der er en bearbejdelse af et speciale fra Århus Universitet, beskriver udviklingen i Kongslev-Komdrup kommune 1860-1916 og forsøger at forklare, hvorfor det blev Sdr. Kongslev, der endte med at blive hovedbyen i kommunen på bekostning af Nr. Kongslev, der ellers i hele 1800-tallet var den førende by.

Fremstillingen består af to hinanden uafhængige dele. Første del omfatter det bearbejdede speciale, mens sidste del rummer fotografier, fortrinsvis fra århundredskiftet og fortrinsvis fra Sdr. Kongslev. Billederne er forsynet med korte tekster, og billedgengivelsen kunne godt have været mere skarp. Der afsluttes med en kort liste over lokalhistorisk litteratur, mens der henvises til specialet for yderligere litteraturoplysninger.

Periodeafgrænsningen er for begyndelsestidspunktets vedkommende bestemt af, at ligningslisterne har været det afgørende kildemateriale. Dette materiale går kun tilbage til 1859. Det fastslås, at 1860 ikke udgør et vendepunkt i sognenes historie, men at det er et udmærket udgangspunkt, da landbosamfundet stadig eksisterede nogenlunde uforandret, mens håndværk og handel lå på et beskedent niveau. 1916 er det første år, hvor Sdr. Kongslevs befolkningstal overstiger Nr. Kongslevs.

Efter indledningen fortælles i fem afsnit om befolkningsforholdene, jordens besiddelsesform, handel og håndværk, sognenes relative velstand og glimt fra dagliglivet. Et forhold, der går igennem hele teksten, er et forsøg på at vurdere den lokale traditions fremhæven af, at det var jernbanen, der fik den afgørende betydning for Sdr. Kongslevs eksplosive befolkningstilvækst kort efter århundredskiftet. Da jernbanen blev åbnet 1900, har det været naturligt for befolkningen at fremhæve dette forhold. Afsnittet om jordens besiddelsesform dokumenterer imidlertid i nogle gode oversigtstabeller for hvert

sogn, at der er tydelig sammenhæng mellem sognenes udstykningspolitik og befolkningstallet. Og netop i Sdr. Kongslev foretages betydelige udstykninger efter 1900.

Afsnittet om handel og håndværk giver en interessant beskrivelse af de erhvervsfunktioner, der har været uøvet i sognene i perioden, af de erhvervsdrivendes relative velstand, og oplysninger om, hvor lang tid de pågældende mennesker har drevet deres virksomhed på stedet. Selv før Sdr. Kongslev blev den største by, havde den gennemgående flere håndværkere end Nr. Kongslev, og da den blev stationsby, opstod der nogle af de traditionelle følgevirkninger i handelsledet som afholdshotel, gæstgiveri og konditori.

Det sidste kapitel Glimt fra dagligdagen giver indsigt i, hvad der har optaget sindene gennem tiden. Man fornemmer klasse modsætningerne, der bl.a. giver sig udslag i, at gårdmændene med succes forhindrer de mindre besiddende i at græsse deres husdyr i vejkanterne, – de religiøse bevægelser, hvor indre mission blomstrer i Sdr. Kongslev, mens baptisterne holder til i Nr. Kongslev, – og småligheden og påholdenheden, der får sognerådet til at svare den lærer, der ønsker elektrisk lys i skolen i 1907, at det må han gerne indlægge, – når han bare betaler det selv.

Det hieraki, der var opstået mellem de tre sogne i 1916 har holdt sig siden, – også efter at banen er nedlagt. Tiden efter 1916 har været præget af en afdæmpet udvikling og faldende befolkningstal, især for Komdrup og Nr. Kongslev. Kun den klondyke, der opstod under anden verdenskrig på grund af tørvegravning, har kortvarigt brudt dette billede.

Bogen vil nok have størst interesse hos den lokale befolkning, der får skildret et halvtredsår af fortiden på sympatisk vis. Bortset fra en lidt irriterende sprogbrug i befolkningsafsnittet, er den let at læse. Anvendelsen af ligningslisterne til erhvervsafsnittet kan måske inspirere andre til lignende undersøgelser, således at disse informationer kunne blive sat ind i en lidt bredere sammenhæng.

Helle Asgaard

Jens Lampe: Urmagere og ure i Randers amt. Brabrand, 1980, 53 s.

Den myreflittige lokal- og personalhistoriker Jens Lampe, der efter en menneskealders virke i Sønderjylland nu har slået sig ned i Brabrand, har på eget forlag udgivet et lille hefte om urmagere i Randers amt. Dermed har han føjet endnu et bidrag til den lange række af urmagerfortegnelser, som han med energi og omhu har samlet og udgivet gennem de senere år.

I 1975 lod han muscet på Gottorp nyde godt af sine mangeårige studier i sønderjyske urmagere, idet hans kartotek indgik som en væsentlig del af navnefortegnelsen i museets store katalog »Gemessene Zeit«. Siden er store dele af dette materiale også publiceret i Sønderjysk Månedsskrift.

Siden har J.L. udvidet sine urmagerstudier til andre dele af landet, især Jylland. I lokale årbøger har han i

årene 1975-78 publiceret sit righoldige materiale fra Ærø, Vejle amt, Ribe amt, Ringkøbing amt, Viborg amt, Thy og Himmerland. Desuden har han skrevet småstykker om emnet spredt i flere tidsskrifter. Artiklerne fra Ringkøbing og Viborg amter er blevet til i samarbejde med Holger Hertzum-Larsen.

Den vigtigste del af Jens Lampes mange afhandlinger er de personalhistoriske oplysninger. Med uhyre flid har han gennemgået utallige arkivalier og bogstavelig talt alt foreliggende trykt stof for at samle materiale om hver enkelt urmager. Fra de 76 undersøgte sogne i Randers amt har han på den måde sammenstillet en liste med godt 200 urmagernavne (s. 24-50), født før ca. 1860. Nogle er kun angivet ved navn, hjemsted eller årstal, men langt de fleste er det lykkedes at finde fyldige oplysninger om, ikke mindst vedr. slægt og ægteskab. Da listen både omfatter købstæder og landsogne og både har urmageri som hovederhverv og bierhverv, giver listen samtidig et godt indblik i håndværkernes socialhistorie. Museer både i og uden for amtet er gennemgået og der er fundet ure fra et dusin af de nævnte mestre. Derimod er der kun mere tilfældigt eftersøgt ure i privateje og der er her kun omtalt en halv snes ure, der skyldes de lokale urmagere. På grund af trykke-metoden yder de få gengivelser heller ikke urene retfærdighed. En dybtgående behandling af de mange urmageres værker er der således slet ikke tale om, selvom det for adskillige nævnes, hvad deres sende- eller mesterstykke var. Jens Lampe gør heller intet forsøg på at finde frem til samarbejdet mellem urmagerne og de snedkere og malere, der udførte urkasserne.

Heftet indledes med en generel gennemgang, der dels er en almindelig omtale af urmageriets historie, dels en mere lokal behandling af amtets urmageri. Heri indgår også en omtale af egnens kirke-ure. Meget af denne indledning er helt generel og gentages i stor udstrækning i J.L.'s andre egnsoversigter. Det er nok nyttigt for den enkelte læser, men virker måske nok lidt omstændeligt.

Som det fremgår, er kernepunktet i denne som i de øvrige behandlinger af de enkelte egnes urmagere det personalhistoriske. Det er efterhånden lykkedes Jens Lampe at dække så store dele af Jylland (og Vendsyssel er 1963 behandlet af P. Christensen), at det nok burde overvejes at samle alt dette stof til en større, smukt trykt publikation om de jyske urmagere. Det kunne det nok fortjene.

Jørgen Slettebo

Alfred Kristensen: Af træskoens og træskomagerens saga. 88 s., ill. Udgivet i samarbejde med Dansk Træskomagerforening. 1979. Kr. 34 + moms, boglade kr. 60.

En pietetsfuld beretning om et håndværk, hvis traditioner er hendøende, skal hilses velkommen. Nu snittes der vel kun træsko ved håndkraft til ære for museums-gæster, men indtil omkring århundredskiftet var træskomageriet en vigtig hel eller halvtidsbeskæftigelse for mange mænd på landet. Men udgivelsen af denne lille bog har lærer Alfred Kristensen, Skileborg, fastholdt snart sagt alle

sider af træskofremstillingen og brugen af træsko. Sagaen, som beretningen er kaldt i titlen, er levende fortalt, og det er faktisk mere spændende, end man måske umiddelbart ville tro at få præsenteret egnshistorie med udgangspunkt i træsko. Forfatteren har illustreret bogen med en mængde tegninger, der på enkel og ligetil måde hjælper læseren til at kunne identificere redskaber og træskotyper. I visse egne af Jylland, navnlig Skanderborg amt, var der i lange tider tale om massefremstilling af træsko. De såkaldte træskokarle kunne sine steder snitte op imod 20 par på en dag. Et pragtfuldt fotografi (s. 15) viser en sådan flok karle ved arbejdet, som de tilsyneladende har afbrudt for en stund til ære for fotografen. Alle har en færdig træsko og en pilsner stående foran sig!

Skade at bogen ingen indholdsfortegnelse har. For at få lidt overblik bør den derfor læses helt igennem – som en god historie. Dispositionen synes dog at have været den, at der først fortæles om de egne, hvor træskomagerne har været mange. Siden om træsorterne, selve skabelsen af de mange forskellige slags træsko og deres markedsføring. Afsnittet om træskohandel klarlægger eksporten fra »træskoegnen« i Østjylland til København især. Her aftog man i årene ca. 1830-80 i læssevis af håndgjorte træsko, indtil skoene, støvlerne og de fabriksfremstillede træsko dækkede markedet. Der er også mindre afsnit om brugen af træskoene til hverdag og fest, om træsko som folkeløn, kærestegaver og meget mere. Som oftest nævnes det indflettet i teksten, hvorfra forfatteren har sin viden, men helt præcise kildehenvisninger finder man intetsteds. Bogen var næppe blevet mindre underholdende, om det havde været tilfældet, og der gives eksempler på at en henvisning intet giver læseren, hvis en nøjere uddybning ønskes. Side 8 nævnes, at »Historisk Tidsskrift siger«, at de brede lag her i landet gik i træsko omkring 1650, men i listen over »kildemateriale«, formentlig også tænkt som litteraturliste, finder man ikke en eneste henvisning til Historisk Tidsskrift.

Professor Peter Skautrup skriver i sit varmt anbefalende forord, at dette er *bogen* om emnet. Anskuet inden for sin ramme giver man gerne medhold heri, for bogen samler på charmerende vis en mængde detailviden. Men den indsigt, som bogen giver, fristes man dog til at ønske træskomageriet sat ind i en videre ramme, og det kunne eventuelt ske ud fra etnologiens nyeste synsvinkler på landbrugets bierhverv. Det kunne være interessant, hvis denne bog kunne bringe andre til f.eks. at se nærmere på, hvordan denne hjemmeindustri influerede på det pågældende lokalsamfund, materielt som immaterielt.

Margit Mogensen

Anna Rasmussen: Hylke sogn i det attende århundrede. Udgivet af Hylke sognehistoriske arkiv. Eksp. Skanderborg bibliotek. 1980. 250 s., ill., kr. 86.

Forfatteren til denne bog indleder med at undskylde, at hendes fremstilling af sognets fortid ikke tager sin begyndelse med istiden og stenalderbopladserne. Men først fra

slutningen af 1600-tallet »blev sognets historie også beboernes historie«, hedder det videre i forordet.

Anna Rasmussen behøver så afgjort ikke at gøre undskyldninger for det arbejde, der her er lagt frem. Der er tale om en sjældent vellykket form for lokalhistorie, der ved sin levende og medlevende fremstilling bør få mange læsere, både i Hylke sogn og blandt historisk interesserede overhovedet. Jeg synes ganske enkelt, at Anna Rasmussens bog er noget af det bedste lokalhistorie, der er fremlagt i de seneste år.

Forfatteren har valgt at begrænse sig til 1700-tallet, hvor kildematerialet – Hylke sogn hører under Skanderborg rytterdistrikt – flyder nogenlunde rigeligt. Hun har kun få bemærkninger om sit kildemateriale, men det fremgår af hendes fremstilling, at hun har været vidt omkring i de relevante lokale arkiver. Der ligger et meget stort arbejde bag denne bog, men forfatteren formår at fremlægge det læseværdigt og engageret.

Anna Rasmussen har valgt først at præsentere sognet, de enkelte byer og deres vilkår, dernæst relationerne til omverdenen in casu embedsmænd og købstæder. Dernæst går hun mere detaljeret ind i bebyggelsen og landskabets udnyttelse, behandler under overskriften »fæstemål« den sociale struktur, skildrer bygningernes ydre og indre og fører fremstillingen videre til »signalement«: hvordan gik folk klædt og hvad blev de kaldt. Under »sind og samkvem« tegner hun træk af befolkningens holdninger og værdinormer, og så følger godt 30 sider, hvor Anna Rasmussen faktisk har gjort en pionergerning. I afsnittene »kvinderne« og »tilpasninger« behandler hun kvindernes, familiens og børnenes vilkår i sognet i 1700-tallet. Hvis nogen skulle have forestillinger om det åh så varme og nære landsbysamfund før den væmmelige kapitalisme slog det hele i stykker, så er her stof til eftertanke!

Forfatteren svigter ikke kirken, de skiftende præster, som hun oplagt karakteriserer, befolkningens forhold til kirken og degnens stilling. De stedlige skoleforhold får deres plads, og bogen rundes af med kapitler om loven og retsbegreberne og om fattigforsorgen. Endelig bringer hun over et halvhundrede sider fortegnelser over Hylkeslægtet i 1700-tallet og deres tilknytning til de forskellige ejendomme.

Dette er rammerne for en indtrængen i et lokalsamfund i 1700-tallet, som man skal tilbage til Søren Alkærsigs bog om Askov for at finde magen til. Anna Rasmussen får sprængt forestillingen om almuen som en grå masse op i et broget billede af økonomisk solidt forankrede fæstere med vilje og evne til at sætte deres ret igennem, sølle folk, der måtte gå fra gården, håndværkere, daglejere, forsørgede, gårdmandskoner med reel magt og status, besøvede tjenestepiger med børn, der gik for lud og koldt vand til deres tidlige død og de udefrakommende af alle slags: soldater, betlere, gravide piger osv. Det er et samfund, hvor der – selv når man udelader Ringkloster med herskab – var top og bund, og hvor der var mobilitet i social henseende. Ikke mindst retsprotokollerne giver forfatteren muligheder for at iklæde beboerne kød og blod fra den forhutlede Anders Skolemester næsten på bunden af samfundet til den velbjergede bonde og naturlige foregangsmand Jacob Andersen på Stougaard. Men af

personskildringerne kan jeg ikke stå for den livsglade Lene Nielsdatter og hendes stromfulde ægteskaber (s. 113 ff.).

Anna Rasmussen tegner omridsene af 1700-tals levevilkår og tænke måde blandt landbefolkningen med sikker hånd og mange træffende iagttagelser. Man mærker gennem hendes materiale bondens stærke skelen mellem »vores« og »de andres« og den hårde kurs mod de sidste. Man står sammen, når en gårdmand anklages for en forbrydelse, men man går på jagt efter en efterlyst tyv, en gårdmands søn fra egnen, der var rytter i Randers og som naturligt nok søgte hjem til familien. Men her var også udsat en dusør på 20 rdl. for den, der fangede tyven!

Måske drager Anna Rasmussen af og til lidt vidtgående slutninger på grundlag af sit materiale, og hendes skildringer af personer og tildragelser stopper ikke sjældent lidt brat, når hendes kilder tier. Men hun har en indlevelse i perioden og de stedlige forhold, som betyder at hun gang på gang får trukket de karakteristiske træk og de bemærkelsesværdige forhold frem. Bogen rummer ikke noget videnskabeligt apparat, heller ikke nogen fortegnelse over inddraget eller konsulteret litteratur, men anmelderen har fået oplyst, at det beror på en teknisk misforståelse i produktionsprocessen, der ikke skal lægges forfatteren til last. Fremstillingen bærer i øvrigt ikke meget præg af den foreliggende historieskrivning om egnen, tiden og emnet – det er i så udpræget grad arkiverne, der har givet Anna Rasmussen stof til sin skildring.

Det turde være fremgået af denne anmeldelse, at bogen om Hylke sogn i 1700-tallet kan anbefales på det varmeste. Her er megen inspiration at hente, både for lokalhistorikere, men sandelig også for alle, der arbejder med studiet af det gamle bondesamfund.

Claus Bjørn

Kim Salomon: Konflikt i Grænseland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920-33. Gyldendal, 1980, 234 s., kr. 85.

Igennem en årrække har professor Sven Tägil, Lund, været leder af en tværfaglig projektgruppe ved Lunds Universitet omkring emnet »Grænse- og konfliktforskning«. Sven Tägil har i flere artikler redegjort for projektet og har i 1970 udgivet en studie »Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig«. De sønderjyske forhold har således tidligt været med i de europæiske grænsestudier, som projektgruppen har arbejdet med.

I 1980 har så et af gruppens medlemmer, Kim Salomon, disputeret i Lund med en afhandling om udviklingen i Nordslesvig 1920-33.

Indledningsvis redegøres kort for emnets forskningsgeografiske placering. Desuden omtales dets geografiske og kronologiske afgrænsning, (heri oplyses bl.a., at K.S. vælger den snart almindelige, men historisk ukorrekte betegnelse Sønderjylland for det nuværende Nordslesvig). Endelig redegøres for den valgte problemstilling, en undersøgelse af de sociale, økonomiske og nationale forholds indbyrdes vægt i den konfliktsituation, der eksisterede i grænselandet 1920-33.

Efter 4 sider om den historiske baggrund behandles i 6 kapitler de forskellige sider af konflikten og dennes udvikling (side 28-156). K.S. giver her adskillige nye oplysninger og mange forhold belyses bedre og mere nuanceret end tidligere, især takket være udnyttelse af et omfattende trykt kildemateriale. (I visse tilfælde har K.S. endda kun henvist til trykt materiale, hvor det faktisk foreligger trykt. Det gør det nok unødigt svært for den, der vil arbejde videre med stoffet og snyder ham for en rimelig henvisning til eksisterende kommentarer). Et afsluttende kapitel giver en helhedsanalyse af undersøgelsen, men i øvrigt er de foregående 6 kapitler alle sluttede med en udmærket, kort sammenfatning. Til slut følger 19 sider noter og en fortegnelse over arkivalier, periodica og litteratur, men intet register. Bogen er således som helhed klart og overskueligt opbygget. Den er desuden skrevet i et klart og letlæseligt sprog.

I afsnittet om den politiske organisering efter 1920, (kap. 4), bygger K.S. for en del på Sven Thorsens og Aksel Lassens undersøgelser. Man undres derfor over, at K.S. ikke, efter Thorsen, nævner at mindretallet, ved Nordslesvigs opdeling i valgkredse, blev ret sikker på et folketingsmandat – en »valgeometri« direkte modsat den tyske før 1920.

K.S. bemærker s. 47, at en sammenligning mellem afstemningstal og valgtal 1920 ikke er tilfredsstillende, men alligevel benytter han ikke A. Lassens supplerende talmateriale. K.S. synes heller ikke at have overvejet, hvilken betydning for valgene det havde, at mange tyske, især embedsmænd, straks flyttede sydpå, mens antallet af tilflyttere nordfra det første år var langt mindre. Endelig behandles kun tallene fra folketingsvalgene. De kommunale valg, hvor visse skattemæssige bestemmelser ofte virkede til fordel for det tyske mindretal, nævnes ikke. Kommunalvalgene kunne dog nok også have bidraget til en mere indgående gennemgang af den politiske udvikling, bl.a. en drøftelse af socialdemokratiets stilling i grænselandet. Herved kunne både diskussionerne mellem sønderjyske og rigsdanske socialdemokrater og spørgsmål som borgmestervalgene være blevet bedre belyst. Analyserne af den politiske udvikling forekommer således ikke særlig dybtgående.

I kapitel 5 om kulturel virksomhed er der også inddraget nyt materiale, især fra tyske kilder og gjort mange gode iagttagelser. Gennemgangen af skoleforholdene havde nok vundet, hvis nogle af de mange erindringer om skoleforholdene efter 1920 var blevet inddraget. En sammenligning med de skolelove, der gjaldt i tysk tid, havde nok også bidraget til en klarere skildring. Misvisende tales s. 73 om »valg« af 43 tyske præster, hvor spørgsmålet var, om man ønskede de hidtidige præster opsigte, hvad man selvfølgelig ikke altid ønskede i mange sogne med dygtige og forholdsvis neutrale præster, trods deres tyske uddannelse. Valgene til menighedsrådene, hvor tysk iver og dansk ligegyldighed medførte uventet mange mindretalsmedlemmer, burde nok have været omtalt, også til belysning af frimenighedernes fremvækst. Skildringen af Sprogforeningens virke synes ikke særlig grundig, f.eks. nævnes oprettelsen af nye forsamlingshuse og det nære samarbejde med Dansk Kultursamfund ikke, ligesom det ikke oplyses, at de nye offentlige biblioteker

blev så betydelige, bl.a. fordi Sprogforeningen lod sine 92.000 bind indgå deri.

Den økonomiske og sociale udvikling behandles i tre afsnit, hvoraf landbrugets problemer helt rimeligt får den fyldigste omtale. Det omtales, at den danske stat overtog de 36 tyske domænegårde (s. 91), men ikke, at staten lod mindretallet få andel i udstykningebrugene, skønt disse gårde var skabt ved tyske opkøb før 1914 som led i en tysk offensiv jordkamp. K.S. nævner ikke de store gårdslagtninger, som før 1914 havde medført store ændringer i ejendomsforholdene og omtaler heller ikke, at der ud over de 36 domænegårde fandtes 365 tyske rentegårde, som den danske stat kunne have overtaget, men hvor man gav afskald ikke blot på tilbagekøbsretten, men også på enhver tilsynsret. Til gengæld opkøbte staten flere større gårde i fri handel med henblik på udstykning, hvori også mindretallet kunne få del. Den danske jordpolitik ikke blot ligestillede mindretallet med de danske, men gav det i perioder visse fordele. Af rentegårdene lå i øvrigt en stor del, 179, i Haderslev amt, men at dette kan have betydning for, at der opstod en særlig »Kongegård«-gruppe i mindretallet, antydes ikke (jvf. s. 34 f.). Det indtryk, men får ved læsning af disse afsnit hos K.S., er således dels mangelfuldt, dels ligefrem fortaget.

Salomons bog har, som det nok er fremgået, en del positive sider, men også mange negative. Der kunne nævnes flere end de ovenfor opregnede, der måske enkeltvis kan synes som petitesser, men som samlet betyder, at behandlingen af det spændende emne efter endt gennemlæsning kommer til at virke utilstrækkelig og på flere punkter ensidig eller endda misforstået. En gennemgang af litteraturlisten kan måske give noget af forklaringen. Kun to egentlige erindringsbøger samt et par af erindringskarakter af den store mængde erindringer fra denne tid er nævnt. Man kan måske give gode grunde for at afvise erindringens kildeværdi, men det er ikke forsøgt hos K.S. Udgivere af eller forfattere til værker eller artikler om perioden som Dorrit Andersen, Hans Hansen, Eugene Ibsen, P.Kr. Iversen, H. Kardel, H. Kaufmann, K. Kretschmer, Tage Kaarsted eller K.Edv. Larsen, for blot at tage nogle få af de mange, nævnes slet ikke.

Skævhederne hænger dog nok ikke alene sammen med manglende litteraturudnyttelse. De skyldes også, at den historiske baggrund affærdiges med 4 sider og kun føres tilbage til 1918. Denne mærkeligt afkortede skildring af de historiske forudsætninger forklares s. 18 således: »I genforeningen lå udgangspunktet for konflikten«. Forfatteren begrunder ikke dette synspunkt og det lykkes ham da heller ikke overalt at se bort fra tidligere forhold. Hans bevidst a-historiske udgangspunkt medfører dog, at hele værket virker mærkelig løse fra enhver historisk sammenhæng. Han undgår endvidere omhyggeligt at omtale forholdene syd for grænsen og sammenspillet mellem de to nabostaters politik over deres nationale mindretal. Især i afsnittene om de kulturelle forhold bevirker dette en yderligere skævhed i skildringen.

Med sin bog har Kim Salomon taget et spændende emne op. Den er blevet et nyttigt udgangspunkt for videre studier, men sådanne studier vil også være nødvendige for en mere alsidig og dybtgående forståelse af perioden.

Jørgen Slettebo